FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XI. évfolyam

Főszerkesztő

FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Felelős szerkesztő

TÖRÖK TAMÁS

Szerkesztőbizottság

Csanda Gábor, Gyurgyík László, Hunčík Péter, Hushegyi Gábor, Kiss József, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Liszka József, Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

RUDOLF CHMEL

Ľudovít Štúr a szlovákok emlékezetében 3

LANSTYÁK ISTVÁN

Nyelvi ideológiák és filozófiák 27

MÁRIA HOMIŠINOVÁ

Az etnikai közösséghez való tartozás determináló hatása a szlovák többség és a szlovákiai kisebbségek tagjainak viselkedésére 45

MISAD KATALIN

Terminológiai problémák a szlovák–magyar, illetve a magyar–szlovák vonatkozású szakszótárakban és szakkifejezés-gyűjteményekben 61

JURAJ MARUŠIAK

A lengyel kisebbség Csehszlovákiában 1968 és 1970 között 91

BODÓ JULIANNA

A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben (1. rész) 117

Pályakép

Felülnézetből, kritikusan és rácsodálkozva. Beszélgetés a 70 éves Rudolf Chmellel *(Görözdi Judit)*.....137

Évforduló

Lankadatlanul. Žilka Tibor 70. születésnapjára *(G. Kovács László)*.....151

Könyvek

Popély Árpád: 1968 és a csehszlovákiai magyarság *(Simon Attila)* 155

Boris Divinský: Labor market – migration nexus in Slovakia: time to act in a comprehensive way *(Gál Zsolt)* 157

S FINANČNOU PODPOROU MINISTERSTVA KULTÚRY SLOVENSKEJ REPUBLIKY

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE
A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: fazekas@foruminst.sk, torok@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár • Nyomta: EXPRESPRINT s. r. o., Partizánske • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatásával • Példányszám: 700 • Ára: 2,66 € / 80 Sk • Reg. szám: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361 • Internet: http:\\ www.foruminst.sk • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE
Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: fazekas@foruminst.sk, torok@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s. r. o., Nové Zámky • Tlač: EXPRESPRINT, s. r. o., Partizánske • S finančným príspevkom MK SR • Náklad: 700 • Cena: 2,66 € / 80 Sk • Reg. číslo: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361• Internet: http:\\www.foruminst.sk

RUDOLF CHMEL

Ľudovít Štúr a szlovákok emlékezetében*

RUDOLF CHMEL 94(437.6)-051"18"
Ľudovít Štúr int he Memory of the Slovaks 82:929:821.162.4

Slovak National Awakening. Romanticism. Codification of the Slovak Language. The Slovak National Identity.

A töredékek, a rögtönzések, a diszkontinuitás nemzete vagyunk. Nem a szintéziseké, a teljességé, a folyamatosságé. Nincsenek igazi szimbólumaink, még személyiségeink sem. Még egy olyan alapvető fontosságú személyiség is, mint Ľudovít Štúr, a szlovákok jelentős, ha ugyan nem teljes többsége számára inkább iskolásan formális, majdhogynem halott szimbólum, semmint értelemmel bíró, inspiratív, élő jelkép. S ez annak ellenére van így, hogy az ezredfordulón egy ankét során a szlovák közvélemény a legjelentősebb szlováknak nyilvánította. Az első helyre Milan Rastislav Štefánik és Alexander Dubček előtt került.

Ha kutatni kezdenénk, miért van ez így, a válaszok valószínűleg különbözők lennének. Mindenesetre annak ellenére, hogy Štúr életének és életművének autentikus ismeretével kapcsolatban nem kell illúziókban ringatni magunkat, az oktatás révén a köztudatba eljuttatott Štúr-képet kell valószínűleg a legmeghatározóbbnak tartanunk. Ha viszont egzakt módon vizsgálnánk a kérdést, megállapíthatnánk, hogy ez a kép inkább homályos, jobb esetben mitikus, sokak számára talán már csak a halála körüli rejtélyesség révén is jellegzetes. (Egyébként a halál természetesen a mítosz kialakulásának erős jegye, s nemcsak Štúrra, hanem például Štefánikra vagy Dubčekre vonatkozóan is.)

Ľudovít Štúr leginkább a politikai és az ideológiai torzulások során fészkelte be magát a tudatunkba, amelyekben a 20. század oly gazdag volt. Előszeretettel hencegett vele a jó öreg egységesítők mindennemű fajtája – egyesek számára (szó szerint!) a 19. század Hitlerét jelentette, mások számára úgy tűnt, hogy azt az iparosítást valósítják meg, amelyet a nemzet legjobb fiai álmodtak meg Štúrral az élükön, s hogy a štúri demokratizmus és hazafiasság igazi hordozója a forradalmi munkásosztály, valamint annak internacionalista (s természetesen kommunista) pártja. A múlt orwelli birtoklása a történelem valamennyi kiforgatóját jellemezte.

A tanulmány a szerző által szerkesztett Ľudovít Štúr: Dielo *[Művei] című kötet utószavaként jelent meg (Pozsony, Kalligram–SZTA Irodalomtudományi Intézet, 2007).*

Nyilván nem csak ez volt hatással arra, hogyan sajátítottuk el, s főleg arra, hogyan kutattuk, értékeltük Štúrt, jelentettük meg műveit. Ennek a hatásnak nem egészen biztató következménye például, bár nem csak azé, hogy máig nem jelentettük meg műveinek kritikai, azaz teljes kiadását, ami – hasonló helyzetben – egy igazi kultúrnemzet esetében elképzelhetetlen. Az ötkötetes *Diela Ľudovíta Štúra* (Ľudovít Štúr művei – háromezer fölötti példányszámban látott napvilágot) és a háromkötetes *Listy Ľudovíta Štúra* (Ľudovít Štúr levelei – kétezres példányszámban jelent meg) kiadása után fél évszázadon át ebből éltünk: a leghivatottabb szerkesztő és textológus, Jozef Ambruš kiadásaiból, amelyek valamennyi későbbi sorozat egyetlen megbízható forrását képezték. Ezekből a többnyire az ötvenes évekből, a kommunizmus torzulásai tetőzésének idejéből származó kiadásokból (s kuriózumként említsünk meg még egyet 1953-ból: a Hviezdoslav Könyvtára tömegeknek szánt sorozatban Štúr politikai értekezései huszonötezer példányban jelentek meg!) profitál gondolkodásunk, s e kötetek egészen napjainkig alapvető, kisebb adalékokkal és kiegészítésekkel megtoldott forrásnak számítanak. Ľudovít Štúr műveinek kritikai kiadására – ismételjük el újra – máig nem voltunk képesek, és a jövő sem kecsegtet semmi jóval.

Egy összefoglaló monográfiáról – amely a maga komplex mivoltával és modernségével reprezentatív lenne kifelé és befelé egyaránt – nem is szólva (Halina Janaszek Ivaničková, Zdenka Sojková, Vladimír Forst cseh és lengyel monográfiái ebben az értelemben egyedülálló kivételek, amiért köszönet jár). Kibeszélni azonban nincs kire magunkat! A közismert körülményekre pedig egyáltalán nem lehet.

Ily módon is viselkedünk a történelmünkkel, múltunkkal szemben, amely – akarjuk vagy sem – alakít minket. Hiszen Štúr, említsük csak föl gyakrabban, a szlovák nemzetet mint politikai nemzetet szó szerint elgondolta, megalkotta, kinevelte, s tette ezt olyan időben, amikor ez nem ment olyan egyszerűen, ahogy ma gondoljuk. Nem csak a nyelvről, s nem csak a kultúráról volt szó. Leginkább a történetiség közös tudatáról, a nemzet tudatáról. Az egységesülése tényleges befejezéséről. És Štúr tudott valamit arról, hogy jön létre a nemzet. Amikor azt tanácsolta a cseheknek, hogy legyenek békésebbek, tehát talán taktikusabbak, 1849 márciusában Václav Fričnek Bécsből szinte prófétikusan írta: „Egy év alatt nem alkotsz meg egy nemzetet, nem is írod meg a történetét, egy év alatt nem hozod rendbe azt, amit évszázadok tettek tönkre, torzítottak el.” Az igazság az, hogy bár Štúrnak eltartott pár évig, míg valóban létrehozta, de a nemzetnek addig tényleg meg kellett élnie néhány évszázadot.

Štúr előnye volt, hogy történelmi korba született bele, olyan időkbe, amikor valóban történelmet írtak, nagy történelmet, amikor nemcsak a modern nemzeti társadalom volt alakulófélben, hanem a polgári is, amikor a szlovák értelmiségi elit a nemzeti gondolat és a polgári elvek segítségével tudatosan próbálta felébreszteni az addig kiváltságoktól mentes népi, rurális rétegeket, hogy belőlük egy új, addig ismeretlen entitás formálódjon. Ez a nemzeti emancipáció eszméjét természetesen leginkább szociális csomagolásban tudta elfogadni. A népiség mítoszának, amit főleg a kommunizmus idején annyira lejárattak, ebben volt a reális alapja. Ľudovít Štúr azonban tényleg tudta, hogy ha a nemzet létrehozása értelmiségiek műve is, építményét „alulról, az egyszerű néptől” kell kezdeni. S ez már bizonyosan az alapfeltétele az értelmiségi politikussá formálódásának, aki a házat nem a tetejénél, a víziók világában kezdi építeni, hanem lent, pontosabban „alulról”. Ez már megkérdője-

lezhetetlenül politikai hozzáállás volt, amely nem csupán az olvasóval, sőt művelt olvasóval számolt, hanem a dolgozó néppel, a kevésbé vagy egyáltalán nem művelt, de a nemzetet alkotó néppel. Ľudovít Štúr a nemzeti elemhez hozzáillesztette a szociálist. A nyilvánosság körében kifejtett népművelői munka jelentette ezt a számára, az egyletek, a vasárnapi iskolák, az olvasókörök, általában mindenfajta szociális munka, amely a művelődést szorgalmazta, s amely azt a bizonyos egyszerű népet volt hivatott felemelni.

Mindemellett fontos hangsúlyozni azt is, amire Tibor Pichler filozófus hívja fel találóan a figyelmet, hogy nemzetalkotó igyekezetünk a maga kiindulási alapját a történelem logikájából adódóan az élet látszólag apolitikus szférájában: a nyelvben találta meg, hogy a nyelvről és nemzetről való gondolkodás a modernizáció imperatívuszából eredt. Társadalmunk modernizációja tehát a nyelvvel és a kultúrával vette kezdetét. A politika ezeket követte. Az 1848–1849-es forradalmi időszak következtében azonban talán meglepően gyorsan. Alig fejeződött be a szlovák irodalmi nyelv kodifikációja, amely a nemzeti elitet, de valójában belülről az egész nemzeti közösséget volt hivatott egyesíteni, alig születtek meg Janko Kráľ és Andrej Sládkovič alapvető nemzeti opusai, alig jelentek meg az első igazi politikai és irodalmi folyóiratok, egy még összetettebb harcot kellett megvívni: a szociálist és a politikait. Ľudovít Štúrnak természetesen politikai víziója volt, nem a nyelvvel és a kultúrával akarta bevégezni, de egy olyan prófétai típusú értelmiséginek (Christoph Charles tipológiáját véve segítségül), amilyen Štúr az első időszakban kétségtelenül volt, a politikával, nota bene forradalmi politikával való összetűzés nyomán nyilván meg kellett rökönyödnie.

Ľudovít Štúr az első szlovák értelmiségi volt, aki azzal a szándékkal lépett a politikába, hogy professzionálisan végezze. A fokozatosság elképzelésével indult, amelynek azonban nagyon hamar ki kellett egyeznie az addig elképzelhetetlen forradalmi helyzettel. Amíg lelkészi és pedagógusi szolgálatban állt, úgymond ex offo kellett számolnia bizonyos korlátozásokkal. Amikor politikára adta a fejét, látszólag felszabadult, de közben felméretlen, noha bizonyára vonzó területre lépett. Az értelmiségi limitált egyéni szabadságát a szociális és nemzeti kollektív szabadságért való küzdelemre váltotta fel. Az értelmiségi elit, az a bizonyos Štúr-iskola, mindenekelőtt a nemzeti függetlenség kezdeményezője volt. Maga Štúr pedig a modern szlovák nacionalizmust, a nemzeti ideológiát kanonizálta (legalábbis Jozef Miroslav Hurban hathatós segítségével). De a szlovák nemzet kulturális normáit is kanonizálta, amelyek – nemzedékek és hatalmi rendszerek fölött – máig, néha sztereotípiaként, máskor egyenesen mítoszként, de működnek.

Azonkívül, hogy Ľudovít Štúr sokoldalú volt (nyelvtudós, irodalomtörténész és kritikus, újságíró, költő, tulajdonképpen az első politológus a szó mai értelmében, pedagógus, szervező, publicista, szerkesztő, képviselő, forradalmi aktivista, politikus), integráló személyiség is volt, hiszen minden, amit csinált, egy közös nevezőre vezethető vissza: a politikára. De a politika előtt, vagy inkább annak előfeltételeként, Štúr értelmiségi, tudósember volt. Egy értelmiségi, aki fokozatosan mindent, a nyelvet és az irodalmat sem kivéve, alárendelt a politikának.

Ezért is jegyezhették el egymást a művében látszólagos ellentétek – az intellektuális vagy költői pátosz, az érzelmesség, a misztika, a vizionárius mivolt a politikai pragmatizmussal, a konformizmussal, sőt az opportunizmussal. Romantikus volt a szó valódi értelmében, volt benne valami a romantikusok messiási vagy titáni nagy-

ságából, de tekintélyelvűségükből és diktatórikusságukból is. Igazi vezér volt. Egy olyan életrajzzal, amely legendává, mítosszá, nemzeti hőssé determinálja.

Történelmünkben senkiről sincs elnevezve egy nemzedék vagy korszak, csak róla. A *Štúrovci* (Štúrék) elnevezést J. M. Hurban állandósította Štúrról szóló életrajzában. S ez hosszú ideig a štúri mozgalom, a szlovák romantika irodalmának és gondolkodásának egyirányúságát, sőt monolitikusságát sejttette, s csak fokozatosan mutatkoztak meg a háttérbe szorított, kevésbé ismert rétegei. A liberális (A. Vrchovský, Š. Launer) és a messianisztikus (M. M. Hodža, P. Záboj Kellner Hostinský) irányzatot elnyomta a hurbani–štúri pragmatista vonal, s ahogy Oskar Čepan írja, a 19. század negyvenes éveiben éppen Štúr programja jelentette az illegális társulásokból az élet legális színterére való kilépést. Štúr törvényi keretben követelte a nemzeti élet alapvető attribútumainak biztosítását: közintézményeket (Tatrín), sajtót (*Slovenské národné noviny* – Szlovák Nemzeti Újság), országgyűlési képviseletet (a magyar országgyűlés küldötte). „Štúr a szláv és szlovák »szellem« szolgálata során háttérbe tolta az Ifjú Európa Mozgalom lengyelbarát követőinek messianisztikus koncepcióját, és a magyar állami valóság objektív kiindulási pontjára helyezkedett", írja Oskar Čepan, majd hozzáteszi a leglényegesebbet: „A nemzeti követeléseket vele szemben [...] kizárólag legális úton akarta érvényesíteni."

A modern szlovák történelemben a politikus megnevezést már csak emiatt a legalizáció miatt is Štúrra vonatkoztathatjuk elsőként. Pontosabban elmondhatjuk róla, hogy ő az első szlovák értelmiségi a politikában. Már előtte is voltak olyan, a köz vagy a kultúra érdekében tevékenykedő személyiségek, akik politikai téziseket és követelményeket fogalmaztak meg, de Štúr már nem csak beszélt a politikai követelésekről: teljes koncepciót dolgozott ki, s ami nem kevésbé lényeges, megpróbálta a gyakorlatba is átültetni. Mindent, amit politikusként fejtett ki publicisztikai írásaiban, a gyakorlatba is átvitte, s így aktivizálta a nyilvánosságot. Ez első alkalommal történt így nálunk. Ebben az értelemben Štúr az első igazi szerzőnk a politikai irodalom területén.

Már a pozsonyi líceumban kezdte ezt a tevékenységét. A Cseh–Szlovák Társaság a vezetése alatt lényegében nemzeti-politikai egyletté alakult át. Összeköttetésbe lépett a szerb, a horvát, a cseh diákokkal és vezérekkel, de másokkal is, s tudatosította, hogy a leghatásosabb módja eszméinek a közéletbe juttatására az, ha újságot, folyóiratot alapít. Kérelmeket intézett, a Tatrín össznemzeti egyesület egyik megalapítója lett, szónokolt a magyar országgyűlésben többek között a jobbágyfelszabadítás ügyében, az első autentikus szlovák politikai, nemzetiségi föderációt hirdető program, a liptószentmiklósi kiáltvány, a *Žiadosti slovenského národa v Uhorsku* (A szlovák nemzet követelései) társfogalmazója volt, fellépett Bécsben, a szláv kongresszuson Prágában. Részt vett az önkéntesek hadjárataiban, hiszen minden a forradalmi fellépés irányába mutatott. És csak a forradalmi praxis tudta az ország nemzetiségeinek egyenjogúsítását, a nemzeti önrendelkezést, a jobbágyság felszabadítását, a társadalom demokratizálását hirdető újszerű eszméket életre kelteni.

A társadalom demokratizálásának a gondolata, amely azokban a romantikus időkben vetődött fel, vagy akár a polgári társadalom eszméje, a társadalom modernizálásának az eszméje, ez mind Štúr szerepléséhez kötődik a szlovák közéletben. S ami talán a legfontosabb, ez a történelmi szempontból fordulatot jelentő időszak a 19. század negyvenes éveiben Štúrt és több nemzedéktársát felkészülten érte. Štúrt a legfelkészültebben, noha inkább evolúciós és fokozatos megoldásokra, mint

radikális és forradalmi lépésekre volt kész, bár a liptószentmiklósi *Követelések*et a szlovák politikai nacionalizmus határozott forradalmi tetteként lehet számon tartani.

A kezdetek irodalmiak voltak, a folytatás nyelvi, tehát művészi és intellektuális. Štúr mindkettő alapjainál ott volt. A szlovák romantikát, amely úgymond a nemzeti program bölcsőjénél állt, nemcsak hazai vagy külföldi irodalmi források határozták meg, hanem filozófiai munkák is. Filozófiai okfejtésében azonban nem a romantika filozófiájára kötődik, hanem elsősorban Hegelre – az ő bölcseletére és esztétikájára (amely éppen a romantikával szemben volt kritikus). Štúr Hegelből indult ki a *Prednášky o poézii slovanskej* (Előadások a szláv költészetről) című sorozatában is, melyet hallei egyetemi tanulmányaiból visszatérve tartott magánlakásán diákjainak 1844–1845-ben (csak a diákok jegyzeteiben maradt fenn), s amely többek között a hegeli dialektikának mint az ellentmondások egységének a megértését és applikálását jelentette számára mind a szlávságra, mind a nemzetre vagy az irodalmi folyamatokra vonatkozóan. Ezt az összegzést diákjaiba mindenekelőtt a szláv költészet világtörténelmi küldetésére kiterjesztve próbálta beoltani.

A štúri gondolat: „a szellem egysége a tárgyiassággal", amely által elhatárolódott a klasszicizmustól, Hegel esztétikájában gyökerezik. A romantikára és a romantika költészetére vonatkozó meghatározása az *Előadások*ban e tekintetben valós alapból indul ki: „A költészet ugyanaz, mint a művészet, mégpedig az anyag és a szellem összeborulása a szavakban. A költészetben szellemnek és anyagnak is kell lennie, de úgy kell a szellemmel kapcsolatban állnia, hogy ez önálló, amaz pedig – noha lényegi, de – a szellemet szolgáló." A költészet tehát Štúr számára a szellem megnyilvánulása, de a léte szempontjából mégis „lényegi" a külsődleges tárgyiasság, a valóság, amely determinálja. Az idealista álláspont tehát számol a természeti vagy a társadalmi jellegű materialista, illetve materiális feltételekkel. A szláv költészetnek Štúr szerint egy szabad nemzet eszméit kell kifejeznie, egyéninek kell lennie, a nemzeti költészet „mélységeiből" táplálkozónak, érvényre kell jutnia benne a képzeletnek, érzelmiségnek, a maximális alkotói szabadságnak („szabályok semmiféle sem írhatók elő").

Az *Előadások*ban Štúr a byronizmus, a szétszórtság kérdéséhez is hozzászólt, amit már Kollár és jelentős mértékben Kuzmány is kritizált: „…a szétszórtság, a bánat és a vágy a romantikus költészet jegyei. Goethe *Faust*ja ennek a világnak az igazi kifejezése. Az ember, aki megismerte az isten szellemét és akaratát, nem elégedett többé a világgal, teljességében meg akarja ismerni, úgymond az érzékeivel letapogatni, kikutatni, kifaggatni, azért kezd a mindenről szóló merengésbe." A romantikus szétszórtság gyökerét Štúr tehát abban látta, hogy a „költő elégedetlen a világgal", ami továbbgondolva (de nem Štúr által) végül is a művészet társadalmi determináltságának megállapítását jelentené.

Társadalmilag meghatározott Štúr számára a „szláv bánat" is, ez a szláv, tehát szlovák romantikára is oly jellemző valami, amelyről a Jozef Václav Staňkónak 1847 májusában írt levelében a szélsőséges romantikus felfogás problémáival kapcsolatban írja: „…nem a szétszórt, nyughatatlan bensőből ered, hanem a kínzó, silány, megcsúfolt valóságból, vagyis egyáltalán a világból […] A szláv »bánat« tehát az objektivitásban rejlik, míg az újlatinoké vagy a germánoké a szubjektivitásból árad […] Minél nagyobb a szláv bánata, annál nagyobb a tevékenysége. A szlávokat a bánat tettre sarkalja." Így Štúr a bánatnak, a romantikus költészet szétszórtságának a

problémakörét is az objektivitás, a tárgyiasság, a reális világ hangsúlyaival jeleníti meg, de mindenekelőtt a költőnek a nemzettel való összefonódását, a nemzet és az emberiség szolgálatába állított alkotást hangsúlyozza. A költő egyedisége ily módon személyen túli: nemzeti és társadalmi értelmet nyert. Az említett levélben ezt a következőképpen pontosítja: „...a romantikus világban tornyokból történő vetődéseket, vízbe ugrásokat, a boldogtalan szerelemért való harcba szállást stb. látunk, amiből a szláv világban semmit nem talál meg. Egyetlen mondánkban sem talál öngyilkosságot, hanem hogy a szláv hős a szellem igazáért szenved el halált, mint az Önök Husz Jánosa stb., elszántan, s ebben a tekintetben a szláv világ plasztikus. Ellenkezőleg van ez a germán világban [...] Lám Ön is milyen messze sodródott a testvéreitől! Önt nem indítja meg a szlovák költészet, amely pedig igazi szláv poézis... De minket sem érint meg, hogy őszinte legyek, a romantikus költészet. Mácha *Május*ában sok szép romantikus jegy van, de minket teljesen hidegen hagy, hogy a többi szócséplésről ne is szóljak." A szlovák bánatnak tehát szociális, nemzeti alappal kellett rendelkeznie, ezt az abszolutizációt azonban a költői gyakorlat szerencsére nem támasztotta alá. A nyugati romantika, a byronizmus, a túlpreferált folklórhagyományok, a szubjektivitás štúri elutasításához a szlovák romantika legjelentősebb képviselői csak részben csatlakoztak. Ahogy Oskar Čepan írja, csupán időről időre álltak ki a „tanító és törvényhozó" teorémáival szemben, pedig „rejtett ellenállásban kitartottak velük szemben vélhetően folyamatosan". A romantika nemzedéke számára tehát Štúr posztulátumként megfogalmazott esztétikai programja nem képezte az egyetlen dogmatikus alternatívát, s „főleg a romantikus Szlovákia művészi sikerei, vagyis mindaz, ami e nemzedék irodalmi örökségére a leginkább emlékeztet minket, nem kizárólag az ő műve". Ez Čepan szerint több, látszólag centrifugálisan, a valóságban azonban centripetálisan ható erő eredménye, azaz „romantikus felfogásban alapvetőbb erő hatása, mint amilyet Štúr tűzött a napi programjára". Viszont, ahogy azt Čepan is elismeri, az ő aktív tettet hangsúlyozó alapállása kikezdte a nemzeti lét szenvedő elfogadásának ősrégi meghatározottságait, és ebben egyetemes az érdeme.

A szlovák irodalom kánonjának romantikus átalakulása végleg a nyelv konstituálásával fejeződött be, ami mutatja egyben, hogy nem csupán az ifjú nemzedék esztétikai-ízlésbeli transzformációjából következett, hanem – ahogy Stanislav Šmatlák írja – „a kulturális-filozófiai gondolkodás mély változásaiból, amelyek még olyan alapkategóriákat is érintettek, mint a nemzet". Az igazság az, hogy a nemzet nyelvi megkonstruálása után, a *Slovenské národné noviny* és az *Orol tatránský* című újság megjelentetése idején Štúr már kevesebbet foglalkozott az irodalommal, a teret az irodalomkritikusoknak adta át, elsősorban Jozef Miloslav Hurbannak és Mikuláš Dohnánynak, maga pedig olyan műfajokat művelt, amelyeket gyakorlatilag a szlovák irodalomban saját maga kanonizált: a politikai esszét és publicisztikát.

Ahhoz a gondolatkörhöz, amit az *Előadások*ban vetett fel, később megváltozott társadalmi és kulturális viszonyok közepette tért vissza az *O národních pověstech a písních plemen slovanských* (A szláv nemzetségek nemzeti mondáiról és dalairól) című írásában, amely Prágában jelent meg 1853-ban. Leginkább a bevezető és a befejezés (az elméleti-esztétikai, valamint a filozófiai eszmefuttatások) jelentik a folytatást. Noha Štúr egy, a népdalok szellemében felhangzó költészetet követelt, ha nem is a mímelés jegyében („az utánzásban nincs semmi a valódi értelemben vett művészből"), ami ellen főleg Kalinčiak lépett fel, aki ugyan elismerte a népköltésze-

tet, de elvetette, hogy annak művészi státust adjanak. A maga idején úttörő és a nemzeti kereteken túlmutató, *A szláv nemzetségek nemzeti mondáiról és dalairól* című írásban a költészetet a művészet csúcsaként értelmezi. De nem abszolutisztikus módon: „Hogy a költemény valóban azzá legyen, amivé lennie kell – mondja Štúr –, a tárgyiasságnak teljes mértékben össze kell fonódnia a szellemmel, oly módon, hogy a versben lángoló eszme átjárja és mozgásba hozza a tárgyiasságot. Amennyiben a versben nincs ilyen kapcsolat, elsorvad, s nem lesz sikerült alkotás." Ezt a bizonyos kapcsolatot Štúr a legmegfelelőbb minőségben – mint hosszú fejlődés eredményét – csak a szláv nemzeti dalokban találja meg. Nem találja sem az ősi költészetben, az antik vagy a klasszicista klasszikus költészetben, de a romantikus költészetben sem; ez utóbbi Štúr szerint arról szól, hogy „a legközönségesebb, legkitaláltabb, legkülönösebb és visszataszító fekvésben tárgyalja a szellem győzelmét".

Štúr felosztása, a csúcsán a szláv költészettel, Hegelt adaptálja vagy alkotja újra, itt a szláv művészet jelenti az előző fázisok szintézisét. A szláv poézisnek az abszolút csúcsra emelése azonban bír egyfajta egyetemes jelleggel. A szláv költészet „valamennyi költészet összegzése, mindannak a betetőzése, ami kiegészítésre szorult, az Isten dicsőítése a világban, s ezért teljes tiszta harmónia" (az ideálképének azonban sem Puskin vagy Mickiewicz, sem Kollár nem felelt meg). E túlzott általánosság margójára jegyzi meg Milan Pišút nem megalapozatlanul, hogy itt Štúr egészen az utópizmusig jutott el, valamiféle „a költészet költészete" típusú felfogásra buzdította az ifjúságot, amit nem tudott másképp meghatározni, mint „a szellem tiszta harmóniáját". Az ilyen koncepció, hangsúlyozza Pišút, „a gyakorlatban a poézis teljes szürkeségéhez, a forradalmi elemek elnyomásához, didaxishoz vezetett volna. Szerencsére a fiatalság érzelmei túlságosan fel voltak dúlva ahhoz, hogy szó szerint teljesítsék ezt az ideált." Az effajta versek, tényleg szerencsére, nem képezik a „štúri költészet igaz magvát".

A próza és a dráma Štúr érdeklődésének hátterében maradt. A szláv dalokról és mondákról szóló írásában a prózát alulértékelte, illetve „alacsonyabb műfajként" tartotta számon. A dráma hiányát (pl. a J. V. Fričnek 1846 augusztusában írt levelében) azzal indokolta, hogy „egész életünk drámai anyag nélkül való, a nemzet nagyszerű, de kevéssé cselekvésben megmutatkozó".

A romantika irodalmát Štúr elindította, de saját költői termésével nemigen adta meg az irányát. A szlovák irodalomtörténet-írás megalapítója, Jaroslav Vlček Štúr *Spevy a piesne* 1929-es kiadásának utószavában vezette be azt a jellemzést, amely aztán továbbhagyományozódott, miszerint már Štúr nemzedéktársai és fiatalabb diákjai is „meg voltak győződve arról, hogy a kedves tanító és az antik és modern költészet lelkes értelmezője maga nem volt költő". A romantika nagy költői közé Vlček számára már nem illett be Štúr, aktuális értéke sem hatott már, de történeti kontextusban megkérdőjelezhetetlen a jelentősége. Negyed századdal később, 1954-ben írja Pišút, miután körültekintően elemezte Štúr cseh verseit, hogy a *Nitra* című almanach korszakalkotó második kötetének a megjelenéséig (1844), Janko Kráľ fellépéséig Štúr „a saját korában átütő költőnek" számított, akinek a költészetében a kollári szláv hazafiasság nemzetivé alakul, de szubjektív, szinte szerelmi hangsúllyal, amely a lelkiállapotát fejezi ki. Štúr tevékenységei között a versírás nem volt domináns, ahogy Viktor Kochol írta, nem volt a számára „sors és küldetés, csupán kedvtelés és kitérő".

Az élesebben látó szlovákok már Štúr előtt is hangsúlyozták, hogy a hazának nem egyetlen nyelve van, hogy Magyarországon a hazának több nyelve van (Samuel Hoič), sőt hogy az állam többnyelvűségének svájci példáját kellene követni (Pavel Tomášek). A 19. század harmincas és negyvenes éveiben a nyelv már a nemzet legjelentősebb identifikációs jegye volt. Az efféle önmeghatározás szükségét a szlovákok már a 18. századtól tudatosították, a nyelv és az irodalom kimagasló szerepet játszott a szlovák nacionalizmus, nemzeti ideológia és identitás kialakulásában.

„Úgy tűnik, már a szlovák is feleszmél, mély álomból eszmél fel, s kezdi elismerni anyanyelvét" – jelentette Štúr 1835 februárjában Josef Jungmannak. Az idő tájt a bibliai cseh nyelv enyhe szlovakizálása mellett volt, amit viszont a cseh közeg és a hazai – a Bernolák által kidolgozott szlovák nyelv felé hajló – katolikus közeg fogadott kedvezőtlenül, a sikerre tehát nem sok reménye volt. Ennek a bizonytalan állapotnak így nem volt sem a hazai evangélikusok vagy katolikusok körében, sem a csehek között pozitív visszhangja. Főleg miután a szlovakizált cseh nyelv lemaradt a rohamosan fejlődő modern cseh mögött, és a cseheknek semmi érdekük sem fűződött nyelvük szlovakizálásához.

Štúr a harmincas évek második felében, sőt még a negyvenes évek elején is a csehszlovák egység gondolatát képviselte, de néhány évvel később a cseh nyelv pozíciója radikálisan megváltozott Szlovákiában. Az események kronológiája azt mutatja, hogy a szlovák nyelv ügyében hozott kardinális döntésre 1843. február 14-én került sor Štúr körében, amit aztán a Štúr, Hodža és Hurban közötti tárgyalások erősítettek meg 1843 júliusa közepén a lubokai parókián. A Tatrín egyesület augusztus végi ülésén Liptószentmiklóson már kihirdették a Štúr-féle szlovák nyelvet, amelyen nemsokára megindult az első publikációk kiadása is – Hurban *Nitra* című almanachjának második évfolyama 1844-ben és Štúr *Slovenské národné noviny* című lapja az *Orol tatránský* című melléklettel 1845 nyarán. A szlovák nyelv székfoglalása tehát először a gyakorlatban valósult meg, s majd csak később elméleti indoklással, melyet Štúr megalapozó kodifikáló írásai tettek meg. Ez a látszólag fordított eljárás azonban senkit sem zavart, ami legalábbis arról tanúskodik, hogy a nyelvnek az a változata, melyet Štúr és közeli munkatársai kiválasztottak, általánosan elfogadható volt.

S valóban összehozta az összes szlovákot, ahogy azt Štúr L. Thun osztrák politikusnak, a csehek és szlovákok pártfogójának 1845 júliusában írt levelében hangsúlyozza: „Az eddig szétszakított szlovák nemzetséget egyesíti a saját hazáján belül, nemcsak a nemzetiség szintjén, hanem a rendek szintjén is." Hiszen – mint azt František Stakovič katolikus teológiai hallgatónak írja 1846 elején – „a cseh nyelv nálunk régiségnek számít, az uralkodása alatt az életünk csak tengődött és nyomorgott. De ennek meg kell szűnnie. Most minden, ami életre akar kelni, belefogódzik abba, ami maga a teljes élet – s ez a mi Szlovák Nyelvünk."

A szlovák nyelvet kihirdették, kezdtek e nyelven napvilágot látni az első könyvek, folyóiratok, de nem rendelkezett még nyelvtanilag kodifikált változattal, sem ideológiai indoklással. Ezt a feladatot Ľudovít Štúr az 1846 elején megjelent két alapvetésében, a *Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí* (A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelvjáráson történő írás szükségessége) és a *Náuka o reči slovenskej* (A szlovák nyelv tana) című írásaiban végezte el.

A nyelv a nemzeti ébredés időszakában – hangsúlyozzuk csak ismételten – általánosan is a nemzeti önállóság fő jegyének számított (amely politikailag még nem-

igen létezett), és ez a paradigmaváltás (amely redukált formában már Bernoláknál is felfedezhető) lényeges lépést jelentett a későbbi politikai öntudatosodás felé. A szlovák nyelv kodifikációja Štúr két 1846-os nyelvtudományi opusában belső vagy immanens értelemmel bírt, de politikai jelentősége is volt, amennyiben definiálta a nemzeti önazonosságot (elsősorban a csehekkel szemben), s integrálta a köznépet, a polgárságot, a földbirtokos réteget és a kulturális elitet. Ján Kollár, aki a legnagyobb támadást szervezte meg Štúr történelmi tette ellen, amelynek során a szerzők az egységes csehszlovák nemzetségről szóló kollári elképzelést támogatták (a *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* – Hangok a csehek, morvák és szlovákok egységes irodalmi nyelvének szükségességéről című kötetben 1846-ból), az eredetileg cseh–szlovák érdekű vitából kardinális szlovák–szlovák vitát csinált. Ami hol jobban, hol kevésbé, máig a szlovákkérdés – lassan-lassan csak kiszáradó – búvópatakját képezi (amelyben a nyelv és a nyelvtudomány mindig erős ideológiai funkcióban, sőt politikai fegyverként szerepelt).

Štúr említett két műve a hozzájuk kapcsolódó polemikus szövegekkel együtt a szlovák nyelv történetét mutatja be a romantika idején, egy harcról szóló történetet – elsősorban Štúr győzelmi előadásában. Ő volt az, aki szüntelenül hirdette és ismételte, hogy amíg a nemzet a kötőanyagot, vagyis saját irodalmi nyelvét nem hozza létre, „amíg nem egyesül benne, addig nem emelkedhet fel, és egyéb, az élete szempontjából lényeges kérdésekre nem térhet át, azokkal nem foglalkozhat". De azzal is tisztában volt, hogy a „szövetkezéshez, egységesüléshez, győzelemhez a viszály vezet el", az ellentétek, a vita, amit az élet természetes velejárójának tartott. Ebben az értelemben minimálisan a sajátjai, az apák generációjabeli vagy a kortárs evangélikusok értetlenségével kellett számolnia. Ugyanis *A szlovák nyelvjárás* című mű alapvető áttörést jelent Kollár egy évtizeddel korábbi, a szláv kölcsönösségről szóló vázlatával szemben. S míg a kollári-šafáriki generációval történő kiegyezése drámaiabban játszódott le, addig Ján Hollý, Bernolákék bárdja, Štúr lépését úgymond bianco jóváhagyta.

Štúr a nyelvtudományi munkáival meggyőzően alátámasztotta, hogy a szlovákok egy nemzetség, vagyis nemzet, ezért van saját nyelvjárásuk, vagyis a csehtől különböző nyelvük, amint azt a szlovák nyelv teljes „gépezete", tehát struktúrája mutatja. Noha Štúr érvei *A szlovák nyelvjárás*ban később inkább poétikusnak vagy szónokinak, semmint tudományosnak tűnhettek (Eugen Jóna), a szlovák lingvisták főleg *A szlovák nyelv tana* című munka kapcsán megegyeztek abban, hogy felfogásában ez a mű eredetibb Bernolák *Grammatiká*jánál, ami nyilván annak is betudható, hogy a nyelvtudomány azalatt a fél évszázad alatt jelentős fejlődésen ment keresztül a német történeti-összehasonlító nyelvészetnek köszönhetően, melyet Štúr Hallében tanulmányozott. De Hegel filozófiájának köszönhetően is. Ľudovít Novák szerint Štúr kétséget kizáróan nemzedéke legfelkészültebb modern nyelvtudósa volt, aki megfelelően tájékozódott a terület korabeli eredményeiben. Ľubomír Ďurovič megállapítása szerint *A szlovák nyelv tana* azonban nem egy új norma kezdete vagy pusztulása, hanem „egy olyan norma leírása, amelyben már létezik a konszenzus, illetve amely már tulajdonképpen létezik egy széles értelmiségi csoport, egy líceumi nemzedék keretén belül".

A saját irodalmi nyelv természetesen nem lingvisztikai önmutogatást vagy önérdeket képviselt. Štúr gyakran ismételte vezércikkeiben és más szövegeiben, hogy a nemzet művelődésének legjobb és legmegfelelőbb eszköze az anyanyelv, de ezt az

egészen természetes dolgot „nálunk hazaárulásnak kiáltották ki”, írja 1847 októberében a *Slovenské národné noviny*ban. Ezzel szegül szembe a *Naše nádeje a žiadosti k nastávajúcemu snemu* (Reményeink és követeléseink az elkövetkező országgyűléssel szemben) jellegzetes című vezércikkében, hogy „minél fejlettebb lesz a haza az egyes alkotórészeiben, annál fejlettebb lesz egészében is, s minél szabadabban fogunk tudni benne mi is mozogni, annál nagyobb lesz iránta nemzetünk fiainak az odaadása”. Az iskolák jelentették Štúr számára azt a prioritást, amit a nemzete számára követelt. Anyanyelvi, nem magyar iskolák. Ezért követelt „tiszta, kizárólag anyanyelven működő iskolákat”. Ez úgymond a nemzet létének a minimumát jelentette.

A huszonegy éves Štúr tudta, hogy az irodalom fejlődése szempontjából szükséges egy folyóirat. Amikor 1836-ban Karol Kuzmány meghirdette a *Hronká*t, Štúr Michal Godornak a következőket írja: „Folyóiratra már régóta szükségünk volt, ez lesz az a csatorna, amin keresztül az irodalom a nemzet életébe áramlik.” Ez még abban az időben történt, amikor az irodalom képviselt mindent. Öt évvel később, 1841 novemberében Michal Miloslav Hodžának már nagyobb lelkesedéssel írja: „Nemzetünk életében ütött az óra az újságoknak, már felébredt benne a nemzeti és politikai tudat, és mi megindítván az újságokat, kielégítjük a nemzet mélyen átérzett szükségletét, és a legüdvözítőbb tettet hajtjuk végre.” Természetesen annyira gyorsan azért nem ment, bár a történelemnek elég sietős volt.

Újságot Štúr valóban már a kétéves hallei tartózkodásból való visszatérte után, 1840-ben ki akart adni, de kérvényt az engedélyre csak 1842 májusában adott be. Csupán a negyedik sürgetésre, 1843 februárjából engedélyezték 1845-től a szlovák nyelvű újságot. Amikor 1845 augusztus 1-jétől megjelent az első modern szlovák újság, a *Slovenské národné noviny* az *Orol tatránsky* című melléklettel, egyértelművé vált, hogy a politika a szlovák közéletbe a főbejáraton keresztül jön be. Štúr meg volt győződve róla, és földijeit is erre igyekezett rábírni, hogy „az újság által a nemzet az ország, a haza közügyeiben vesz részt: általa szerez tudomást arról, ami a világban, az emberiségben történik […] A fő kötelesség az ország közügyeinek az elemzése, s az olvasóközönség számára ennek vagy annak a dolognak jó lelkiismerettel történő ajánlása.”

Természetesen Štúr sem radikálisan, sem liberálisan nem szerkeszthette a lapot (ahogy azt Janko Kráľ vagy Ján Francisci követelte), a cenzúra nagyon megkötötte a kezét. Inkább lavíroznia kellett a szlovák ambíciókat értetlenkedéssel szemlélő magyar liberálisok, valamint a feudális előjogokat feladni nem akaró Bécs politikája között. Csupán fokozatosan kezdett foglalkozni átfogóbb, a korabeli osztrák és magyar politikával kapcsolatos kérdésekkel. De ebben az elkerülhetetlenül opportúnus helyzetben is folyton a nemzeti érdeket tartotta szem előtt, amelyet számára a földet művelő nép, a polgárság és a földbirtokosság egy szűk rétege, valamint az öntudatos, főleg vidéki értelmiség (a nemességet nem sikerült integrálnia) szociális és nemzeti követelései jelentettek.

A *Slovenské národné noviny* azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egyesítse a nyelvileg és konfesszionálisan szétaprózodott társadalmat. Štúr általa igazolta a szlovák nyelv produktivitását és jelentésgazdagságát, noha taktikai megfontolásból hajlandó volt más „szlovák alnyelven”, azaz bernoláki nyelvváltozatban is publikálni írásokat. Azt a nemzetegyesítő folyamatot, melyet a szlovák nyelvvel indított el, a *Slovenské národné noviny* és irodalmi melléklete tulajdonképpen bevégezte. Ne fe-

lejtsük azonban azt sem, hogy Štúr ezzel a kezdeményezésével az egész Monarchia újságírásának konkurens közegébe lépett, melyen a szlovák értelmiségi olvasóközönség is nevelkedett. Štúr jól tudta, s emiatt nemegyszer panaszkodott, hogy a szlovák társadalomnak mennyire hiányzik „egy központi művelt város", az újság szerkesztésekor ezt még sürgetőbben érzékelte. Írásai hangsúlyai a vidéket célozták meg, főleg azt a bizonyos rurális, az ő szótára alapján köznépet, „mert ő a nemzetünk alapvető alkotórésze", s mert „míg nekünk ő a keze munkájának gyümölcsét adja, mi neki a szellemi munkánk, a gondolkodásunk és tapasztalatunk gyümölcsét". Amennyiben a társadalomnak modernizálódásra volt szüksége, a nem humánus jobbágyrendszernek és a nem effektív földművelő gazdaságnak nemcsak átalakulnia kellett, hanem meg is szűnnie. Tehát a földművelő ember úgymond státusának, lényegében szabad léte feltételeinek az alapjaiban kellett megváltoznia. A jobbágy alattvaló szabad földművessé válásának garanciáit követelte Štúr az újságjában.

A vezércikkekben, cikkekben (csupán aláírt írásból ötvenhat jelent meg a *Slovenské národné noviny*ban) Štúr azokat a leglényegesebb szociális, szellemi s leginkább politikai kérdéseket elemezte, amelyek megmozgatták a társadalmat. Az újság hatása, magától értetődően, limitált volt, Janko Štúr, Ľudovít öccse, aki segített a szerkesztésben, évtizedek múltán úgy emlékezett, hogy a *Slovenské národné noviny*nak maximum négyszáz előfizetője volt. Még egy ilyen csekély számú olvasóközönségből is sikerült Štúrnak néhány év alatt nemzetet faragnia.

Štúr a negyvenes években a szláv egységet nem vetette el; az ő elképzelése szerint ezen egységhez az egyes szláv nemzetek önálló fejlődésén, többek között a szlovák nyelv elfogadásán keresztül vezet az út. Ebben „találkozott" a történelemmel is egy olyan igazi történelmi pillanatban, amikor megértette, hogy a szlovákság „a szláv nemzet önálló nemzetsége", amely érett az önálló nyelvi, irodalmi, kulturális s főleg politikai életre. A nyelv képezte az alapot, amelyen felépítette a nemzeti ideológiát és az önrendelkező nemzet politikáját. Ez Kollárral szemben, aki a szlovák és a cseh nyelv közötti kompromisszumon akart egy nemzetet, csehszlovák nemzetséget létrehozni, történelmi lépésnek számított. Az új nemzeti identitás megalkotására vonatkozó társadalmi elvárás sürgetőnek bizonyult, ami azon aktivistáknak, értelmiségieknek jelentett kedvező pillanatot, akik a politikai nemzet konstituálására irányuló mozgásokat kezdeményezték, s főleg gyorsították.

A fiatal Štúr és követői a nemzeti ébredés utolsó szakaszában identitásukat részben a szlávokhoz, a magyarokhoz, Magyarországhoz, Bécshez, Oroszországhoz fűződő kapcsolatok metszéspontjában keresték, részben pedig a formálódó politikai nemzeten belül, amelynek katolikus-evangélikus tagoltsága egyesítésre irányuló kísérleteket indított el, amit végül Štúr és a szlovák nyelv kodifikálása tetőzött be.

A szláv gondolat, ahogy azt Kollár 1836-ból származó, a kölcsönösséget taglaló értekezése értelmezi, a fiatal Štúr-nemzedék számára természetes bázist, de semmiképpen sem dogmát jelentett. A kezdeti fázisban Štúr számára is egész természetesen egybeolvadt a nemzeti a szlávval, hatása alatt a fiatal líceisták, amint arról egy 1836-ban keletkezett levélben beszámol, „versengve tanulnak mindent, ami szláv", sőt egy évvel korábban, 1835 júniusában azt jelentette barátjának, hogy a Pozsonyba érkező hírek olyan örvendetesek, hogy „reménykedni merhetünk Szlávia korának eljövetelében". Ezt már Herder is megjövendölte, amikor a germán nemzetek utódául a szlávokat jelölte ki, Štúr ezért helyezte őket törvényszerűen a történelem legmagasabb fokára.

Štúr levelezése a korabeli szláv nemzeti aktivistákkal, a diákok utazásai a szlávok közé, s mindez az általános szláv entuziazmussal és kritikátlan russzofil érzelmekkel párosítva a fiatal Štúr-nemzedék számára a szláv összetartozás megbízható hátterét jelentette. A cseh Havlíček azonban, aki szintén Kollár-követőként kezdte, Štúrral ellentétben nem bízta rá magát kizárólag az elméletre, hanem a szlávságot a gyakorlatban is meg akarta ismerni. Ez lett az oka a kiábrándulásának is, főleg miután Oroszországot hitelesen megismerte. Kiábrándult Oroszországból és az össz-szláv egységből is (más kérdés, hogy az ausztroszlávizmus annak megfelelő alternatíváját képezte-e). Havlíček nemcsak Štúr szláv elképzeléseit utasította el, hanem még korábban a szlovák önrendelkezést is (kizárólag a cseh-szlovák nemzetet ismerte el). Sőt 1847 végén búcsút is vett Štúrtól, miközben megvádolta, hogy „nemzetét két ellenséges részre választotta szét, amely pedig népét és számát tekintve Európa nemzetiségei és irodalmai között a középmezőnybe tartozott, két olyan gyenge nemzetecskére, amelyből még a nagyobb (a cseh-morva) is visszasüllyedt létszáma szerint Európa leggyengébb nemzetiségei közé." A következő év első heteit a kölcsönös gyűlölködés jellemezte, rövidesen azonban a forradalmi mozgolódások hatására mind Havlíček, mind Štúr túllépett ezen. Mindenekelőtt a szláv kongresszuson kerültek közel egymáshoz az ausztriai szlávok együttműködésének megfogalmazása során, sőt Štúr lehetőséget kapott arra is, hogy Havlíček lapjában, a *Národné noviny*ban ismertesse a szlovák nyelvészeti, irodalmi és politikai folyamatok szélesebb hátterét. De még akkor, 1848 májusában is fontosnak tartotta, hogy hangsúlyozza a cseheknek, hogy „a szétszakadással sohasem számoltunk, mert ki is gondolhatna most, a szlávság általános megmozdulásainak korában, arra, hogy elszakadjon szláv testvéreitől". Majd patetikusan zárta le: „A szlávság dicsőségére váljon minden […] Egyek leszünk – ez a meggyőződésünk."

Az 1848 júniusában Prágában lezajló szláv kongresszus mozgósította a forradalmi szlávokat, hogy a szláv gondolatot az ausztroszláv elv alapján újítsák meg, ami egyben fegyverül szolgálhatott a magyarokkal és a németekkel szemben. Ez okból ösztönözte ez az elv a cseheket, a szlovákokat és a horvátokat is az együttműködésre, amely így politikai arculatot is kapott (Štúr és Havlíček a jövőbeni kooperáció nevében békült ki). Természetesen a szlovákok számára elsődlegesen a magyar többséggel szembeni védelmet jelentette, illetve a magyarok Bécsre gyakorolt befolyásával szembenit (amit Havlíček analogikusan követelt a csehek németekkel szembeni védelme kapcsán), amire Štúr a kongresszuson is utalt, s amit a fegyveres fellépésnek kellett szentesítenie. Havlíček, ellentétben Štúrral, az ausztriai szlávok jövőjét a forradalom után is az ausztroszlávizmusban látta. Így Štúr Havlíčektől újra különvált 1849 elején, amikor Havlíček megint ütni kezdte a vasat a csehszlovák egység ügyében, üdvözölvén a Kollár által is jóváhagyott, kormánypárti *Slovenské noviny* című, ún. ószlovák nyelven, azaz hangtani és alaktani szempontból kissé megigazított cseh nyelven kiadott lapot. Štúr politikáját ugyanis inkább poétikusnak tartotta, semmint reálisnak.

Štúr Havlíčektől a szlovák nyelv körüli vita során távolodott el, majd a forradalomban találkoztak, és utána újra szétváltak útjaik. Magától értetődően Havlíček nem abszolutizálta a szláv egységet, az uniformitást, tudta saját tapasztalatából is, hogy a szlávok egyesítése nem mehet végbe a despota Oroszország égisze alatt. Štúr a szláv elképzelés megoldását kereste, amit a russzofil pánszlávizmusban talált meg. Ezzel teljesen eltávolodott Havlíčektől, immár véglegesen, bár ki tudja, miként végezték volna, ha a sors hosszabb élettel ajándékozza meg őket…

Az 1848–1849-es forradalom megmutatta, hogy Štúr, aki addig a közép-európai térséggel operált, nem tudott megegyezni Kossuthtal. Ennek meg kellett fizetni az árát – a reakciós Bécs szolgálatába kellett állni. S ha ott sem sikerült sikerrel járni, az orosz cár kegyeit kellett keresni. Volt ebből a helyzetből bármiféle kiút? Lehetett volna más opció a magyar oldalon? Volt egyáltalán más választási lehetőség?

A magyar nacionalizmus, amelynek szupremációs törekvései a magyar állami függetlenségre irányuló területi ambíciókból eredtek (amely az egységes magyar nemzetről szóló koncepción alapult), a felsőbb és középnemességre támaszkodott. A szlovák nacionalizmus viszont ugyanabban az időben a nyelvi-kulturális-etnikai elven és népi bázison formálódott, amelyet egy nem nagy értelmiségi csoport s egy még kisebb alsóbb nemesi réteg igyekezett ápolni. Ebben a veszélyhelyzetben folytonosan védelmi pozícióba kényszerült, és nem lévén más választása, panaszleveleivel és kérelmeivel Bécshez fordult, amely azonban Metternich alatt, de a forradalom után Bach alatt is ugyanúgy a reakció bástyáját képezte.

A magyar választás a szlovák politika számára a 19. század harmincas éveitől, amikor a magyar mint hivatalos nyelv pozíciója abszolutizálódott, tulajdonképpen elfogadhatatlan volt. A magyarosítás, amely a harmincas években erősödött fel, a szlovákok védekező reakcióját váltotta ki, s konkrét tevékenységben, védekezésben, a nyelv kodifikálásában, a politikai újságok elindításában stb. csúcsosodott ki a forradalmi időkben.

Štúr kulturális és politikai felfogása és valamennyi ehhez kapcsolódó tevékenysége a negyvenes évek végéig – ha osztrák asszisztenciával is, de – magyar kereteken belül mozgott, egyfajta védekező kiegyezés keretein belül a magyar nacionalizmussal szemben, amely a nem magyarok asszimilálásának indokoltságából, a pánszlávizmus, illetve az orosz expanzió fenyegetéséből indult ki. A harmincas években ehhez társult a magyar nemzetállam eszméje. A modernizációval párhuzamosan lépett fel a társadalom elmagyarosítása, amely a Monarchia formálódó modern nemzeteire terjedt ki. Főleg a magyar részekre, tehát a szlovákokra is. Ennek eredményének az egységes magyar nemzetállam létrejöttének kellett volna lennie. E határozott szándék nyomán, amelyet a magyar nemesség és a magyar értelmiségi elit is támogatott, a Monarchia ezen részében a magyar nemzeti fejlődés nyilván dinamikusabb volt, ha nem is mentes az ellentmondásoktól. Legalábbis a szlovákokat másik vágányra terelte, és egyáltalán nem alakította ki a felszabaduló nemzetekkel való együttműködés feltételeit.

A 19. század első felében a magyar liberális politikusok célja az volt, hogy Magyarország területén a magyar legyen az oktatási és a hivatali nyelv, ilyen értelemben a magyar nemzeti folyamatok szintén nyelvi jelleggel bírtak, de nem rejtett politikai jelleggel is. A közép-európai nemzetek többsége ebben az időszakban nemzeti-kulturális szinten határozta meg magát, a különbség éppen abból adódott, hogy a magyarok a magyarországi államiságot kizárólag magyarként értették, és ezzel mentették fel a magyarországi többi nemzet elmagyarosítását célzó törekvéseket. Ez pedig már a nemzetfogalom politikai értelmezése az egységes magyar politikai nemzetelképzelésnek a jegyében (amely 1867 után túlsúlyra tett szert, 1868-ban pedig törvényre emelkedett).

Az egynemzeti politikai nemzeteszményen alapuló magyar, valamint az etnikai-kulturális szlovák nacionalizmusnak ez az alapvető ütközése a negyvennyolcas időkben csúcsosodott ki, s a szlovák politikai fejlődést nemcsak a forradalom után, ha-

nem a Monarchia szétesése utáni időszakban is meghatározta, a belőle eredő sztereotípiák pedig máig hatnak a szlovákok tudatában. Mindkét térfélen politikusok és értelmiségiek (írók, publicisták) tevékenykedtek, a magyar oldalon természetesen a liberális orientációjú nemesség is, miközben a bónuszt (de egyébként hendikepet is) a szlovákok számára a szlávság iránti erős affinitás képezte, amely a korlátozottabb történelmi betagozottság, illetve önállóság következménye volt. A nemzeti és önrendelkező, illetve a szláv és integrálódó dialektikájából ered a szlovák politikai mozgás a štúri időktől egészen Csehszlovákia megalakulásáig.

Ľudovít Štúr a harmincas évek végén olyan térbe lépett, amelynek nem volt semmiféle szlovák államjogi hagyománya, arról nem is beszélve, hogy bármiféle körülhatárolt, politikai értelemben vett szlovák határokról csak nagyon feltételesen eshetett szó. Štúr fellépése idején a szlovákoknak több lehetőségük is volt önazonosságuk meghatározására: a szélesebb magyarországi vagy szláv identifikációtól a szűkebb csehszlovák, főként a bibliai cseh nyelven nevelődött evangélikus vagy saját – bernoláki, majd később štúri nyelvhez kötődő – szlovák identifikációig. Az alternatívák közül legaktuálisabbnak természetesen a magyar választás kínálkozott, a 19. századtól kezdve éppen ennek alakultak ki a legkedvezőbb feltételei, nemegyszer az erőszakos magyarosításnak vagy az evangélikusok és kálvinisták egységének, esetleg az egységes magyar politikai nemzet eszméjének stb. a formájában.

Štúr, aki a nemzet ügyét szentnek tartotta, természetesen ezekben a kérdésekben a kezdetektől fogva egyértelmű, mindvégig változatlan álláspontot foglalt el. Meglehetősen büszke is volt rá, amikor Halléból való hazatérte után 1840 novemberében magabiztosan írta Pozsonyból cseh barátjának, Jaroslav Pospíšilnek: „...a magyarság megrettent jöttömtől [...] Vélekedésük szerint én a magyarokra nézve a legveszélyesebb ember vagyok, pedig én nem kardot hoztam, hanem békét." És 1841. január végén ugyanannak a címzettnek írt levelében már nyílt harcra készül: „Éppen arra szólítom fel nyilvánosan a magyarokat a saját lapjaikban, hogy nyissák meg előttem a folyóirataikat, mivel be akarom bizonyítani nekik, hogy a magyarosításra nincs elégséges okuk, hogy sok indokuk alávaló, és hogy Szlovákiát elmagyarosítaniuk sosem sikerül. Ha teret adnak nekem, egy időre magyar íróvá (!) leszek."

Štúr nyilvánvalóan nem kapott ilyen lehetőséget, sőt még akkor sem, amikor Majláth János befolyásos magyar konzervatív politikus 1843 elején a *Nemzeti Újság* hasábjain arra igyekezett rávenni a nem magyar szerzőket, hogy vessék papírra a magyarok túlkapásait nemzetiségi ügyekben, azaz a magyarosítás folyamán. Majláth szerint ezek az írások kiindulásként szolgálnának a nyelvi kérdésről folytatott országgyűlési vitában. Štúr megírt egy ilyen szöveget, de a cenzúra beavatkozására nem jelenhetett meg eredeti változatában, így inkább – Majláth javaslatára is – németre fordította, s önállóan adta ki 1843-ban Lipcsében (*Die Beschwerde und Klagen der Slaven in Ungarn ueber die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren* – A magyarországi szlávok panaszai és felszólamlásai a magyarok törvénybe ütköző visszaéléseiről). Csupán Pozsonyban, az országgyűlés helyszínén eladtak belőle vagy háromszáz példányt (Štúr írása a magyar cenzúra rostáján nem ment át, de mivel Lipcsében jelent meg, Magyarországon már nem volt akadálya a terjesztésének).

Štúr védőirata a magyarosítás elleni panaszok viszonylag részletes felsorolását tartalmazta, köztük Zay Károlynak, az evangélikusok és a kálvinisták uniója védelmezőjének a magyarosítás nevében folytatott tevékenységét, de más összetűzéseket, botrányokat is, betetőzve a lajoskomáromi drasztikus történésekkel, amelyeket

részletez. Štúr a teljes szövegben gróf Majláth Jánost aposztrofálja, akit a magyarországi nyelvi állapotok tekintetében elfogulatlannak és objektívnek tart, mert a „magyarosítási igényeket szükséges korlátok közé igazítja", sőt arra szólította fel a magyarországi nemzetiségeket, hogy „a lehető legrészletesebben hozzák nyilvánosságra azokat a tényeket, amelyektől sértve érzik magukat". Gróf Majláth a szemében az olyan hazafiak közé tartozott, akik „felette állnak a kicsinyes nemzeti önteltségnek, és nem vakítják el őket a nemzeti előítéletek", ezért, hangsúlyozta Štúr, „neki, és a hozzá hasonlóan gondolkozóknak szólunk ebben az értekezésben", hogy világossá váljon, „mi, szlávok, miért érezzük magunkat Magyarországon megbántva és megkárosítva szent és elidegeníthetetlen jogainkban". Štúr szerint mindenekelőtt a nyelviekben, hiszen „a nemzet a nyelvében létezik, és mint nemzet nélküle nem lenne semmi. Ezek alapján csak akkor ismerik el, ha van saját nyelve, és csak mint nemzet jogosult a világon bizonyos küldetésre." S hogy semmi kétség nem legyen arról, mire gondol, Štúr megismétli: „a magyar nemzetnek a magyarosítástól egyszer s mindörökre el kell állnia."

Štúr ugyan megengedte a magyar nyelv használatát az általános érintkezésben, de a „szellemi életben" kimondottan kizárta. Eközben nemcsak Majláthra hivatkozik, hanem a „legnagyobb magyarra", gróf Széchenyi Istvánra, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítójára is. Pellengérre állítja azonban Zay Károlyt, a magyarországi evangélikus gyülekezetek és iskolák főfelügyelőjét, aki a magyarosítás elvét „elsőként hirdette meg hivatalba lépésekor". Azt a Zayt, aki 1840 októberében írja Štúrnak – magyar földesúrként őt feltehetően nem csak levelezésből ismerve –, hogy sajnálja, amiért tevékenysége helyéül „a legkedvezőtlenebb színteret", azaz a szlovákot választotta, hiszen, mint írja, „a szláv nyelv nemzeti nyelvként nem a szabadság – a protestantizmus – nyelve, ezért a kibontakozása a kettő közé csupán mint zavaró elem férkőzhet". Majd már arrogánsabban adja a tanácsot: „az Ön kötelessége a hitért és a hazáért = a magyarizmusért dolgozni, nem pedig holmi nyelvtudományi kutatásokba szórni szét a tehetségét…" Zay úgy látta, a „világtörténelmi pillanatot" a magyarság csak úgy érti meg, ha elmagyarosítja a magyarországi szlávokat, és ezért kellett volna a protestánsoknak e mozgalom élére állniuk.

Még élesebben irányult Štúr védőirata a magyar reformmozgalmak vezére, Kossuth Lajos ellen, akinek karizmáját és populizmusát egyébként érdekesen interpretálja. Štúr szerint ha az ember jót akar tenni, „áldottan akar szerepelni és érdemben tenni a hazájáért, meg kell szabadulnia a közvéleménytől, teljesen önállósodnia kell", majd ezután „hatásosan fellépni". Szerinte Kossuth ezt nem tette meg, hiszen „teljesen a közvélemény karjaiba vetette magát, és hagyta, hogy az magával ragadja. S mivel egészen erélytelennek és engedelmesnek tűnt, a kedvencévé választotta ez a hazug Szirén." Štúr számára a populizmus ellentétét Széchenyi István képviselte, aki „harcra kelt azokkal a véleményekkel, amelyek fellépése idején uralkodtak, és önállóan választotta ki tevékenysége területét". Értékelte azt is, hogy bár ágáltak ellene és égették az írásait, „a gyűlölködő nézetek fokozatosan eltűntek, és a nyilvánosság annál nagyobb szeretettel és tisztelettel ismerte el őt […] A legújabb időkben pedig ugyanarról a grófról beigazolódott, hogy Magyarország legigazabb férfiúja, mert akadémiai beszédében fellépett a mostani uralkodó nézettel szemben, amelynek Kossuth hízeleg, emiatt sokan fognak ellenségeskedni és szónokolni, de nem tart majd soká, amikor újra Magyarország igaz férfiúját ismerik fel benne. A közvélemény ingatag és mozgékony, mint a szél…" – üzeni Štúr Kossuthnak, majd hoz-

záteszi, hogy Széchenyi neve még akkor is fennmarad, „amikor a fanatikusok és nihilisták már régen eltűntek". Azt jövendöli, nem egészen realisztikusan, hogy a magyar társadalomban egy másfajta gondolkodásnak kell magának utat törnie, „amelynek kezdeteit Széchenyi grófban látjuk, és Önben, nemes gróf úr", fordul Majláth Jánoshoz. Ennek a gondolkodásnak kellene Štúr szerint a közvéleménnyel szembeszegülni.

A magyar liberálisok környezetében azonban Štúr nézetei nem találtak értő fülekre, pedig két évvel később, 1845-ben megismételte őket egy újabb védőiratban, melyet Bécsben adott ki németül (*Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarizmus* – A tizenkilencedik század és a magyarizmus). A publicisztikai írásaiban gyakran visszatért rájuk, a magyar liberalizmust egoistának és zsarnokinak bélyegezve a népművelés és a szabadság területén (pl. az 1847 szeptemberéből származó *Panslavizmus a naša krajina* – A pánszlávizmus és országunk című értekezésében). A Štúr-nemzedék radikálisabb, fiatalabb képviselői ugyan megpróbáltak közös pontokat találni a magyar politikával, de nem jártak sikerrel – sem Štúrnál, sem a magyaroknál. Például Janko Kráľ 1845 februárjában S. B. Hroboňnak Pestről így ír egyik levelében: „Miközben a magyarokkal minden cselekedetünkben össze vagyunk kötve, elszakadni tőlük ostobaság, hanem velük kell lennünk, velük dolgoznunk […] s ezáltal szlovákként kivívni elismerést az országban. Ez a jelenlegi helyzetünkben az igazi filozófia." És 1847 elején Francisci Eperjesről egy el nem küldött levélben szemére is veti Štúrnak: „A magyarok és barátaink, azaz polgártársaink azt várták, hogy országos érdekekben az újságunk kezet nyújt nekik, és egy egészért, azaz a közjóért fog együttműködni." Francisci szerint a *Slovenské národné noviny* alapelvét tartalmi szempontból „az egyenlőségnek, a polgári szabadságnak, a közhivatalokhoz való hozzáférésnek, a köz- és egyéni szabadságnak stb., formai szempontból a liberalizmusnak" kellett meghatároznia. Ezért a magyar demokratákkal történő együttműködést követelte, sőt azt akarta, hogy a *Slovenské národné noviny* cikkeket vegyen át a magyar liberális sajtóból, ami segítette volna az izolációból való kilépésüket, és egyben lehetőséget teremtett volna arra, hogy hatással legyenek az országos, magyarországi életre. Ebben Štúr kérlelhetetlen volt. A liberalizmusról még vitát sem nyitott, kiváltképp a magyarról. Arról nem is beszélve, hogy ebben az időben a bécsi politikával volt telítve, amely nemzetiségi ügyekben mégsem volt annyira merev.

Ami a magyarországi nemzetiségeket illeti, a magyarok, akik az 1849–1849-es forradalomban a legszervezettebbek voltak, amit kormányállítással is bizonyítottak, nem változtattak az egységes magyar nemzet koncepcióján, és a nemzetiségi jogok tekintetében jottányit sem engedtek (kivételt csak a horvátok képeztek, akik mégiscsak „történelmi" nemzetet képviseltek). A polgári jogok, amelyek a magyar liberálisok forradalmi szándékainak előnyét jelenthették, így egyáltalán nem fedték a nemzetiségieket, arról nem szólva, hogy a reális politikai életben a nem magyarok tulajdonképpen diszkriminálva voltak.

Mindez természetesen nem adott jó alapot az együttműködésre, így a nem magyar politikai aktusok elfogadásukat más, mindenekelőtt szláv konstrukciókban keresték. A más nemzetiségek jogainak magyar el nem ismerése, az önállósulásuktól való félelem a későbbiek során is akadályt jelentett a magyarországi nemzetiségekkel való együttműködésben, a szlovákokkal s főleg a szerbekkel való viszonyban. A szlovák nemzet 1848. május 10-i követeléseit, amelyek a magyarországi nemzetek egyenjogúságával, Magyarország nemzetiségi elvű föderalizálásával álltak elő, melyek saját nemzeti országgyűlés felállítását, valamint valamennyi nemzet etnikai ha-

tárainak meghatározását is magukban foglalták, a magyar kormány elutasította. A magyar kormány a szlovák területen statáriumot vezetett be, és három tribunusra – Štúrra, Hodžára, Hurbanra – körözést adott ki, s ez azt követően a szlovák–magyar konfliktusos viszony jelképévé vált a tankönyvekben. Kossuth sokkal későbbi föderalista nézetei már nem mozdították az ügyön, főleg ha a szlovákok az utolsó helyen szerepeltek bennük. De a magyarok sem fogadták el ezeket.

Josef Václav Frič emlékirataiban írja, hogy Hurbannal szemben, akinek magyargyűlölete nem ismert határokat, Štúr más volt, „nem becsülte alá a szlávság ősi ellenségeinek erejét és jellemét". Éppen Štúr volt az, aki „felhívta a figyelmét a magyar hazafiak sok nagyszerű tulajdonságára, s főleg a Kossuth-féle agitáció demokratikus jellegére". A legjellemzőbb talán a magyar országgyűlés leírása, melyet Frič évtizedek múltán idéz fel a következőképpen: „Hiszen egyszer Pozsonyban a nagy Lajos félrehívta a mi Ľudovítunkat, és forrón dicsérte a megkínzott nép érdekében mondott elvakító beszédéért, amellyel a helyi kongregációban a mágnások többségénél megbotránkozást keltett. Nemcsak világosan helyeselt Štúrnak, amíg beszélt, hanem egyetlenként még a kezét is megrázta, miközben a többiek elnémultak, megütközvén a szlovák demagóg vakmerőségén. »Ne hagyja magát megijeszteni«, mondta neki Kossuth, »ellenkezőleg, segítsen engem a céljaimban, megtörni az önző főnemesség ellenállását, és majd meggyőződik róla, hogy szintén nyitott a szívem a saját népem és az Ön népének szenvedései iránt, amelyeken csak úgy tudunk enyhíteni, ha kéz a kézben megyünk«." Frič ehhez a szinte melodramatikus jelenethez, mintha maga sem hinné egészen, hozzáfűzi: „Igaz, ez pillanatnyi és sajnos hamar elenyészett közeledés volt, de elég ahhoz, hogy a két különböző nemzetség képviselőjében tisztelet ébredjen egymás iránt." Hasonlóan emlékezik J. M. Hurban is Štúr-életrajzában: „Maga Kossuth tisztelettel viseltetett Štúr iránt, és nem találkoztak úgy, hogy amaz nem szólt volna pár szót ehhez."

Természetesen Štúr nem változtatta meg a véleményét politikai ellenfeléről, aki a magyar szabadságot Magyarország Bécstől való függetlenedésétől eredeztette, s abban a nem magyarokkal nem számolt. A forradalom után, amikor végleg bebizonyosodott, hogy a magyar nemesi liberálisok nem voltak hajlandók együttműködni Magyarország nacionalizmusaival, Štúr még kevésbé módosított véleményén, s úgymond lezárta a maga magyar fejezetét. Samo Vozár *Hlas od Tatier* (Hang a Tátra felől; 1851-ben jelent meg a *Slovenské pohľady*ban) című politikai cikkecskéjére írt recenziójában ugyan személyesen Kossuthtal csak marginálisan foglalkozott („egy hallatlanul színejátszó és becstelen politikus"), de a szlovák–magyar kérdést testamentumszerűen intézte el a maga részéről. A forradalom eredményei fölötti csalódásában a nemrégiben elhunyt tanítvány, Samo Vozár írásának alapeszméje – „a szlovákok közeledése a magyarokhoz és fordítva" – elfogadhatatlannak tűnt a számára, s mint írta, „nekünk azt jóváhagyni sehogy sem lehet, hanem teljesen el kell utasítanunk". És nem kétértelműen tette fel a kérdést: „Vajon azokkal kell-e, lehet-e szövetkeznünk, akik a teljes megsemmisülésünkön a legszorgalmasabban dolgoztak, ennek következtében valamennyi mozgalmunkat büntették, a nemzet szellemi virágzásán munkálkodó személyeket kegyetlenül üldözték, akik az elgyökértelenedésünket a legszörnyűbb átkokkal fogadták meg…?" Majd elmarasztalása eltökéltségét nyomatékosan így szögezte le: „Ezzel a felfuvalkodott, üres, s ezért kérkedő, eszeveszett és felbőszült, javíthatatlan rossz szellemmel nincs

nyugtunk, sem megbékélésünk." S hogy teljesen világos legyen, Štúr így zárja: „nem akarunk a magyar barátságból, a kegyelmükre nincs szükségünk."

Samo Vozár politikai eszmefuttatásában abból az elképzelésből indult ki, hogy a szlovákok a forradalom győztesei, s ilyen értelemben nyújtott kezet a magyaroknak mint legyőzötteknek, „becsületes barátság alapján" akart velük megértést találni. Ezért felszólította a magyarokat („a demokratákat és a nemzetieket"), hogy deklarálják, bármit is tesznek a magyar konzervatívok a nemzetek egyenjogúsága ellen „a magyar firma nevében", az nem az ő akaratuk szerint való. Vozár kis írásának a leitmotívuma a mindenben való egyenlőség volt, Štúr viszont – az előző évtized tapasztalatai alapján – nem hitt ilyesmiben.

Ebben a programadó recenzióban Štúr szó szerint kanonizálta a magyarokkal szembeni elutasító viszonyt, amely aztán nemcsak a Monarchia szétéséig volt érvényben, hanem később is, tulajdonképpen máig. Annál nagyobb nyomatékot adott neki, hiszen tartott Vozár gondolatainak elterjedésétől a Štúr-nemzedék bizonyos részében, amely már a forradalom előtt is hajlott a liberális – noha természetesen jórészt látens, nem nyílt – nézetekre. Az a tény, hogy 1851-ben szükségesnek tartotta egy addig publikálási szempontból tulajdonképpen ismeretlen, elhunyt tanítvány kis írásával kapcsolatban, hogy ilyen határozottan és terjedelmesen foglalkozzon vele, inkább a téma, semmint a szerző fontosságát dokumentálja egy olyan időszakban, amikor a forradalom utáni indulatok még nagyon fel voltak kavarva, és a bécsi szolgálatok már nagyon sötétnek mutatkoztak.

A recenzióban Štúr tárgyalta a magyar és a nyugati liberalizmust. Szélsőségnek találta, ami a szlávoknak nem felel meg, mivel „az ember teljes, úgynevezett felszabadulását jelentette mindenféle hatalom, engedelmesség alól, a társadalmi kötöttségek alól és a teste szempontjából. Ez most a liberalizmus Nyugaton. Emancipáció, mindenek emancipációja és csak emancipáció!" És „ez a kötetlen nyugati liberalizmus" Štúr szerint főleg a „kérkedő, féktelen magyar természetnek" felelhet meg. Vele állítja szembe a szlávságot – „ez a mi csillagunk".

A negyvenes évek végéig Štúr elgondolásai mégiscsak Közép-Európa területére vonatkoztak, az ötvenes években azonban kizárta belőlük a magyarokat és a németeket, és keletre „költözött", elhagyva az eredeti latin-közép-európai térséget. A Nyugat egyáltalában éles kritikája tárgyává lett. Ezt a véleményét koncentrált formában a *Slovanstvo a svet budúcnosti* (A szlávság és a jövő világa) című művében fejtette ki, amely kétszer jelent meg oroszul (1867, 1909), egyszer német eredeti változatban (1931) és megírása után másfél évszázaddal szlovák fordításban (1993).

A *Slovanstvo a svet budúcnosti* a szó valódi értelmében politikai és politológiai mű, amely nemcsak egy idő előtti végrendelet, hanem főleg egy hihetetlenül sűrített szintézis (s erre Štúr 35. és 40. életéve között jutott), amely a szlovák nemzettel, de egyben valamennyi szlávval foglalkozik, beleértve a nagy oroszokat is, akiket a szerző történelmi küldetéssel ruház fel. A bátorság és a magabiztosság, amit Štúr ebben a „Duna-táji szlávok iránti küldetés" apellatív megfogalmazásban (ami az orosz kiadás alcíme volt) felmutat (s amivel a cár öccsére volt szándéka „mély benyomást" tenni), akár megalomániának is tűnhetne, de ezt akkor nyilván senki sem értette így. Štúr ugyanis akkor már valóban a szlávság egyik legjelentősebb képviselőjének imidzsével rendelkezett (amit szisztematikusan épített a harmincas évektől kezdve), s ebből a pozícióból kívánt a szláv történelem értelméről, valamint a szláv jövő politikai programba foglalt értelméről nyilatkozni.

„Itt az ideje, testvérek, hogy megegyezzünk!”, kezdi értekezését abban a hitben, hogy egyenes beszéde kedvező visszhangra talál a szláv nemzetek és kiváltképp az oroszok körében. A forradalmi remények fölötti csalódás depresszív hangulatában Štúr mintha tényleg a megfogalmazódó sürgetés végső teljesítményére szánná rá magát, ami végül a szöveg hitelességének kérdésességét is felvethette (s nem csupán az orosz cárizmus kritikátlan bálványozása okán). Ebben a műben Štúr egy olyan elképzelést tett le a szlávok elé, amely abban az időben a többségük számára nem volt kompatibilis addigi értékorientációjukkal. Meg volt győződve arról, hogy a romlott, szocialista, liberális Nyugat nem kerüli el bukását, és a tiszta orosz világ (ahol „nincs akkora különbözőség az uralkodó és a nemzet között, mint másutt”), amelyet egyesít a paraszti földközösség, a cár és a pravoszlávizmus, közös nyelvként az orosz, a szlávság boldog jövőjét képezi majd.

A három tárgyalt lehetőség közül – a szláv nemzetek Oroszország nélküli föderációja, ausztroszláv föderáció Ausztriával mint a nyugati és déli szlávok központjával, valamennyi szláv Oroszországhoz csatolása – Štúr számára leghelyesebbnek és legperspektivikusabbnak a harmadik tűnt, bár igaz, hogy kissé naivan Oroszországnak a jobbágyság felszámolását is magában foglaló demokratizálásától tette függővé. Annyira naiv természetesen Štúr sem volt, hogy ne látta volna: egy ilyen elképzelést sem a lengyelek, sem a csehek vagy a horvátok nem tudnak támogatni, annál jobban dicsérte viszont a szerbeket, akik a pravoszláv odaadásuk révén több feltételét is teljesítették. („A pravoszláv nemzetek valamennyi országban vallásosak, de sehol sem vakok és bigottok, mint a katolikus nemzetek”, mondja Štúr, tagadva a katolicizmus túlsúlyát a szlávok körében: „A szlávság sosem lesz jóban a katolicizmussal.”) A csehek és a lengyelek, ellenkezőleg, a Nyugathoz való idomulásuk miatt elidegenedtek a szlávságtól, és Štúr szerint semmi estre sem lehet „igényük a más szláv nemzetségek feletti hegemóniára”. Sőt a csehek számára tetszetősek „a konstitúciók és konstitúciós játékok […], a radikalizmus, a republikanizmus, a kommunizmus is”, a lengyelek viszont egyenesen „tapadnak a Nyugatra”. Azonban továbbra is, e kritika ellenére is sürgette az integrációt.

Már csak amiatt is, hogy „a szláv legszentebb kötelessége” Štúr szerint „az egész, nem pedig az egyedi szem előtt tartása, a partikularizmussal szembeni fellépés, amelynek a szándéka az egész kárára történő széthúzás”. Az egyesülésnek oly módon kellett volna megvalósulnia, hogy „egész nemzeti családunk vezére Oroszország” legyen, mivel „Oroszországban a nemzet és a cár egy egységet alkot – ebben rejlik az ereje”. Ebbe az ideális világba kellett volna tehát a forradalmi csalódások után a szlovákoknak is integrálódniuk, akiket Štúr csupán egy évtizeddel korábban keltett életre, és határozott meg politikai nemzetként. Meg akarta őket védelmezni az emancipált Nyugattól, ahol „a test és a nő emancipációja jelszóvá lett”, ahol „a szórakozás és az élvezet a mindennapok szavaivá lett”. Štúr Nyugat-víziója inkább fekete volt – az individualizmus és a materializmus, a tartózkodás és az állandóság hiánya, az erkölcsi hanyatlás, a vallás háttérbe szorulása, az áldozathozatalra való képtelenség okán, és amiatt, hogy „a politika terén valamennyi állami művelet mércéjévé az egyén vált […], s a hitetlen meg a kommunista szellemileg erősen hajlik egymás felé, mert mindkettő kicsúfol minden auktoritást és mindent, ami pozitív”. Az auktoritás és az autokrácia iránti vonzódása egészen az abszolutizmus, sőt a despotizmus tiszteletévé, a parlamentarizmus és a konstitucionalizmus elvetésévé alakult át Štúrnál. A Nyugat krízisének megoldását így nem a parlamentariz-

musban látta, hanem az idealizált földközösségi rendszerben, a patriarchális cári önkényuralomban.

Az ilyen nézetek feltehetően Štúr környezetében sem rezonáltak volna egyetértőleg, de visszhangról a kiadatlan, avagy ismeretlen művel kapcsolatban nem lehet beszélni. Amennyiben valaki ellentétes álláspontón volt, az a „renegát" Štefan Launer, aki már korábban, a *Povaha Slovanstva* (A szlávság természete, 1848) című írásában a protestantizmusban megtestesülő német szellemhez passzintotta a szlávokat. Launer germán koncepjének a szerző általánosan elfogadott „renegát" megítélése miatt azonban nem volt esélye a sikerre, a forradalom után pedig már reális sem volt. Launernek Štúrral ellentétben semmi kétsége sem volt afelől, hogy a nyugati szlávok nem tartoznak Kelethez, hanem „lélekben és testben a nyugati műveltséghez". Az angol szlavista, R. P. Pynsent szerint „Štúr hátat fordított a megrothadt Nyugatnak, míg Launer Nyugatról átvett volna minden jót. Mindketten egy jobb világ eljövetelének reménységében éltek, amelyet a szlávok hoznak létre. Mindketten álmokat kergettek, de Launer egy kevéssel realisztikusabb volt." Tény marad azonban, hogy Štúr írása nem Launerrel szállt vitába. Némileg talán Samo Vozárral, de őt tulajdonképpen hamar „elintézte" a szlovákok és a magyarok megegyezéséről szóló politikai értekezése megjelenése után. Az igazság az, hogy amikor Štúr az íráson dolgozott, ortodox nézeteit nyilvánosan senki sem vallotta magáénak, bizonyos értelemben szinte titkosak voltak.

Štúr *Slovanstvo a svet budúcnosti* című műve iránti érdeklődésről vagy érdektelenségről az elejétől fogva nemcsak a szláv közegben való kis vagy semmilyen ismertsége vall, illetve a kiadásának a lehetősége vagy lehetetlensége (tulajdonképpen nem tudni arról, hogy lett volna ilyen kísérlet), hanem az a tény is, amelyre az orosz szlavista, V. N. Korablev mutat rá: amikor például a luzsicai szerb, Jan Ernest Smoleř V. I. Lamanszkij javaslatára fontolgatta a mű német folyóiratbeli publikálását (orosz pénzből), Szlovákiában is érdeklődőket, előfizetőket keresett, ahonnan ilyen választ kapott: „nincs remény Štúr könyvének nagyobb átvételére ilyen árban (egy tallér), már csak azért sem, mert aki könyveket vásárol, minden fölös pénzét a *Matica slovenská*ra adja." Az, hogy Štúr dolgozata a megírása után csupán másfél évszázaddal jelent meg szlovákul, kétségtelenül tüneti jelleggel bír, s máig sem reflektálták megfelelőképpen.

Štúr forradalom utáni fejlődésével kapcsolatban Tibor Pichler „a gondolkodás fordulatosságáról" beszél, a történész Dušan Škvarna azt írja, hogy Štúr „elnyomta a szlovákok és a szlávok alternatív életlehetőségét, amit 1850-ig maga is kibontakoztatott. A szláv önrendelkezés abszolutizációja lehetővé tette számára, hogy minimalizálja a latin-európai hagyomány és kultúra kereteit, s először azonosult teljesen és nyíltan a pánszlávizmus pánorosz formájával. Mivel Štúr szerint a levert forradalomban kimerültek a szláv államok föderációjának vagy a Habsburg Monarchia nyugati és déli szlávokat tömörítő állammá történő transzformációjának a felvetett lehetőségei, Štúr az utópisztikus elképzelések felé hajlott, ami – ezeken a végeken sosem látott – pánrusszizmust jelentett. Ebben az értelemben még a későbbi liptószentmártoni russzofil érzelmek során sem, de tulajdonképpen sohasem tagozódott be ez az elképzelés a valóságos szlovák politikai gondolkodásba, sem politikai gyakorlatba. A forradalom előtti *Žiadosti slovenského národa* című kiáltványa viszont ellenkezőleg, állandó ösztönző dokumentumként szolgált. A *Slovanstvo a svet budúcnosti* című írásra valóban érvényes, hogy a könyveknek megvan a maguk sorsa."

Mindenesetre ez a mű szinte száz évre az első szlovák alapvetést képviseli a közép-európai geopolitikai elgondolások sorában (Kollár elképzelése még geokulturális jellegű volt). A második, és teljesen más felfogású Milan Hodžának a második világháború idejéből származó konceptje a közép-európai föderációról. Egyik sem mutatkozott reálisnak vagy realisztikusnak, Štúré a messianizmusa és az orosz abszolutizmusba vetett hite miatt, Hodžáé pedig azért, mert nem számolt a háború utáni bipoláris helyzettel és Európa autentikus egységesülésével, amire majd csak egy fél évszázaddal később került sor. Minden ellentmondásosságuk ellenére azonban máig a szlovák geopolitikai mérlegelések egyedüli említésre méltó vázlatai.

Ľudovít Štúr egy olyan korban lépett fel, amelyben az értelmiségiek státusa Európában emelkedőben volt, amit a nemesség is kénytelen volt elismerni. Ő maga az első szlovák értelmiségi, aki tudatosan vált nemzetileg elkötelezett politikussá. Leküzdött minden addigi akadályt – a szlovák környezet kisszerűségét és fejletlenségét; a nemesi eredet, továbbá az államhoz vagy körülhatárolható területhez, történelmi központhoz való tartozás hiányát; a politikai hagyományok, a politikai gondolkodás és a politikai képviselet deficitjeit. Ami úgymond a rendelkezésére állt, az egy szűk, de erős értelmiségi elit volt, amely intenzíven kezdte kialakítani nemzeti arculatát, s formálódott hazafiak és nemzetszeretők rétegévé, amely a hegyvidék völgyeiben kezdte ébresztgetni az álmos és elmaradott népet.

Štúr már a kezdetektől teljesítette az értelmiségi előfeltételeit, vagyis a szűkebb tudósi tekintet tágabb környezetre való kiterjesztését. Ezt az *Ohlas* (Visszhang) című munkájában, melyet a *Slovenské národné noviny* és az *Orol tatránsky* című lapokról írt, így fogalmazta meg: „a művelt ember a legközelebbieken kívül foglalkozik az országgal, a hazával is, ahol él, a nemzettel, amelyhez tartozik […] érdeklődik arról, mi folyik a haza határain túl, mi történik a világban, s általában az emberiséggel." A művelt ember, tehát az értelmiségi Štúr felfogásában nem csupán a „saját mindennapos szükségleteiről gondoskodik, de magasabb szükségletekről is, a szellem gondjaival küzd, a haza közügyei érdeklik, s összességében minden iránt figyelemmel van, bármi essen is meg az emberiséggel."

Abban az időben az értelmiséginek ez a meghatározása modernnek számított. Amennyiben elfogadjuk azt a nézetet, hogy a művelt tudósember azzal lesz értelmiségivé, ha nem a szűk szakmai kérdéseket reflektálja, hanem túllép azokon, tehát ha civilizációs, erkölcsi, politikai, a lényegre törekedő kérdéseket vet fel, akkor mindezt Štúr, de Hurban, Hodža, Dohnány, Francisci vagy Záborský, Štefanovič, Palárik és mások is példás módon igazolták.

A 19. és 20. századi európai történelemben a társadalmi változásokkor az értelmiségiek léptek színre. A romantika betetőződésének korszaka, amikor Štúr tevékenykedett, a nacionalizmus korszaka volt, először a kulturális, majd a politikai nacionalizmusé, amely az európai történelemben jelentős, ha nem is mindig pozitív szerepet játszott. Ebből a szempontból aztán főleg a 20. század volt jellegzetes megoldhatatlan konfliktusaival, amelyek a nacionalizmusok összeütközésébe, háborús katasztrófákba torkolltak. Nem sikerült létrehozni az értelmiségiek Európáját már a negyvennyolcas forradalom idején sem, bármennyire is szorgalmazta Štúr. Utána pedig az értelmiségiek, s nem csak azok, akik politikussá lettek, konfliktusba kerültek egymással, a szabadságért és a függetlenségért vívott harc, amely összeköthette volna, megosztotta őket. És máig is megosztja, például a szlovák–ma-

gyar viszonyban mintaszerűen. E viszony jövőbeli szlovák fóbiáinak gyökerei ebből az időből, s gyakran egyenesen Štúrtól származnak.

A magyar területi nacionalizmus és a szlovák nyelvi és kulturális nacionalizmus a 19. század harmincas éveitől nem ugyanazon a hullámhosszon sugárzott, így a forradalomban sem találkozhattak, hiszen elsősorban partikuláris érdekekről volt szó, s csak másodsorban az egyetemes szabadságról és függetlenségről; s mivel a szlovákok a magyaroktól hiába is vártak volna védelmet, Ausztriára és a föderáció kimérájára összpontosítottak. Ahogy Gustáv Husák írta 1965-ben (öt évvel a kommunista börtönből való szabadulása után, ahova tíz évre a burzsoá nacionalizmus vádjával juttatták, és három évvel a magas politikába történő, húsz évre szóló szomorú visszatérése előtt) a *Kultúrny život* című reformfolyóiratban a *Revolučná generácia* (A forradalmi nemzedék) című értekezésében: a nemzetiségi kérdések meg nem értése „nemegy forradalmat gyengített meg vagy pusztított el". (Husák, ha tudott valamiről, arról bizonyosan, hogy „a nemzetek egy államalakulaton belüli együttélése elkerülhetetlenül megköveteli ezen nemzetek egyenjogúságát, amit az állami intézményeknek is ki kell fejezniük, védvén a kisebbet és a gyengébbet", de maga a problémával csupán a lehetőségek keretei között vetett számot, ha egyáltalán számot vetett… Štúrt viszont ismerte, a politikusok azon nemzedékéből származott, amely még önkéntesen tartotta őt „kötelező olvasmányának". Štúr szó szerinti ismerője, sőt historikusa a Štúr utáni másik, már következetes 20. századi szlovák politikus, az átlagon felüli intellektussal rendelkező Milan Hodža volt.)

A kulturális harc, amelyben az értelmiségiek meghatározzák magukat másokkal szemben vagy mások ellenében, a 19. századi értelmiségiek szakértője, Christoph Charles szerint „végső soron a kultúráért és a szimbolikus hatalomért folytatott harc. Legalapvetőbb formájában ez először az azon feltételekért folyó küzdelmet jelenti, amelyek e hatalmat lehetővé teszik, s ezt a 19. században a szabadság fogalma foglalta magában (a sajtó, a gyülekezés, az egyesülés, a kifejezés, a művelődés szabadsága)", de ha ez a kulturális küzdelem politikai szövegkörnyezetbe tevődött át, nemegyszer militáns alakot öltött. Ott volt az a pillanat, amikor az értelmiségiek vitába és összetűzésbe kerültek egymással ideológiai és politikai eszmék nevében, amikor politikusokká váltak. Akik már más fegyverekre gondoltak, nem szellemiekre.

Akkor, amikor Štúr politikussá lett, mind kevésbé maradt vizionárius és idealista. Mint az első ex professo szlovák politikus, tehát egyben pragmatikus ember, tudta, hogy az ideálokat és a víziókat a politikában nemegyszer csak kompromisszumos megoldás kontextusában kell látni, arról nem szólva, hogy a politikus a nyilvánosság nélkül tábornok hadsereg nélkül. Ezért is volt a számára olyan fontos a nép, és ezért is tartotta hatásos eszköznek az újságot. A *Slovenské národné noviny*ban, amely 1845–1848 között nemcsak a štúri irodalmi szlovák nyelv produktivitását és jelentésességét habilitálta, hanem a modern értelemben vett első szlovák politikai újságot jelentette, Štúr olyan eszközt látott, amely a szerényebb körülmények dacára is összemérhető a szomszédokéval. A kibontakozó autonóm szlovák politika elengedhetetlen feltétele volt, s ez a politika a liptószentmiklósi *Követelések*kel nagyon magasra állította a mércét. Magyarország föderalizációja (amelyben Szlovákia a Habsburg Monarchia önálló koronatartományát alkotta volna) már nyilvánvalóan meghaladta az erejét, még a Štúr halálát követően, a memorandumi időkben is.

Annak ellenére, hogy a szlovák önkéntesek a magyar forradalommal szemben, a császáriak oldalára álltak, Bécs nem hálálta ezt meg sem akkor, sem később, ami-

kor kiegyezett a magyarokkal. Štúr csalódása Ausztriában ezért is volt óriási és kiengesztelhetetlen. A *Slovanstvo a svet budúcnosti* című művében szó szerint szimbolikusan el is temette, a Monarchia szétesését negyed századdal megelőzően jövendölte: „Az egész Ausztriában az a legszomorúbb, hogy nem lesz senki, aki könnyet ejtsen a sírja felett."

Ľudovít Štúr a 19. század egységesítő nacionalizmusának alakítója volt, ami indulatokat, a nemzeti gondolat iránti érzelmi odaadást feltételez. A szakértők azt állítják, hogy a nacionalizmus a hit ügye, hogy van benne valami irracionális, ami hasonlít a vallási érzésekhez (Carlton J. H. Hayes). A „nemzeti ügy", írja Slavoj Žižek, „addig létezik, amíg a közösség tagjai hisznek benne, szó szerint e magáért való hit terméke". Ha elfogadjuk Elie Kedourie gondolatát, hogy a nemzet identifikációjának legfontosabb kritériuma a nyelv, akkor Štúr érdeme a szlovák nacionalizmus születésében alapvető és életbevágó. Hitt abban, hogy az irodalmi nyelv létrehozásával egy magasabb nemzeti egység létrehozását is eléri. Ezért a nyelv és a nemzetiség összekapcsolása megkérdőjelezhetetlen feltétele volt a nacionalizmusnak. S amikor Štúr a népről beszélt, a 19. század többi értelmiségéhez hasonlóan ő is felismerte, hogy e nép számára meg kell alkotni a standard nemzeti nyelvet. Ebben a 19. századi értelmiségi modellje volt – megteremtette a nemzet nyelvi alapját, amelyen aztán létrejöhetett kulturális homogenizációja, majd a szlovák ideológia és identitás, amely más nemzetekkel összemérhető, politikai fellendülést követelt, főleg az első, az államalkotást megelőző időszakban.

Ha viszont elfogadjuk azt a tételt, hogy nyelvi alapon adatik meg a nemzet számára a léte és a joga saját államára, akkor ennek beteljesedésére a szlovákoknak a szlovák nyelv Štúr általi kodifikációja után még sokáig kellett várniuk. A romantika korszakának integráló nacionalizmusa a szlovákoknál 1848 után tulajdonképpen megrekedt az államalkotás előtti nacionalizmus szintjén, nem bírt lépést tartani a szomszédos nacionalizmusokkal, mindenekelőtt a magyarral, összeütközött azok expanzív politikájával. Ebben is rejlenek a történelmi megkésettség gyökerei, amit a szlovák nemzet (éppen e tény miatt) a 20. században már csak behozni próbált, hogy nemzeti ébredését az annak végére jellemző körülmények között (főleg a kommunizmus összeomlása jellemezte körülmények között) végezze be. De az előítéletek, a sztereotípiák és a traumák gyökerei is ebben találhatók, amelyekkel Közép-Európa nacionalizmusai máig táplálkoznak.

Amennyiben azt mondtam az elején, hogy Ľudovít Štúrnak nem iskolásan formális szimbólumnak kellene lennie, arra gondoltam, hogy a kritikai reflexió tárgyának is lennie kellene, hogy nem csupán a jubileumi napokon lenne jó vele kommunikálnunk. És nem csak az emlékműve mellett (amiből egyébként bűnösen kevés van). Apropó, Európában többnyire akkor állítottak emlékműveket, amikor a nemzet politikailag már egységes volt. E tekintetben nemzetünk mostanáig nem egységes, noha az alapvető integrációt Štúr kétséget kizáróan megvalósította. Noha már politikai és államalkotó nemzet vagyunk, nálunk azonban még nem teljesedett ki az egységesítő nacionalizmus a szó valódi értelmében, pedig Štúrnak a szlovák nemzet alapkövét jelentő művei, a *Nárečie slovenské* és a *Náuka reči slovenskej* kiadása óta százhatvan év telt el, amely tény figyelmet érdemel, bár Štúr bizonyára ártatlan a dologban.

Az emlékművek, a szimbólumok, a monografikus, szintetikus munkák, a kritikai kiadások hiánya, Štúr élő jelenlétének a hiánya történelmi és aktuális tudatunkban

– és nem csak ez – arról is árulkodik, milyenek vagyunk valójában. Hogyan vetünk számot a múltunkkal. Štúr története végül is csak az első azon szlovák értelmiségiek történetének a sorában, akik elhitték, hogy megváltoztathatják a világ folyását. De nem volt meddő történet. Sőt minden kétely ellenére: győzelmes történet volt. Bár még mindig befejezetlen.

(Fordította Görözdi Judit)

Rudolf Chmel
Ľudovít Štúr int he Memory of the Slovaks

The study summarizes the extensive activities of Ľudovít Štúr, one of the codifiers of the Slovak standard language, journalist, national politician of the 19th century, Štúr begun as a literature scientist, outlined the characteristics of the Slav poetry, even studied romantic poetry. As a language scientist participated in the codification of the Standard Slovak language that he theoretically supported with linguistic studies, and practically in the first Slovak paper introduced by him, the Slovenské národné noviny (in translation: The Slovak National Newspaper), used and extended it. He considered the existence of the uniform standard language as one of the prerequisites of forming a uniform Slovak nation independent from the other Slav (primarily Czech) nations. He was a determining creator of the Slovak national identity. His name is connected not only with the positive identity marks, but also with the negative stereotypes (self-definition toward neighbouring nations, mainly toward Hungarians).

He extended his national program with political aims, but through the Hungarian civil revolution in 1848 he anticipated the support of the reactive Vienna for the Slovak issue, later disappointedly he turned to the idea of the all-Slav unity, that he described in his Russophile work considered as the first Slovak political work.

LANSTYÁK ISTVÁN

Nyelvi ideológiák és filozófiák

ISTVÁN LANSTYÁK
Language Ideologies and Philosophies

81`1
81`246.2
81`27

Languge ideology. Philosophy. Conservatism. Nationalism. Purism. Vernacularism. Internationalism. Standardism (standard ideology). Homogenism. Pluralism. Linguicism. Language Use. Attitudes. Language myth.

Szépe Györgynek ajánlom
tisztelettel és szeretettel

Bevezetés

Dolgozatomban[1] a nyelvi ideológiák néhány általános kérdésével foglalkozom, s röviden bemutatok több, a magyar nyelvközösségben fontos szerepet játszó konkrét nyelvi ideológiát is, nevezetesen a konzervativizmust, a nacionalizmust, a purizmust, a vernakularizmust, az internacionalizmust, a standardizmust, a homogenizmust és a pluralizmust. A nyelvi ideológiákon kívül röviden kitérek két olyan filozófiai elképzelésre is, amelyek a nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be a nyelv kérdéseiről való gondolkodásban: a platonizmusra és a racionalizmusra.

A nyelvi ideológiák és a hozzájuk hasonló szerepet betöltő filozófiák kérdéseire a nyelvi mítoszok és babonák vizsgálata során (Lanstyák 2007a; 2007b), ill. ezzel párhuzamosan a nyelvalakító tevékenységek számbavételekor (Lanstyák 2007c) irányult rá a figyelmem. Az a kérdés érdekelt elsősorban, hogy a nyelvi ideológiák és filozófiák milyen szerepet játszanak a nyelvi mítoszok és babonák (összefoglaló kifejezéssel: nyelvi tévhitek) terjesztésében és erősítésében, illetve általában a nyelvről, a nyelvi jelenségekről, a nyelvhasználatról való laikus és tudományos gondolkodásban.

A nyelvi ideológiák és filozófiák tanulmányozása során világossá vált előttem, hogy ezek a nyelvalakítást, annak minden válfaját (nemcsak a létező magyar nyelvművelést, hanem a más nyelvközösségekben folytatott nyelvművelést, de a nyelvtervezést és a nyelvmenedzselést is) sokkal nagyobb mértékben befolyásolják, mint azt korábban gondoltam, sőt mindenfajta nyelvi vonatkozású tevékenységnek – így a tudományos kutatásnak is – rendkívül fontos meghatározói. Ennek az írásnak a közreadásában ezért már az a törekvés is motivált, hogy fölhívjam a figyelmet arra, mennyire fontos a nyelvalakítás és a nyelvkutatás során egyértelművé tenni a ma-

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. évfolyam 2009/1, Somorja

gunk és a közvélemény számára is, hogy tevékenységünket milyen nyelvi ideológiai alapállásból, milyen értékek mentén, mely társadalmi csoport, csoportok érdekében végezzük.

A nyelvi ideológiák és filozófiák mibenléte

A nyelvi ideológiák az egyik felfogás szerint olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Egy másik, tágabb felfogás értelmében a nyelvi ideológiák magukba foglalják a beszélők által meg nem fogalmazott – sőt nem is tudatosult – nyelvvel kapcsolatos meggyőződéseket is, melyek meglétére a beszélők nyelvi viselkedéséből lehet következtetni. Ezekre a kifejtetlen „nyelvi ideológiákra" természetesen nem áll, hogy magyarázó vagy legitimáló szerepük volna.[2] Jómagam a nyelvi ideológiák műszót a szűkebbik értelemben használom. Az így felfogott ideológiákon túl eső, nyelvvel kapcsolatos vélekedésekre inkább mint nyelvi tévhitekre utalok, bár tudatában vagyok annak, hogy az ilyen elképzelések nem mind tévesek, ennek a terminológiai kérdésnek a megoldását azonban jelenleg nem tekintem feladatomnak.

A nyelvi ideológiák – akárcsak a nyelvi tévhitek markánsabb csoportja, a nyelvi mítoszok – szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is.[3] Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban lévő nyelvi változások menetét és ütemét.

A nyelvi ideológiák meghatározó szerepet játszanak a különféle kulturális, gazdasági, politikai stb. intézményeknek (köztük magának az államnak) a nyelvstratégiájában és nyelvpolitikájában is, s gazdasági, kulturális, politikai és más érdekek húzódnak meg mögöttük. Mindig túlmutatnak magán a nyelven: a nyelvi viszonyok befolyásolása által az egyes társadalmi csoportok társas viszonyait is befolyásolják. Azt is mondhatjuk, hogy a nyelvi ideológiák a nyelvet és a nyelvhasználatot konkrét társadalmi csoportok politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekeinek megfelelően láttatják (még akkor is, ha azt a látszatot keltik, hogy „össztársadalmi" érdeket képviselnek).[4]

Amint említettük, a nyelvi ideológiák szorosan összefüggnek a nyelvi mítoszokkal és babonákkal, sőt a tágabb értelemben vett nyelvi ideológiák és a nyelvi mítoszok között nem is lehet határozott különbséget tenni. Amennyiben a „nyelvi ideológiákat" a fentieknek megfelelően szűkebben értelmezzük, a különbség a „nyelvi mítoszok" és a „nyelvi ideológiák" közt többek között az, hogy a szűkebb értelemben vett „nyelvi ideológiák" a „nyelvi mítoszokhoz" képest nagyobb fokú tudatosságot, kifejtettséget, sőt sok esetben intézményesültséget asszociálnak; a nyelvi vélekedések racionális oldalát hangsúlyozzák a mítoszokban erőteljesebb irracionálissal szemben, ugyanakkor emezektől eltérően nem implikálják a hamisság fogalmát. Az ideológiák fogalmához szorosan kapcsolódik a politika és a hatalom képzete is; ez a nyelvi ideológiák esetében is releváns szempont: a nyelvi ideológiákat gyakran intézmények, ill. maga az államapparátus terjeszti tudatosan.[5] Mindezek alapján ta-

lán megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a nyelvi ideológiáknak legalábbis egy része különféle nyelvi tévhiteken alapul, ezeket mintegy kifejtik és „cselekvőképes" formába öntik, ezáltal pedig megerősítőleg is hatnak rájuk.

A nyelvi mítoszok nemcsak a nyelvi ideológiákkal mutatnak közeli rokonságot, hanem bizonyos filozófiai elgondolásokkal is. Ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy bármilyen irányú származási kapcsolat lenne közöttük; inkább arról lehet szó, hogy a nyelvi mítoszok egy része, éppúgy, mint a nyelvi ideológiák és az ezekkel összhangban lévő filozófiák az emberi elme működésének eltérő kontextusokban megjelenő termékei. A nyelvi ideológiák áttekintését nem érezném teljesnek, ha nem térnék ki ezekre is.

Nyelvi ideológiák és filozófiák a magyar nyelvközösségben

A magyar nyelvközösségben fontos szerepet játszó nyelvi ideológiák számbavétele nem könnyű feladat. Mivel nagyon kevés közvetlen kutatási előzményre támaszkodhattam,[6] s komolyabb előmunkálatokat sem folytattam, tulajdonképpen felelőtlenségnek is tekinthető, hogy belevágtam ennek a közleménynek a megírásába, hiszen ilyen körülmények közt nagy a veszélye annak, hogy az egyes nyelvi ideológiák összegyűjtésében az elfogadhatónál nagyobb szerepet fog játszani a szubjektivitás, az ideológiák jellemzése pedig nagyon távol áll majd a tökéletestől. Erre a lehetőségre ezennel felhívom a figyelmet, s arra kérem minden kedves olvasómat, hogy ennek fényében olvassa mindazt, ami alább következik.

Nyelvi konzervativizmus

A konkrét nyelvi ideológiák bemutatását a konzervativizmussal érdemes kezdeni, mivel ez szolgál alapjául a hagyományos magyar nyelvművelő megközelítésnek, és több más, specifikusabb nyelvi ideológiával jár együtt jellemző módon, többek között a nacionalizmussal, a purizmussal és a standardizmussal.

Maga az általában vett konzervativizmus a hagyományos nemzeti, társadalmi, kulturális, erkölcsi, vallási értékek védelmét szolgáló ideológia. Radikális válfaja a korábbi, tökéletesebbnek gondolt értékek visszaállítását célozza, mérsékeltebb változata csak a még meglévő értékek megőrzésére irányul. A nyelvi konzervativizmus a nyelvi változások visszafordítását, illetve megfékezését célzó törekvések megalapozására szolgáló általános gondolatrendszer, amely leginkább más, specifikusabb nyelvi ideológiákon keresztül fejti ki hatását.

A korábbi értékek visszaállítása vagy a meglévők megőrzése csak akkor értelmes emberi cselekedet, ha a régebbi értékeket, ill. az azokon alapuló nemzeti, társadalmi, politikai, kulturális, erkölcsi, vallási berendezkedést jobbnak tartjuk a jelenkorinál, ill. a feltételezett jövőbelinél. Nem tisztem megítélni, hogy az élet egyes területein az „értékromlás" feltételezése megalapozott-e vagy sem, annyi azonban biztos, hogy a mai nyelvtudomány a nem a nyelvcsere állapotában lévő nyelvek változását nem tekinti sem romlásnak, sem tökéletesedésnek, így a nyelvi konzervativizmusnak mint ideológiának az érvényesítése nem is járhat a nyelv teljesítőképessége szempontjából pozitív következményekkel: hatása vagy közömbös, vagy pedig negatív. (A nyelvi változások fékezése azért lehet negatív jelenség, mert a változás nem jár ugyan a nyelv struk-

turális tökéletesedésével, mégis szükség van rá, mert ezáltal válik a nyelv alkalmassá az adott közösségben jelentkező új szükségletek kielégítésére.)

A nyelvi konzervativizmus tehát „nyelvi haszonnal" nem járhat ugyan, lehet viszont társadalmi, kulturális haszna. A nyelvi változások fékezése például szolgálhatja az írott nyelvi kultúra könnyebb átörökíthetőségét, s ilyen értelemben szerepe lehet a kulturális – és az ezzel összefüggő nemzeti – értékek védelmében. Természetesen a kulturális és a nemzeti értékek megítélése egy-egy társadalmon belül is sokféle, a beszélői csoportok társadalmi, politikai, gazdasági helyzetének, illetve az ez által meghatározott érdekeiknek a függvényében. Éppen ezért a konzervativista irányultságú nyelvalakító törekvések csak akkor korrektek, ha a nyelvalakítók nyilvánvalóvá teszik, hogy nem „a nyelv egészségesebb fejlődését" szolgálják (ahogy ezt a magyar nyelvművelés állítja magáról)[7], hanem konkrét társadalmi csoportok sajátos szociokulturális érdekeit.[8]

A „nyelvi konzervativizmussal" kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy ez a műszó a szakirodalomban hagyományosan nem nyelvi ideológiára, hanem inkább nyelvállapotra vonatkozik, s az ilyen módon jellemzett nyelvállapot nem föltétlenül vagy nem kizárólag a beszélők konzervatív beállítottsága, ill. a nyelvi konzervativista ideológia érvényesülése miatt jön létre, hanem pl. az adott közösségnek más közösségektől való viszonylagos elzártsága miatt. Gondoljunk csak a földrajzilag elszigetelt völgyekben, vagy a szárazföldtől távolabb eső szigeteken megmaradt, máshol már kihalt vagy kihalóban lévő nyelvekre, nyelvjárásokra vagy akár a kisebbségi nyelvekre, így a határon túli magyar nyelvváltozatokra is, amelyek a magyarországiakhoz viszonyítva több tekintetben is „konzervatívabbak" a szónak ennek az értelmében.

Nyelvi nacionalizmus

A nacionalizmus lényege az emberi személyiségre hatást gyakorló identitások egyikének, a nemzeti identitásnak az abszolutizálása, a többi fölé emelése, az egyéni és a társadalmi értékrendszer csúcsára helyezése, a nemzetnek és a nemzet néhány fontos attribútumának, mindenekelőtt a nyelvnek kultikus jellegű tiszteletben részesítése. Ez utóbbinak, a „nemzetiként" aposztrofált nyelvnek a „felmagasztalása", mintegy szentként való tisztelete a nyelvi nacionalizmus. A „szentként való tisztelet" abban nyilvánul meg, hogy akárcsak az istenségeket, a nemzeti nyelvet is tökéletesnek (vagy legalábbis egyre inkább tökéletesedőnek), sok esetben más nyelveknél magasabb rendűnek vélik; sajátos értékei közt tartják számon ősiségét, egyediségét, belső, sajátos törvények szerint való fejlődését. Akárcsak az istenségek ellen, a nyelv ellen is lehet vétkezni, például meg lehet szentségteleníteni, különösen azzal, ha nem helyesen használjuk, vagyis megszegjük az öröknek és változtathatatlannak gondolt – ha nem is mondott – törvényeit.

A nyelvi nacionalizmus nyelvközi viszonylatban leginkább az adott ország területén használatos kisebbségi nyelvek visszaszorítását célzó státusalakításban nyilvánul meg, de sokszor ugyanezen a nyelvi nacionalista ideológián alapulnak az elnyomott kisebbségek nyelvmentő mozgalmai is.

Egyetlen nyelv keretein belül a nyelvi nacionalizmusnak (és ettől elválaszthatatlanul az alább említett standardizmusnak) egyik jellegzetes megnyilvánulási formája a preskriptivizmus, az a diskurzusalakító törekvés, melynek célja a beszélők nyelvhasználatának „a nyelv" szabályaival azonosított kodifikált standard normá-

jához való hozzáigazítása. A nyelvhasználat ilyen típusú manipulálása nem öncélú, ill. nem csupán „a nyelv érdekében" történik: a nyelvi nacionalizmus a „nemzeti nyelvet" a nemzetállam építésének a szolgálatába állítja, legfőbb nemzetépítő tényezőnek tekinti (vö. a „nyelvében él a nemzet" szállóigével). A nyelv így szinte azonosítódik a nemzettel, ezáltal pedig a nyelv ellen elkövetett „bűnök" még súlyosabbá válnak, eggyé lesznek a nemzet ellen elkövetett bűnökkel. Bár Magyarországon – történelmi és geopolitikai helyzetéből fakadóan – a nemzetállam építése immár nem aktuális feladat, a magyar nyelvművelés a nyelvi nacionalizmus ideológiájától nem tud, és valószínűleg nem is akar elszakadni.[9]

Nyelvi purizmus

A nacionalista nyelvi ideológia egyik válfaja, amely nyelvi következményeit tekintve a preskriptivizmushoz hasonlóan nem más nyelvek, hanem a közösség saját nyelve ellen irányul, a nyelvi purizmus, amely a nyelvtisztításban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg cselekvő módon. A nyelvi purizmus olyan felfogásként jellemezhető, amely az idegen nyelvek hatására bekövetkező nyelvi változásokban negatívumot lát. A purista nyelvalakítók a nyelv korábbi, idegen hatásoktól mentesebb állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukbelinél. A nyelv korábbi állapotának megőrzése azért annyira fontos a puristák számára, mert a nemzet és a nyelv szoros kapcsolatából következően a nacionalista ideológia az „ősi sajátságokat" a „nemzeti karakter" hű kifejezőinek láttatja; ezzel szemben a kontaktushatás megnyilvánulásai nemegyszer idegen világszemlélet szállascsinálóinak, ezáltal pedig a „nemzeti karakter" rombolóinak minősíttetnek.

A nyelvi purizmus a diskurzusalakító tevékenységben az idegen eredetű nyelvi elemek és formák (egy részének) megbélyegzésében, üldözésében, a korpuszalakító tevékenységben pedig az ilyen elemeknek és formáknak a kodifikációból való kizárásában nyilvánul meg.[10] Korábban a magyarországi purizmus fő célpontjai a germanizmusok voltak, jelenleg a nyelvművelők és követőik főleg az anglicizmusok ellen fenekednek, a határon túliak pedig az illető ország többségi nyelvéből származó elemek ellen.

A purista szemlélet érzékeltetésére szolgáljon itt egy idézet a mai magyar nyelvművelés kiemelkedő jelentőségű, reprezentatív kiadványából, a *Nyelvművelő kézikönyv*ből, melyben a szócikk szerzője, Tompa József így értékeli a középmagyar kor magyar nyelvi folyamatait: „A magasabb iskolázásnak, a tudományos és az állami életnek fokozódó latinosodása, az országba telepítettek idegen beszéde szintén sokat ártott a magyar nyelv fejlődésének és művelésének" (*NyKk*. 1985, 2:360). Talán érdemes megjegyezni, hogy ez a vélemény két évvel később jelent meg a Balázs János szerkesztette, *Areális nyelvészeti tanulmányok*nál (Balázs 1983), amely magyar nyelven íródott és Magyarországon jelent meg.

Nyelvi vernakularizmus

A purista ideológiával bizonyos értelemben rokon a nyelvi vernakularizmus ideológiája, amely a vernakularizációban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg. Szemben a purizmussal, amely elsősorban a diskurzusalakítást és a korpuszalakítást befolyásolja (azt, hogy az emberek hogyan válogatnak a rendelkezésükre álló nyelvi eszközök közül, egy nyelven belül, s ennek következté-

ben milyen módon változik meg maga a nyelvi rendszer), a vernakularizmus főként a státusalakításban kap szerepet. A vernakularizmus lényege a helyi identitást „hitelesen" kifejező őshonos nyelvek, esetleg nyelvváltozatok előnyben részesítése a nagyobb hatósugarú, „hasznosabb", de a helyi identitás kifejezésére nem vagy kevésbé alkalmas összekötő nyelvekkel szemben. Vernakularizmus nyilvánul meg a nyelvélénkítésben és a nyelvélesztésben is; ezekről alább a pluralista ideológia kapcsán lesz szó. Más vonatkozásban a vernakularizmus a kisebbségi anyanyelvű beszélők nyelvének támogatása a többségi nyelvvel szemben.

Magyar viszonylatban vernakularista (és pluralista) törekvésnek tekinthető a magyar standard határon túli változatainak kodifikálása és elismertetése, ami azonban nem minősíthető purizmusnak, mivel e sajátosságok jelentős része nem a határon túli nyelvjárások megőrzött régiségei közé tartozik (bár ilyen is akad), hanem az eltérő államisággal függ össze, ráadásul jelentős részük kontaktusjelenség. Más vonatkozásban a vernakularizmus megnyilvánulása a határon túli magyar közösségek nyelvmegtartásának szorgalmazása, a nyelvcsere negatív jelenségként való értékelése is.

Nyelvi internacionalizmus és regionalizmus

A nyelvi vernakularizmusnak mintegy ellentéte a nyelvi internacionalizmus ideológiája, amely az internacionalizációban mint egyfajta nyelvalakítási stratégiában nyilvánul meg. A szakirodalomban az internacionalizáció státusalakítási stratégia, melynek célja valamely nemzetközi nyelv támogatása a helyi nyelvekkel szemben – általában vagy meghatározott funkciókban, pl. az oktatás, a kereskedelem vagy a jogalkotás nyelveként. Ám a nyelvi internacionalizmus ideológiája szerepet kaphat a diskurzus- és a korpuszalakításban is, olyan esetekben, amikor például a standardizálás során a nyelvalakítók a rendelkezésükre álló eszközök közül a más nyelvekben is meglévő vagy azokra jobban hasonlító formákat részesítik előnyben a saját nyelvükre korlátozódó formákkal szemben, annak érdekében, hogy nyelvük „kompatibilis" legyen a világnyelvekkel (vö. Dahlstedt 1976, 25–27).

Internacionalizáció volt például a magyar nyelvújítóknak az a törekvése, hogy a mintának tekintett nyugati nyelvekben (a németben, a franciában, az angolban, az olaszban, a klasszikus nyelvekben) megtalálható stílusokat – idegen nyelvű irodalmi művek magyarra fordítása révén – a magyarban is meghonosítsák. Szintén az internacionalista ideológia nyilvánult meg abban a nyelvújítói törekvésben, hogy a németben egy szóval kifejezhető fogalmakat – főleg tükörfordítások létrehozása révén – a magyarban is ki lehessen fejezni egy szóval (lásd pl. Benkő 1982, 26–32).[11] Jelenleg a magyar nyelv bizonyos regisztereinek, például a jogi szaknyelvnek, az erőteljes internacionalizálását az európai struktúrákba való integrálódás motiválja (vö. Klaudy 2001).

Az internacionalizmus egyik válfaja a nyelvi regionalizmus, melynek hívei nem világviszonylatban, hanem egy több nyelvet, ill. országot magába foglaló nemzetközi régió viszonylatában igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt, pl. a szaknyelvi terminológia egyeztetett fejlesztésével. A nyelvi regionalizmus ideológiája többek között a skandináv nyelvek alakításában játszott jelentős szerepet (lásd Dahlstedt 1976, 23–25); ehhez hasonló, de egyetlen országon belül érvényesülő törekvésekre példa a cseh és a szlovák nyelv bizonyos regisztereinek egyezte-

tett alakítása Csehszlovákia fennállásának évtizedeiben. A szűkebb értelemben vett nyelvi internacionalizmuson és a nyelvi regionalizmuson alapuló nyelvalakító stratégiák tulajdonképpen csak abban különböznek egymástól, hogy az érintett nyelvközösségek mely idegen nyelvekre való tekintettel végzik a nyelvalakítást: az internacionalizmus esetében az igazodás világnyelvekhez, míg a regionalizmus esetében szomszédos, ill. földrajzi tekintetben közeli nyelvekhez történik.

Nyelvi standardizmus

A nyelvi standardizmusnak nevezhető ideológia lényege a nyelvi egység szorgalmazása a nyelvi változatosság rovására; ez az ideológia a nyelvi standardizációban mint nyelvalakítási folyamatban nyilvánul meg.[12] A standardizmus számos képviselője a standard nyelvváltozatot nyelvileg magasabb rendűnek, fejlettebbnek, jobbnak, sőt szebbnek tartja más nyelvváltozatoknál, a standard nyelvváltozat normáját az adott nyelv normájaként látja és láttatja.[13] Sokan a nyelv történetének lényegét a standardizációban látják: a standard nyelvváltozat kialakulásában és állandó „tökéletesedésében". A standardizmus képviselői úgy gondolják, hogy a standard nyelvváltozatot az adott beszélőközösség minden tagjának meg kell tanulnia, méghozzá saját jól felfogott érdekében, a társadalmi előrehaladás nélkülözhetetlen eszközeként. S mivel a hatalmi elit a standardizmus ideológiájára hivatkozva olyan helyzetet teremt, hogy a standard csakugyan nélkülözhetetlenné váljon a társadalmi előrehaladásban, törekvései idővel ily módon igazolást is nyernek.[14]

A standardizmus pozíciója a magyarországi magyar nyelvalakításban jelenleg rendíthetetlen, annak ellenére, hogy a posztmodern korszakban a nyugati nyelvekben egyre erőteljesebben érvényesülnek a nyelvi destandardizációs folyamatok, melyekben a pluralizmus és a vernakularizmus játszik meghatározó szerepet.

A standardizmus sok esetben a nyelvi nacionalizmus szolgálatában áll. A nyelvi nacionalizmus képviselőinek nagy szükségük van a standardizmusra, ugyanis a nyelvi nacionalista ideológia szerint a nyelvi egység elengedhetetlen feltétele a nemzeti egységnek, a nyelvi egység letéteményese pedig a standard nyelvváltozat. Ezért a standard nyelvváltozat használata, terjesztése a nyelvi nacionalisták szerint elsőrendű nemzeti érdek, a standard norma „lazítása" pedig nyelvárulás, és ezáltal nemzetárulás is (vö. Kontra–Saly 1998). Ugyanakkor a nyelvi standardizmus nem szükségszerűen kapcsolódik össze a nyelvi nacionalizmussal, alkalmazása lehet tisztán eszközelvű is.

Nyelvi homogenizmus

A standardizmus úgy is tekinthető, mint egy átfogóbb nyelvi ideológiának, a nyelvi homogenizmusnak egy sajátos válfaja. Szemben a nyelvi standardizmussal, amely nyelven belüli viszonylatban érvényesül, a nyelvi homogenizmus ennél átfogóbb, elsősorban azt a felfogást értik rajta, miszerint a nyelvi sokféleség negatív jelenség, amely veszélyezteti az állam egységét, a politikai, gazdasági, kulturális rendszer stabilitását, a gazdasági fejlődést és a jólétet (vö. Baines 1998). A nyelvi homogenizmus a kisebbségi nyelvek visszaszorítására, hosszú távon pedig teljes asszimilálására irányuló státusalakító törekvésekben nyilvánul meg.

A nyelvi homogenizmushoz hasonló fogalom a nyelvi asszimilacionizmus, amely alighanem többé-kevésbé ugyanazt a nyelvi ideológiát takarja, csak a szó motiváltsága által jobban kidomborítja annak célját, a kisebbségi nyelvek beolvasztását. A nyelvi homogenizmus szorosan kapcsolódik a nyelvi nacionalizmus ideológiájához is. Ami a magyar nyelvet illeti, az a nyelvi homogenizmusnak, ill. asszimilacionizmusnak jelenleg sokkal inkább áldozata, mintsem szorgalmazója, mégpedig az országhatárokon túli magyarlakta régiókban, ahol a többségi hatalmak a történelmi Magyarország feldarabolása óta meglehetős egyöntetűséggel törekednek a magyar nyelv visszaszorítására, azzal a céllal, hogy a magyar nyelvterület határai minél előbb egybeessenek a trianoni határokkal, s így az esetleges határrevízió kérdése végképp okafogyottá váljon (vö. Péntek 2002, 315).

Nyelvi pluralizmus

A standardizmussal és a homogenizmussal ellentétes nyelvi ideológia a nyelvi pluralizmus, melynek lényege a nyelvi (nyelvközi és nyelven belüli) változatosság előnyben részesítése a nyelvi egységgel szemben. Ez a nyelvi ideológia nyilvánul meg a nyelvi, ill. nyelvváltozati sokféleség fenntartására tett nyelvalakító erőfeszítésekben. Ennél radikálisabb pluralista indíttatású nyelvalakító tevékenység nyelvközi viszonylatban a visszaszoruló nyelvek megerősítésére, elterjesztésére irányuló nyelvélénkítés, valamint a (csaknem) kihalt nyelvek „feltámasztására" irányuló nyelvélesztés.

Nyelven belüli viszonylatban a nyelvi pluralizmus jellegzetes megnyilvánulási formája a standardizáció „visszacsinálása", az ún. nyelvi destandardizáció. Magyar viszonylatban a destandardizációs erőfeszítésre legjobb példa a magyar standard határon túli változatainak kodifikálása, amelyről föntebb a vernakularizmus ideológiája kapcsán már volt szó. A nyelvi pluralizmus nemcsak a nyelvi és nyelvváltozati sokféleség támogatásában mutatkozhat meg, hanem egy-egy nyelvváltozat – mindenekelőtt a standard – belső változatosságának növelésében, a korábban nemstandardnak minősülő alakváltozatok kodifikálásában is.

Amint a fentiekből is kiderült, a nyelvi ideológiákat a hatalmi elit szívesen használja emberek, embercsoportok nyelvi alapú diszkriminációjának eszközeként, például oly módon, hogy a tőle eltérő anyanyelvű, ill. anyanyelvváltozatú beszélők társadalmi előrehaladását – különféle nyelvi ideológiákra hivatkozva – az általa eredendően birtokolt nyelv, ill. nyelvváltozat ismeretéhez, használatához köti, anélkül hogy ezt nyelvi tényezők (pl. az érintett nyelvváltozatok közti nagy távolságból adódó csekély kölcsönös érthetőség) indokolnák. Ezt a magatartást és gyakorlatot Tove Skutnabb-Kangas nyomán lingvicizmusnak nevezik.[15] A kifejezés tudatosan rímel a faji alapú megkülönböztetésre utaló rasszizmusra és az etnikai diszkrimináció megnevezésére használatos etnicizmusra. Magyar viszonylatban lingvicista következményekkel jár a nyelvi nacionalista, a purista és a standardista ideológia erőteljes érvényesülése a nyelvművelésben és az anyanyelvi nevelésben, sőt általában a nyelvvel kapcsolatos közgondolkodásban, s nyelvi jogsértéseket eredményez, kutatások híján nehezen fölmérhető mértékben.[16]

Platonizmus

A hétköznapi beszélők gondolatvilágában nagyon erőteljesen érvényesül egy olyan filozófiai elgondolás, melynek gyökerei az ókori filozófiáig vezethetők vissza: ez a platonizmus. A platonizmus lényegi gondolata, hogy az érzéki tapasztalatok által szerzett tudás tökéletlen, hiányos, mivel az érzékek számára elérhető világ csak időleges, tökéletlen tükröződése az eszmék örök, változatlan, tökéletes világának. Az emberek – azok is, akik soha nem hallottak Platón ideatanáról – úgy gondolják, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Ezt a mítoszt nyelvi platonizmusnak nevezhetjük. Ha az emberek olyan szavakat, hangtani változatokat, nyelvtani szerkezeteket stb. használnak, amelyek eltérnek az eszmék világában leledző ideális nyelvi formáktól, akkor ez az emberi tökéletlenség miatt van így, s a „deviáns" alakokat nyelvbotlásnak, nyelv(helyesség)i hibának, vagy legjobb esetben is valamiféle nyelvjárási eltérésnek kell tekinteni.[17]

A platonizmussal szoros kapcsolatban áll a föntebb említett standardista – és a vele rokon nacionalista – ideológia. A standardista ideológia a standard nyelvváltozatot eszményi, tökéletes nyelvváltozatnak tekinti, a standardista indíttatású diskurzus- és korpuszalakító tevékenység pedig azt a (megvalósíthatatlan) célt tűzi maga elé, hogy ezt az eszményi nyelvváltozatot – a jobb sorsra érdemes hétköznapi beszélők nyelvhasználatának folyamatos bírálgatása és javítgatása révén – az eszmék világából a földi valóságba lehozza.

Nyelvi racionalizmus

Az emberi megismeréstől függetlenül létező eszmék visszatérnek a racionalista filozófiában, melynek szintén az az alapgondolata, hogy az emberi megismerés nem „szorul rá" az érzéki tapasztalatokra, mivel léteznek olyan ismeretek is, amelyekhez az ész „tiszta" működése révén jutunk. Ez azért lehetséges, mert az ember úgy születik, hogy az elméjében az érzéki tapasztalatoktól független eszmék találhatók, ahogy ezt már Platón is gondolta.

A nyelvi racionalizmus olyan felfogás, mely szerint a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg, azaz a szavak és a nyelvtani formák azért jönnek létre, hogy eredendően meglévő gondolatainkat ki tudjuk fejezni; ebből következik, hogy a szavak (jelentések) és a nyelvtani formák levezethetők az elme működéséből (vö. Robins 1999, 134–138; Kálmán–Trón 2005, 103).[18] Erre a nézetre vezethető vissza az a rendkívül gyakori nyelvi mítosz, mely szerint az emberi gondolkodás logikai törvényeinek megfelelő nyelvi formák jobbak azoknál, amelyek ezekkel nincsenek összhangban.

A nyelvi racionalizmus hívei – az ész „mindenhatóságának" bűvöletében – a nyelvet egyfajta gépnek látják, a gépek tulajdonságaival ruházzák fel. Ennek az a következménye, hogy bajnak tartják, ha a nyelv működésében logikátlanságokat, következetlenségeket, többértelműségeket stb. fedeznek föl (vö. Sándor 2001, 253). Valójában persze a nyelv nem gép, s nem is úgy működik, mint egy gép, sőt nem is lenne jó, ha a működése a gépekéhez volna hasonló. Hogy mást ne mondjunk, már csak azért sem, mert a gép nem változik (ha igen, akkor romlik), az pedig igencsak súlyos következményekkel járna az emberi nyelvekre, sőt magára az emberiségre

nézve is, ha az emberi nyelvek képtelenek volnának a változásra, s tetejében idővel elromolnának, és „nyelvi roncstelepre” kerülnének.[19]

Mit kezdjünk a nyelvi ideológiákkal és filozófiákkal?

A nyelvi ideológiák erőteljes jelenléte – legalábbis az európai típusú modern társadalmakban – szükségszerű; nehéz például elképzelni olyan nyelvalakító tevékenységet, amelyben ne játszana szerepet vagy a standardizmus, vagy a vernakularizmus ideológiája, vagy pedig mindkettő. A nyelvi ideológiák nemcsak a nyelvalakítást befolyásolják, hanem a nyelvészeti kutatásokat is, a kutatási téma kijelölésétől, a módszereken keresztül az adatok feldolgozásáig és értelmezéséig. Ez egyenesen következik a nyelvi ideológiák társas és kulturális beágyazottságából: a nyelvalakítók, ill. a kutatók sem függetleníthetik magukat saját társadalmi helyzetüktől és kultúrájuktól, nem végezhetik tevékenységüket úgy, hogy ne szolgálnák a társadalom valamely rétegének, rétegeinek érdekeit. E tekintetben a különbség a szakemberek és a laikusok közt „csak” az, hogy a szakemberek nyelvi ideológiái – jó esetben – kisebb mértékben alapulnak csak nyelvi mítoszokon, s nagyobb mértékben az ezektől viszonylag függetlenedett, a nyelvi valósággal összhangban lévő nyelvészeti és társadalmi megfontolásokon.[20]

Szemben a nyelvi mítoszokkal a nyelvi ideológiákra nem úgy kell tekinteni, mint amelyek „igazak” vagy „hamisak”, hanem úgy, mint amelyek az adott társadalmi kontextusban alkalmasak vagy nem alkalmasak bizonyos nyelvi vonatkozású célok elérésére (maguk a célok persze lehetnek valamely elfogadott értékrendszer értelmében helyesek vagy helytelenek). Ez azt jelenti, hogy a mítoszoktól eltérően a nyelvi ideológiák ellen nem mindig kell harcolni, rendkívül fontos viszont minden esetben tudatosítani és tudatosíttatni őket (vö. Milroy 2001, 531). Az önmagában nem baj, ha például a nyelvészek kutatási eredményeiket valamilyen nyelvi ideológia fényében értelmezik, vagy hogy a nyelvalakító szakemberek tevékenysége valamilyen nyelvi ideológián, ideológiákon alapul, sőt ez a fentiek fényében szükségszerű. Az viszont már nincs rendjén, hogy a szakemberek sokszor elhallgatják, milyen ideológiai alapállásból nyúlnak hozzá a nyelvi kérdésekhez, és úgy tesznek, mintha az általuk alkalmazott szemléleti és értelmezési keret volna az egyedüli lehetséges, vagy legalábbis az egyedüli helyénvaló.[21]

A nyelvi ideológiák ellen azokban az esetekben szükséges harcolni, amikor ezek a lingvicista törekvések szolgálatában állnak, valamint akkor, amikor az emberek nyelvhasználatának manipulálására használják őket. Erre különösen a nacionalista, a purista és a standardista nyelvi ideológiák alkalmasak, például azáltal, hogy egyes nagy presztízzsel rendelkező csoportok által beszélt – és még inkább: írásban használt – nyelvváltozatoknak (ill. e nyelvváltozatokban található konkrét szókészleti elemeknek és nyelvi formáknak) különleges értéket tulajdonítanak, a más, kevésbé tekintélyes csoportok által beszélt nyelvváltozatokat (ill. a bennük található konkrét szókészleti elemeket és nyelvi formákat) pedig alacsonyabb rendűnek tartják, s ezt az értékítéletet ráadásul sok esetben magukra a beszélői csoportokra is kivetítik. A legszomorúbb, amikor ehhez magukat nyelvésznek tartó nyelvművelők is asszisztálnak azáltal, hogy nyelvi érveket gyártanak az egyes nyelvi formák (pl. a magyarban a suksük, nákozás, különféle kölcsönzéstermékek) „helytelensége” mel-

lett, holott ezek „helytelensége” köztudomásúan nem nyelvi, hanem szociokulturális kérdés.

Nyelvi ideológiák a lingvicizmus szolgálatában

A nyelvhasználat ideologizálásának három legdrasztikusabb következménye – amelylyel szemben nagyon határozott föllépésre volna szükség – a beszélők nyelvtudásának, értelmi képességeinek és jellemének negatív megítélése az általuk beszélt nyelvváltozatok, ill. az ezekben a nyelvváltozatokban meglévő konkrét szókészleti elemek és nyelvi formák alapján. A nyelvhasználat és a képességek ilyen összekapcsolásának ugyanis súlyos következményei lehetnek a beszélőre nézve különféle élethelyzetekben, például egy állásinterjú kimenetele szempontjából, ahol a reménybeli főnök esetleg valóban azt hiszi, hogy csekélyebb nyelvtudása, értelmi képességei vagy jellemhibái miatt utasítja vissza a nemstandard nyelvváltozatban beszélő álláskeresőt, holott az esetleg csak a nyelvhasználatában tér el a többi pályázótól.

A beszélők nyelvtudásának negatív megítélése az általuk (tipikusan) használt nemstandard nyelvváltozat alapján valószínűleg azon a tényen alapul, hogy a standardista nyelvi ideológia fényében a nemstandard nyelvi elemek és formák nyelvileg rosszabbnak, alacsonyabb rendűnek minősülnek. Annak pedig, aki rosszabb, alacsonyabb rendű elemeket és formákat használ, „nyilvánvalóan” rosszabb, alacsonyabb színvonalú a nyelvtudása, mint annak, aki a nyelvileg helyesebb, magasabb rendűnek tartott standard nyelvi elemekkel és formákkal él rendszeresen.[22]

Ami a beszélők nyelvhasználatának és értelmi képességeinek összekapcsolását illeti, ennek is hasonlóak az indítékai. A nemstandard nyelvváltozatokból a standardban megszokott distinkciók egy része hiányzik,[23] ez pedig a kívülállóban azt a benyomást kelheti, hogy a „deficites” formák oka a beszélők „kognitív deficitje”. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a nemstandard nyelvváltozatok többnyire beszélt nyelvi formában valósulnak meg, a beszélt nyelvi diskurzusokban pedig eredendően több a nyelvi pontatlanság és „lazaság”, mint az írott nyelviekben, mivel ez utóbbiak dekontextualizáltságuk miatt általában egyértelműbben kifejtettek.

A beszélők nyelvhasználatának és jellembeli tulajdonságainak összekapcsolása, melynek nagy hagyománya van a magyar nyelvművelésben, alighanem összefügg azzal, hogy a nagy presztízsűnek tartott nyelvváltozatok – mindenekelőtt a standard dialektus – különleges értékei közé szokták sorolni többek között a világosságot és az egyértelműséget. Amint az előző bekezdésből kiderült, ennek a standard esetében némi empirikus alapja is van, tekintve, hogy a standard normája a feszesebb szerkezetű, gondosabb megfogalmazású, formális írott nyelvi szövegeken alapul. A beszélt nyelvi, informális diskurzusok természetesen nem felelhetnek meg a velük szemben támasztott irreális elvárásoknak, a világosság és az egyértelműség olykor föllépő hiánya pedig könnyen asszociálja az igazmondás, az őszinteség, a becsületesség hiányát, annál is inkább, mert a nyelvi többértelműségek valóban használhatók etikátlanul a hallgatók félrevezetésére. Ezenkívül az egyedüli helyesnek vélt nyelvi normától való eltérés, deviáció, az emberek szemében a széleskörű társadalmi megegyezésen alapuló tár-

sadalmi normáktól való eltéréssel, a társadalmi devianciával azonos vagy rokon jelenség.

Az említett tényezőknél valószínűleg fontosabb szerepet játszik az a puszta tény, hogy a nemstandard változatokat az emberek inkább a kevésbé iskolázott, kevésbé értelmes emberekkel asszociálják, mivel a nemstandard változatok használata az alacsony képzettségű lakossági rétegekben rendszerint valóban széleskörűbb. A kisebbségi közösségekben azonban a nemstandard változatok a standard nehezebb elérhetősége miatt sokszor az iskolázott beszélők körében is elterjedtek, ez pedig ronthat például a határon túli magyar emberek nyelvtudásának, értelmi képességeinek és jellemének a megítélésén.

Előretekintés

A nyelvi ideológiák vizsgálatát legalább két irányban lenne érdemes folytatni. Az egyik az az irány, amelyre példa Maitz Péter tanulmánya (2006), amely történeti írott források alapján[24] elemzi a kiegyezés és az első világháború közti időszak magyar nyelvi nacionalizmusát, úgy, ahogy az az akkori politikai, társadalmi, műveltségi elit nyelvi reflexióiban megnyilvánult. Ugyanilyen módszerekkel érdemes lenne vizsgálni a mai magyar nyelvközösségben érvényesülő nyelvi ideológiákat is.

Az inkább a társadalmi elithez tartozó beszélők írásbeli termékeiből kiinduló vizsgálatot jól kiegészíti az a másik, eltérő perspektívájú megközelítés, amely a hétköznapi beszélők körében élő nyelvi ideológiák feltárására irányul, mégpedig szociolingvisztikai, ill. antropológiai jellegű terepkutatások során gyűjtött élőnyelvi anyag alapján, diskurzuselemzési módszerek alkalmazásával. Erre magyar vonatkozású példák Susan Gal és Petteri Laihonen munkái (lásd Gal 1993; Laihonen 2005; magyarul 2004; 2008; vö. még Laihonen 2006). A kétféle megközelítést ötvözi Laihonen egy további tanulmánya (2001), amely egyaránt számba veszi az „elit" és a „mindennapi" nyelvi ideológiákat.

A mindennapi beszélők nyelvi ideológiáinak a feltárására és elemzésére a más célból rögzített élőnyelvi diskurzusok is jól felhasználhatók. A Gramma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisa például nagy számban tartalmaz olyan, magnóval vagy digitális hangrögzítő berendezéssel rögzített és többféle szempontú nyelvészeti elemzés követelményeinek megfelelően átírt diskurzust, diskurzusrészletet (az adatbázisra lásd Lanstyák–Rabec 2008), amelyek messzemenően alkalmasnak látszanak arra, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösségben, sőt a magyarul tudó dél-szlovákiai szlovákok körében élő nyelvi ideológiák elemzésének alapjául szolgáljanak.

Az ilyen vizsgálatok haszna a magyar nyelvtudomány és a magyar nyelvközösség számára a fentiek fényében nyilvánvaló:

1. A magyar nyelvközösségben, annak egyes részlegeiben élő nyelvi ideológiák jobb megismerése lehetővé teszi a beszélők nyelvi viselkedésének jobb megértését, s így az általuk létrehozott diskurzusok sokoldalúbb elemzését is.

2. Mindez hozzájárul magának a magyar nyelvnek, ill. a magyar nyelven belüli különféle nyelvváltozatoknak, dialektusoknak és regisztereknek a jobb megismeréséhez.

3. Mivel a nyelvi változásokban a beszélők nyelvi viselkedésének a változása tükröződik, a beszélők nyelvi viselkedését befolyásoló nyelvi ideológiák feltárása lehetővé teszi a bekövetkezett, ill. a folyamatban lévő nyelvi változások indítéka-

inak jobb megértését, a küszöbön álló és a jövőben esedékes nyelvi változások pontosabb prognosztizálását, és – ami a saját nyelvközösségük iránt felelősséget érző szakemberek számára még fontosabb – a nyelvi változások hatékonyabb befolyásolását is.

4. Mivel a nyelvi változások eredményes befolyásolása elképzelhetetlen egy koherens és korszerű nyelvalakítás-elmélet nélkül, a nyelvi ideológiák vizsgálata fontos része minden elméleti és gyakorlati nyelvalakítási törekvésnek.

5. A nyelvi ideológiák megismerése lehetővé teszi azt is, hogy a szakemberek a maguk eszközeivel hozzájáruljanak a lingvicista következményekkel járó nyelvi ideológiák kártékony mivoltának leleplezéséhez és ezáltal jó esetben magának a lingvicista gyakorlatnak a felszámolásához is.

Zárszó

Dolgozatomban azokkal a nyelvi ideológiákkal és a velük összefüggő filozófiákkal foglalkoztam, amelyek saját magam és kollégáim nyelvészeti munkásságát erőteljesen befolyásolják, sokszor anélkül, hogy ez tudatossá válna bennünk. A terjedelmi korlátok (valamint saját személyes korlátaim) miatt nem lehetett célom, hogy a tárgyalt ideológiákat és filozófiákat a maguk társadalmi és történeti beágyazottságában mutassam be. Mégis abban bízom, hogy ez a vázlatszerű áttekintés is alkalmas arra, hogy felhívja a szakemberek figyelmét a nyelvi ideológiák vizsgálatának hasznosságára, és – ami még fontosabb – tudatossá tegye bennük saját ideológiai elkötelezettségüket, sőt ezen túlmenően arra késztesse őket, hogy azt minden olyan munkájukban felfedjék az olvasók előtt, amelyben értékítéleteket fogalmaznak meg nyelvvel, nyelvhasználattal, nyelvi változásokkal kapcsolatban, vagy pedig nyelvalakító célzattal foglalkoznak nyelvi kérdésekkel.

Jegyzetek

1. Munkám a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján készült, az Illyés Közalapítvány és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Köszönetet mondok Domonkosi Ágnesnek a témáról vele folytatott inspiráló beszélgetésekért és dolgozatom kéziratának többszöri észrevételezéséért. Hálával tartozom Mészáros Andrásnak a filozófiákkal kapcsolatos szövegrészek kommentálásáért, Tolcsvai Nagy Gábornak általános észrevételeiért, továbbá Kitlei Ibolyának is a szövegben található elírások, helyesírási és fogalmazási botlások kigyomlálásáért.
2. A nyelvi ideológiák különféle megközelítéseire lásd Woolard–Schieffelin 1994.
3. A nyelvi viselkedést itt tágan kell értelmezni: beletartozik többek között a spontán beszédtevékenység, a nyelvalakítás legkülönfélébb formái, a nyelvtanulás, az új nemzedékek nyelvi szocializálása stb.
4. A nyelvi ideológiák általános kérdéseire lásd pl. Woolard–Shieffelin 1994; King 2000; Kroskrity 2000; Wertheim 2003; Gal 2005; 2006, 163; Laihonen 2005; 2006; 2008; Maitz 2006, 309–310; vö. még Tolcsvai Nagy 2004, 27–30.
5. A nyelvi mítoszok egy részével is ez a helyzet, de maga a *nyelvi mítosz* kifejezés ezt nem implikálja.

6. Magyar viszonylatban jóformán csak Sándor Klára rövid áttekintésére (2006, 970–973, 984–986) támaszkodhattam. De egyes ideológiákra lásd még az idézett magyar vonatkozású irodalmat.
7. A nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudomány azon ágának tartja magát, amely „a nyelv egészséges fejlődését igyekszik biztosítani" – ez áll az értelmező szótár „nyelvművelés" szócikkében (*ÉrtSz*. 1961/1980, 5:263) éppúgy, mint a *Nyelvművelő kézikönyv*ben (*NyKk*. 1985, 2:349). A nyelvművelés gyakorlata számtalan bizonyítékot szolgáltat arra, hogy ezt a legtöbb esetben a nyelvi változások visszafordításával vagy fékezésével szeretné elérni.
8. A magyar nyelvművelés konzervativizmusa leginkább „zsigeri konzervativizmusként" jellemezhető, melyben sokkal inkább tükröződnek a laikus beszélőknek a nyelvi változásokkal szembeni ellenérzései, mint a hagyományos kulturális vagy nemzeti értékek védelme. Ettől radikálisan eltér a nyelvi konzervativizmusnak az a tudományosan megalapozott koncepciója, amelyet Heltainé Nagy Erzsébet fejt ki egyik tanulmányában (2004). Sajnos azonban ezt a koncepciót nem látjuk még működni a gyakorlatban. Lehetséges, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztályának keretein belül működő Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Munkacsoport vagy annak egyes munkatársai *ezt* alkalmazzák nyelvi tanácsadó és más jellegű nyelvalakító tevékenységük során, erről azonban az érdeklődő szakmai közvéleménynek nincs honnan tájékozódnia.
9. A nyelvi nacionalizmusra lásd Maitz 2006; a hagyományos nyelvészetet és nyelvművelést meghatározó nemzetfelfogásra lásd még Tolcsvai Nagy 2004, 85.
10. A purista ideológiára lásd pl. Dahlstedt 1976, 22–23; Woolard–Shieffelin 1994, 64–65; Wertheim 2003; Cseresnyési 2004, 113–121; Tolcsvai Nagy 2004, 28; Gal 2005, 179–181; Maitz 2006; vö. még Kugler–Tolcsvai Nagy 2000, 207; Fodor 2005; Simon 2007.
11. Az internacionalista nyelvi ideológia szélsőséges megnyilvánulása volt a magyar nyelvújítás egyik bizarr ötlete, a magyar nyelv „nőstényítése", az a törekvés, hogy a magyarba is bevezessék a nyelvtani nemeket, a német, a francia és más nyugati nyelvek hatására.
12. A nyelvi standardizmus szokásos, de félrevezető megnevezése a s t a n d a r d i d e o l ó g i a.
13. Jól utal erre a magyar nyelvművelés egyik központi műszava, a n y e l v h e l y e s s é g, amely valójában a standard nyelvváltozat normájának való megfelelést jelenti.
14. A standardizmusra, a standardizációval kapcsolatos problémákra lásd pl. Starý 1990; Milroy 2001; Deumert–Vandenbussche 2003, 461–463; Gal 2006; vö. még Woolard–Shieffelin 1994, 64; Kontra–Trudgill 2000; a destandardizációra lásd Deumert–Vandenbussche 2003, 457.
15. Magyarul lásd Phillipson–Skutnabb-Kangas 1997, 18 és passim; Skutnabb-Kangas 1997, 24–25 és passim; lásd még Göncz 2005, 48.
16. A magyar lingvicizmusra lásd Sándor 2001, 255 és passim; Kontra 2006a; 2006b.
17. Vö. Domonkosi 2007; vö. még Milroy 2001, 537; Sándor 2001, 254.
18. Ugyanezen a felfogáson alapul az a generatív nyelvészeti elgondolás is, melynek hívei azt a nyelvi képességet, hogy a beszélők korábban soha nem hallott mondatokat is képesek megérteni, s ilyeneket létre is tudnak hozni, veleszületettnek tartják.
19. A racionalizmuson alapuló nyelvi tévhitekre lásd Kálmán 2004, 76–81. Vö. még Nádasdy 2004, 118–119. Vö. még Tolcsvai Nagy 2004, 28. A racionalizmusra mint ideológiára lásd Dahlstedt 1976, 29–32.
20. A helyzet paradoxona azonban az, hogy a nyelvi valóságot – amint a föntiekből kiderült – a szakember sem tudja ideológia- és érdekmentesen vizsgálni.
21. Ebbe a hibába jómagam is számtalanszor beleestem, ami a témában való tájékozatlanságom következménye volt.
22. Így például a „suksükölő" beszélőket a nyelvművelők azzal vádolják, hogy összekeverik a *-t* végű igék kijelentő és felszólító módját, azaz pl. az *Ezt mi nem firtassuk* mondatban kijelentő módú ige helyett felszólító módú igét használnak. Ha ez igaz volna, akár indokolt is lehetne az a vélemény, hogy az ilyen beszélőknek gyöngébb a nyelvtudásuk.

Csakhogy szó sincs itt két igemód összekeveréséről, csupán arról van szó, hogy az érintett nyelvváltozatokban a két igemód alaki kitevője azonos, a két nyelvtani alak egybeesik; az *Ezt mi nem firtassuk* mondat nem felszólító, hanem kijelentő módú (ahogy arra a tagadó szó *nem* alakja is utal, hiszen felszólító módban a *ne* formát kellene használni: *Ezt mi ne firtassuk!).* Az egyéb hangokra végződő igék kijelentő és felszólító módja a standardban is egybeesik (pl. *Ezt mi nem olvassuk* vs. *Ezt mi ne olvassuk!),* a nyelvművelők ennek ellenére azt soha nem állítják, hogy a standard beszélők összekevernék ezen igék kijelentő és felszólító módját.

23. Példaként visszautalhatunk az előbb említett nyelvtani egybeesésre a kijelentő és a felszólító módú igealakok közt (firtassuk 'firtatjuk' és 'firtassuk') vagy megemlíthetjük az elliptikus *kevés cukrot*-féle beszélt nyelvi(es) formák írásban való kétértelműségét ('kevés cukrot' és 'egy kevés cukrot'). Vannak viszont a nemstandard nyelvváltozatokban olyan distinkciók, amelyek hiányoznak a standardból, például az erdélyi nyelvjárásokban, sőt az ottani regionális köznyelvben a többes szám első személyű, feltételes módú igealakok különböznek egymástól az alanyi és a tárgyas ragozásban (pl. *firtatnánk valamit* vs. *firtatnók azt*), míg a standardból ez az ó- és középmagyar kori megkülönböztetés eltűnt (pl. *firtatnánk valamit* és *firtatnánk azt*); a csallóközi nyelvjárásban nemcsak a jelenlegi, hanem a múltbeli szokásosan ismétlődő cselekvés is kifejezhető nyelvtani eszközökkel (pl. *Nagyapám ide szokott járni az 50-es években* vs. *Nagyapám még most is ide szok járni),* míg a standardban csak a jelenlegi szokásosan ismétlődő cselekvés fejezhető ki ily módon (pl. *Nagyapám még most is ide szokott járni)* stb.
24. Nála ezek konkrétan a *Magyar Nyelvőr*ben az általa vizsgált korszakban megjelent tanulmányok, vitairatok, hozzászólások, olvasói levelek, továbbá illemtankönyvek és egyéb, nyelvi kérdéseket is érintő korabeli kiadványok.

Felhasznált irodalom

Balázs János (szerk.) 1983. *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Baines, Gary 1998. *The rainbow nation. Identity and nation building in post-apartheid South-Africa*. Mots Pluriels 7. http://www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP798gb.html.

Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében.* Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi értekezések, 113. sz./

Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája).* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Dahlstedt, Karl-Hampus 1976. Societal Ideology and Language cultivation. The case of Swedish. *International Journal of the Sociology of Language* 10, 17–50. p.

Deumert, Ana–Vandenbussche, Wim 2003. Research Directions in the Study of Language Standardization. Deumert. In Ana–Vandenbussche (ed.): *Germanic Standardizations – past to present.* Amsterdam–New York, John Benjamins, 455–469. p. http://homepages.vub.ac.be/~wvdbussc/deumertvandenbussche2.pdf.

Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 141–153. p.

ÉrtSz.: *A magyar nyelv értelmező szótára* 1961/1979. 4. köt. (Ki–Mi). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fodor István 2005. A nyelvújítás, a purizmus és fajtái. *Magyar Nyelv*, 101. évf. 1. sz. 46–51. p.

Gal, Susan 1993. Diversity and contestation in linguistic ideologies. German speakers in Hungary. *Language in Society* 22, 337–359. p.

Gal, Susan 2005. Linguistic anthropology. In Brown, Keith (editor in chief): *Encyclopedia of Language and Linguistics.* Vol. 7. Oxford, Elsevier, 171–185. p.

Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe. Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology,* 14/2, 163–181. p.

Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. In Lanstyák István–Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára.* Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda, 33–76. p.

Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Hagyomány, nyelv és nyelvművelés. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 41–52. p. /A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6./

Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint általtudomány. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 63–82. p. /A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6./

Kálmán László–Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

King, Kendall A. 2000. Language ideologies and heritage language education. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism,* 3/3, 167–184. p.

Kroskrity, Paul V. 2000. Regimenting Languages. In Kroskrity, Paul V. (ed.): *Regimes of Language. Ideologies, Polities, and Identities.* Santa Fe, School of American Research Press, 1–34. p.

Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr,* 125. évf. 2. sz. 145–152. p.

Kontra Miklós 2006a. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 83–106. p.

Kontra Miklós 2006b. Sustainable Linguicism. In Hinskens, Frans (szerk.): *Language Variation – European Perspectives.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 97–126. p.

Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Budapest, Osiris Kiadó.

Kontra Miklós–Trudgill, Peter 2000. If women are being discriminated against, you don’t say “You should become a man”. An interview with Peter Trudgill on sociolinguistics and Standard English. Conducted by Kontra Miklós. *Novelty,* 7/2, 17–30. p.

Kugler Nóra-Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára.* Budapest, Korona Kiadó.

Laihonen, Petteri 2001. Multilingualism in the Romanian Banat. Elite and everyday language ideologies. In Hannonen, Pasi–Lönnquist, Bo–Barna, Gábor (eds.): *Ethnic Minorities and Power.* Helsinki, Fonda Publishing, 11–45. p.

Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánsági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdéskörából III.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 81–97. p.

Laihonen, Petteri 2005. *Multilingualism and Language Ideologies in the Rumanian Bánát: Development Towards the Interactional Analysis of Interviews.* Előadás A magyarságtudomány műhelyei című konferencián. Budapest, 2005. augusztus 24–25.

Laihonen, Petteri 2006. Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. *Korunk,* 17. évf. 1. sz. 46–54.

Laihonen, Petteri 2008. Language Ideologies in Interviews. A Conversation Analysis Approach. *Journal of Sociolinguistics,* 12/5, 668–693. p.

Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 154–173. p.

Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 174–212. p.

Lanstyák István 2007c. A szervezett nyelvalakítás válfajai. In Mészáros András (összeáll.): *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 141–162. p.

Lanstyák István–Rabec István 2008. A szó elszáll, a hangfelvétel és a lejegyzés megmarad. (A Gramma Nyelvi Iroda beszélt nyelvi adatbázisáról és az ennek felhasználásával készülő Szlovákiai magyar beszélt nyelvi olvasókönyvről). In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 309–325. p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 228.)

Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv*, 102. évf. 3. sz. 307–322. p.

Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics,* 5/4, 530–555. p.

Nádasdy Ádám 2004. A betegség-metafora. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 117–122. p. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, 6.)

NyKk.: *Nyelvművelő kézikönyv* 1983–1985. Szerk. Grétsy László–Kovalovszky Miklós. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Péntek János 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Debrecen–Jyväskylä, 311–316. p. /Ethnica./

Phillipson, Robert–Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság,* 40. évf. 1. sz. 12–30. p.

Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.

Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája": az emberek nyelvhasználata. *Replika,* 2001/45–46, 241–259. p.

Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 958–995. p.

Simon Szabolcs 2007. Gondolatok a nyelvi purizmusról. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 219–229. p.

Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest, Teleki László Alapítvány.

Starý, Zdeněk 1990. In nomine functionis et standardisationis. *International Journal of the Sociology of Language,* 127–142. p.

Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Wertheim, Suzanne 2003. Language ideologies and the „purification" of post-Soviet Tatar. *Ab Imperio* 1, 347–369. http://ling.northwestern.edu/~wertheim/Wertheim%20-%20Ab%20Imperio%20article.pdf.

Woolard, Kathryn A.–Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23, 55–82. p.

István Lanstyák

Language Ideologies and Philosophies

The paper deals with some of the general questions concerning language ideologies and gives an overview of the most important language ideologies present in the works of Hungarian linguists, namely conservatism, nationalism, purism, vernacularism, internationalism, standardism (standard ideology), homogenism and pluralism. Besides language ideologies the paper shortly characterises two philosophies which play a similar role to language ideologies, namely Platonism and rationalism.

It is well-known that language ideologies are used by the power elite to discriminate (groups of) people on the basis of their language – an attitude and social practice called linguicism. The paper also adverts to the three of the most drastic consequences of ideologizing language use: negative evaluation of the speakers' language competence, cognitive competence and personal character because of the way they use their language.

The author emphasizes the fact that the presence of language ideologies in linguistic research, in the presentation of research findings, in language planning and in the management language problems is necessary, therefore the aim of the scholars cannot be to eliminate language ideologies but to make them explicit.

MÁRIA HOMIŠINOVÁ

Az etnikai közösséghez való tartozás determináló hatása a szlovák többség és a szlovákiai kisebbségek tagjainak viselkedésére

MÁRIA HOMIŠINOVÁ
The Determining Influence of Belonging to an Ethnic Community on the behaviour of the Members of the Slovak Majority and Slovak Minority

316.022.4(437.6)
323.15(437.6)
159.923.2

Slovakia. Slovaks. Czechs. Hungarians. Germans. Roma People. Russians, Ukrainians. Jews.

1. Bevezetés

Az integrációs tendenciákkal áthatott mai világban gazdasági-technológiai szinten egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik az etnikai származás iránt, az etnicitás pedig jelentős szerepet játszik a társadalmi folyamatokban. Az etnikai hovatartozás fontos értékké válik egyéni és közösségi vonatkozásban egyaránt.

Az SZTA kassai Társadalomtudományi Intézete a nemzetiségi irányultságú vizsgálódásaiban hosszabb távon foglalkozik a szlovák többség és az egyes szlovákiai nemzetiségek tagjainak etnikai önazonosságával kapcsolatos kérdéskörrel. Az egyik legutóbbi, átfogó és széles elvi alapokra helyezett, gyakorlati közegben végzett kutatás a Nemzet, nemzetiségek és etnikai csoportok a társadalmi transzformáció folyamatában (2003–2005) témamegjelöléssel a Kutatás és a fejlődési tendenciák állami programjának keretében a Szlovák Köztársaság egész területére kiterjedve zajlott. A szociológiai és szociálpszichológiai módszerek és eszközök alkalmazása többek között arra irányult, hogy kiderüljön: milyen mértékű a személyes és a közösségi etnikai önazonosulás, és ez miként tükröződik a vizsgált etnikai közösségek életében, mindennapi viselkedésében, cselekedeteiben.

Dolgozatunkban elsősorban a vizsgált kisebbségek tagjainak az etnikai hovatartozás által determinált viselkedésére vonatkozó elemzések eredményeire helyezzük a hangsúlyt. Konkrétan kimutatjuk a nemzetiségi hovatartozásnak és a válaszolók korának mindennapi viselkedésére és más etnikai kissebbségek tagjainak iránt uk való viszonyára gyakorolt hatását. A vizsgálat tehát két egymástól független (nemzetiség és kor), valamint két egymástól függő mutató (a kiválasztott etnikum és a „másik” etnikum viselkedése) közötti hatás megvilágítására irányul. Tehát a magatartás két szintjének értékelésére támaszkodó felmérésről van szó, melynek során a válaszolók projektív módon saját etnikumuk értékelésének szintjén igyekeznek „felbecsülni” önnön viselkedésüket és más etnikumok értékelésének szintjén megítélni az iránt uk való viszonyt.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. évfolyam 2009/1, Somorja

Először azonban röviden ismertetjük az analízis alapjául szolgáló vizsgálat módszerét.

2. A szlovák nemzet és a szlovákiai nemzetiségek vizsgálatának módszere

A Nemzet, nemzetiség és etnikai csoportok a szlovák társadalom transzformációjának folyamatában megnevezéssel szervezett empirikus vizsgálódás Szlovákia területére kiterjedve a Kutatás és a fejlődési tendenciák állami programjának keretében valósult meg 2003–2005-ben. A 2004-ben lezajlott vizsgálat a nemzetiségi lét legfontosabb területeit ölelte fel: a nemzetiségi kapcsolatokat, a szlovák nemzet és a hét szlovákiai nemzetiség fejlődését és távlatait (csehek, magyarok, németek, romák, ruszinok, ukránok, zsidók). Az elsődleges cél a nemzet, a nemzetiségek és az etnikai csoportok problematikájának időszerű empirikus eredményekkel történő kiegészítése volt. (Az elvégzett vizsgálat alapvető erdményeinek elemzésére és összegezésére 2005 végén került sor kutatói zárójelentés formájában: Homišinová, Mária – Výrost, Jozef [eds.]: *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti.* Košice, Spoločenskovedný ústav SAV, 2005, CD-ROM.)

A vizsgálatnak elemzést kellett nyújtania az etnicitásnak, a nemzetiségi kapcsolatoknak, a nemzetiségi lét különböző területeinek a múlt és a jelen szempontjából történő megközelítéséről, beleértve a társadalom életének időszerű kérdéseire vonatkozó nézetek identifikálását.

A vizsgálat céljai a tartalmi beállítottságtól függő öt tematikai egységre tagolódtak. Ezek a következő mutatókra terjedtek ki:

– a személyi, a családi és a háztartási azonosítási jelek;

– etnikai identitás/etnicitás (etnikai, nyelvi, oktatási és kulturális identitástudat);

– interetnikus kapcsolatok (történelem és a jelen);

– emberi jogok, kisebbségi jogok, az etnikai közösségek fejlődési perspektívái;

– a közélet (azon belül a kisebbségi lét) és a politikai élet időszerű kérdései.

A vizsgálat alanyai a többségi nemzet (főként a nemzetiségileg vegyes területeken élő szlovákok) és a hét szlovákiai kisebbségi közösség (csehek, magyarok, németek, romák, ruszinok, ukránok és zsidók) tagjai voltak.

A vizsgálati mintát 1280 megkérdezett alkotta, ebből 160 fő a többségi nemzethez tartozó személy volt, és valamennyi kisebbséget, külön-külön ugyanilyen létszámban nyolc alcsoportba sorolt megkérdezett képviselte. A mintavétel jellemzése szempontjából hangsúlyozni kell, hogy mind a többség, mind a kisebbségek képviselői az értelmiséghez tartoztak, akik legalább középiskolai végzettséggel és érettségivel rendelkeztek. (A romák esetében legalább szakmunkásvégzettség volt a követelmény.) Előnyt élvezett azonban a felsőfokú végzettség. A vizsgálati mintavétel során kvótához igazodott a megkérdezettek kora szerinti válogatás, az egyes korosztályok kategóriákba sorolásakor figyelembe vették a legutóbbi, 2001-ben tartott szlovákiai népszámlálás eredményeit. A vizsgálat előkészítői a megkérdezettek nemek közötti, valamennyi etnikai csoporton belüli arányos megoszlásának lehetséges megőrzésére törekedtek.

A vizsgálat módszerét több tételből álló strukturált kérdőív jelentette, mely két változatban készült:

– a nemzetiségileg vegyes területekről származó szlovákok számára, ill.

– valamennyi kisebbség képviselői számára.

A kérdőív öszeállítása során figyelembe vettük, hogy a vizsgált mutatók keretében ne csak a megkérdezettek „önmagukra" mint értelmiségiek képviselőire vonatkozó megállapításait lehessen identifikálni, ugyanis érdekeltek bennünket az etnikai közösségek egészével kapcsolatos értékeléseik és nézeteik is.

A kérdőív mindkét változatának terjesztése szlovákul történt.

Az adatgyűjtés Szlovákia egész területére kiterjedve azokban a helységekben zajlott, ahol az illető etnikum a legszámottevőbb.

Az adatelemzés a Statistika 6,5 programban történt.

3. Eredmények

A tág témakört felölelő vizsgálat hozadékát annak az elemzésnek az eredményeire leszűkítve tesszük közzé, ahogy azok a vizsgált kisebbségek viselkedését az etnikai közösséghez való tartozás alapján tükrözik. Konkrétan rámutatunk arra, hogy a válaszolók nemzetiségi hovatartozása és kora milyen hatást gyakorol mindennapi viselkedésükre és a más etnikai kisebbségek (mint közösségek) tagjainak a velük szembeni viselkedésére is. Két egymástól független és egymástól függő olyan mutató közötti összefüggésről van szó, mely a „saját" etnikum szintjén és a „másik" etnikum szintjén jelentkező viselkedést tükröz. Tehát a viselkedés két szintjét aszerint értékeljük, ahogy a válaszolók egymásra vetítve igyekeznek „felbecsülni" a saját etnikumuk szintjén kifejezésre juttatott viselkedést és a más etnikumok szintjén velük szemben megnyilvánuló viszonyt.

Az adatokból nyert változó eredmények vonatkozásában alkalmaztuk az egydimenziós és a kétdimenziós elemzés szórtságát (one-way ANOVA, two-way MANOVA). A fontossági minimális kritériumhoz a p = 0,05-ös szintet használtuk. (A jelentés a jellegét és az elvégzett elemzéseket tekintve elsősorban a nemzetiségi problematika jelenlegi állapotával kapcsolatos információforrásként szolgál. Részletesebb elméleti és empirikus elemzéseket a legnépesebb szlovákiai nemzetiségről, a magyar kisebbségről az alábbi kiadvány tartalmaz: Šutaj, Štefan – Homišinová, Mária – Sáposová, Zlatica – Šutajová, Jana: *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po r. 1989. Identita a politika.* Prešov, Universum, 2006.)

3.1. A nemzetiségi hovatarozás hatása az emberek cselekedeteire

A kérdések e téren közvetlenül a nemzetiségi hovatartozásnak az emberek cselekedeteire gyakorolt hatását érintették, mégpedig két szintet vizsgálva:

– a saját nemzetiség tagjainak viselkedése,

– más etnikumok közösségeiknek a sajátjukhoz való viszonyulása.

A viselkedés első szintjén szereplő válaszolók számára megfogalmazott kérdés így hangzott: „Úgy véli, hogy a szlovákok viselkedését és cselekedeteit (a szlovákok csoporján belül), illetve az Ön kisebbségének tagjait (a kisebbségek csoportjain belül) befolyásolja a mindennapi életben a nemzetiségi hovatartozásuk?"

A második szint válaszolóihoz intézett kérdés így hangzott: „Úgy érzi, hogy a szlovákok viselkedését és cselekedeteit (a szlovákok csoportjában), illetve mások viszonyulását az Ön kisebbségéhez (a kisebbségek csoportjában) általában véve befolyásolja az a tény, hogy más a nemzetiségük?”

A válaszolók a közösségük és a mások viselkedésének megítéléséhez a hétpontos azonossági skálát vehették igénybe (1 – biztos, hogy nem; 2 – nem; 3 – inkább nem; 4 – nem tudom; 5 – inkább igen; 6 – igen; 7 – biztos, hogy igen). Az eredményeket összesítve közöljük, a viselkedés mindkét szintjén megjelenítve azokat.

Az 1. grafikonból egyértelműen kitűnik, hogy a válaszok átlagosan a viselkedés mindkét szintjén a skála egészén szóródnak (az egyetértéstől a nem tudomon át az egyet nem értésig).

1. grafikon. A nemzetiség hatása az emberek viselkedésére

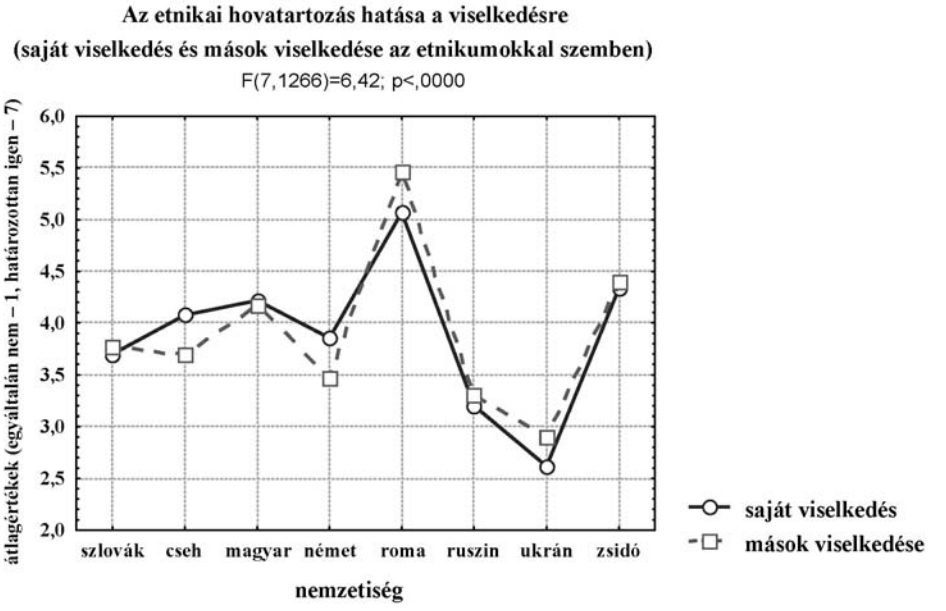

A viselkedés első szintjén (saját viselkedés) a stasztikai elemzés (one-way ANOVA) az egyes etnikai csoportok közötti lényeges eltéréseket mutatott ki ($F = 46,98$, $p < 0,0001$). A grafikonból kiderül, hogy a legnagyobb mértékben a romák vélekednek úgy, hogy viselkedésüket a mindennapi életben befolyásolja a nemzetiségi hovatartozásuk ($x = 5,07$). Az átlagnak felelnek meg a zsidók, a magyarok, a csehek, a németek és a szlovákok válaszai. Utolsóként következnek a sorban a ruszinok ($x = 3,20$) és az ukránok ($x = 2,61$), akik nem értenek egyet azzal, hogy mindennapi viselkedésükre hatásssal van nemzetiségi hovatartozásuk.

A viselkedés második szintjén (mások viselkedése) is szóródnak az átlagok a folyamatossági skálán (az egyetértéstől a nem tudomon át az egyet nem értésig).

A statisztikai elemzés (one-way ANOVA) jelentős különbségeket mutatott ki az egyes etnikai csoportok között ($F = 56,16$, $p < 0,001$). Itt is a romák vélekedtek

a legnagyob mértékben úgy, hogy mások velük szembeni, vagyis a romákhoz való viszonyára befolyással van az a tény, hogy más nemzetiségűek (x = 5,46).

Az átlag körül mozognak a zsidók válaszai. Az ukránok (x = 2,91) hajlanak arra, hogy mások velük szembeni viselkedésére nem hat ki az a tény, hogy más nemzetiségűek.

A két szint kölcsönös összehasonlításából az egyes etnikai csoportokban az alábbi észrevételek adódnak:

A szlovák válaszolók általában véve mindkét szint megítélését illetően úgy vélekednek, hogy a nemzetiség nem kifejezetten meghatározó tényezője a viselkedésnek. A viselkedés értékelése mindkét szinten éppenhogy az átlagérték alatt mozog, a skálán minimális eltérést mutatva (x = 3,70, x = 3,77). Lényegében tehát kifejezetten nem érzékelik a nemzetiségnek a viselkedésre gyakorolt hatását.

A cseh válaszolók nézetei a viselkedés mindkét szintjének átlagértékei alapján lényegesen eltérnek egymástól. Míg az értékelés első szintjén a nemzetiségi hovatartozásnak a viselkedésükre gyakorolt hatását kifejezetten nem érzékelik, vagyis általában véve ambivalens nézetet vallanak (x = 4,08), a viselkedés második szintjének megítélésével kapcsolatos átlagérték viszont a skálán a semleges érték alatt húzódik (3 = 70), ami szerint mások általi megítélésüket tekintve inkább arra hajlanak, hogy a nemzetiségi hovatartozásnak nincs erre gyakorolt hatása.

A magyar válaszadók a viselkedés mindkét szintjének értékelésével kapcsolatban általában úgy vélekednek, hogy a nemzetiségi hovatartozás bizonyos mértékig a viselkedés meghatározó tényezője. Mindkét szint értékelése közvetlenül az átlagérték fölött húzódik a skálán (x = 4,22, x = 4,18), ami általánosságban nézetazonosságot jelez a saját viselkedésüknek a nemzetiségi hovatartozás általi mérsékelt determináltságát s másoknak a velük szembeni viszonyát illetően.

A német válaszolók esetében a viselkedés mindkét szintjének megítélését tükröző átlagértékek a skálán a semleges érték alatt húzódnak (x = 3,86, x = 3,48), vagyis hajlanak arra, hogy a nemzetiségnek nincs hatása az emberek viselkedésére, viszont erőteljesebb a másik mutatónak a szerepe, vagyis azt vallják, hogy sokkal inkább a más nemzetiségeknek a németekkel szembeni viszonyára nincs befolyással nemzetiségük.

A roma válaszolók nézetei mindkét szint átlagértékének összehasonlítására vonatkozóan szignifikánsan eltérnek egymástól. Bár az értékelés mindkét szintjén erőteljesen érzékelik a nemzetiségi hovatartozás szerepét, ez még határozottabban van jelen a mások részéről velük szemben tapasztalt viselkedésben (x = 5,07, x = 5,46). A mindkét szint megítélésének átlagértéke összességében tehát a roma válaszolóknak arra a meggyőződésére utal, hogy a nemzetiségi hovatartozás hatást gyakorol az emberek viselkedésére.

A ruszin válaszolók általánosságban a viselkedés mindkét szintjének megítélésében úgy vélekednek, hogy a nemzetiségi hovatartozás nem kifejezetten meghatározó tényezője a viselkedésnek (hasonlóan, mint a szlovákok). A viselkedés értékelése mindkét szinten a skála átlagértéke alatt húzódik (x = 3,20, x = 3,30). Lényegében tehát nem különösebben érzékelik a nemzetiségnek a viselkedésre gyakorolt hatását.

Az ukránok a viselkedés mindkét szintjének értékelésével kapcsolatban úgy vélekednek, hogy a nemzetiség nem számít kifejezetten meghatározó tényezőnek. A viselkedés átlagértékei (mindkét szinten) a skála semleges szintje alatt, attól

meglehetősen eltávolodva húzódnak (x = 2,61, x = 2,91). Érdekesnek tekinthető, hogy a viselkedést értékelve jobban meg vannak győződve mások velük szembeni „engedékenységéről" is, szerintük ez a mutató kisebb mértékben hat, s inkább az ambivalencia irányában. Összességében az ukránok nem érzékelik a nemzetiségnek a viselkedésre gakorolt hatását. Azok közül az etnikumok közül, amelyek esetében túlsúlyban vannak az olyan a nézetek, hogy a nemzetiség nem befolyásolja az emberek viselkedését (szlovákok, németek, ruszinok), épp az ukránok vallják leginkább ezt az értékelés mindkét szintjén.

A zsidó válaszolók a viselkedés mindkét szintjén általánosságban úgy vélekednek, hogy a nemzetiség bizonyos mértékig meghatározó tényezője a viselkedésnek. Ez az értékelés mindkét szintjét illetően a skálán az átlagérték fölött húzódik (x = 4,33, x = 4,40), ami általánosságban a nemzetiségi hovatartozás meghatározó szerepének irányába mutató nézetet jelez.

Mindkét szintnek az összehasonlításából nyilvánvaló, hogy bár az etnikai csoportok válaszátlagainak sorrendje nem változott, a viselkedés mértéke a skálán egyes kisebbségi csoportok esetében más értéket mutatva jelenik meg a viselkedés második szintjén (mások hozzájuk való viszonyulását illetően). Jelentős különbségeket érzékeltünk a saját csoportjuk viselkedésének értékelésében és mások irántuk való viszonyulásának megítélésében, tehát mindkét mutató hatását tekintve főként az ukránoknál (two-way MANOVA, $F = 15{,}54$, $p < 0{,}001$), a romáknál ($F = 14{,}93$, $p < 0{,}001$), a németeknél ($F = 12{,}59$, $p < 0{,}001$) és a cseheknél ($F = 9{,}48$, $p < 0{,}001$). Míg a romák elsősorban úgy vélekednek, hogy más etnikumok tagjainak velük szembeni viselkedése fokozottabb mértékben van hatásoknak kitéve, mint az ők mások iránti viszonyulása (bár az ukránok estében is találkozunk a viselkedés mindkét szintjét illetően jelentős különbségekkel, egészében azonban az a meggyőződés a mérvadó, hogy az ukrán nemzetiséghez való tartozás nem meghatározó tényezője sem önnön, sem mások viselkedésének), ellenkezőleg a németek és a csehek úgy vélik, hogy mások velük szembeni viselkedését kisebb mértékben befolyásolja a nemzetiség, mint saját, mások iránti viszonyulásukat.

3.2 Az életkor hatása az emberek viselkedésére és cselekedeteire

Amint azt a módszerekkel kapcsolatban említettük, a kutatási mintavétel a válaszolók életkorából kiinduló kvóta alapján történt. Az egyes korcsoportokba való besorolásnál tekintetbe vettük a 2001-ben tartott szlovákiai népszámlálás adatait. A kutatás során négy korcsoportot vizsgáltunk: 34 éves korig, 35-től 44 éves korig, 45 éves kortól 54 éves korig, az 55 éveseket, ill. és az idősebbeket. Ezt követően közzétesszük a válaszolók életkora és a viselkedésnek az értékelés mindkét szintjén általuk történt megítélése közötti összefüggéseket. Mindkét mutatónak a válaszolók életkorával való összefüggését grafikailag szemléltetjük, sorra véve az egyes etnikumokat. A viselkedés életkori és a két vizsgált mutató elemzéséből (külön-külön elemezve) kiderült, hogy a szlovákok csoportjában az életkor kifejezetten (statisztikailag jelentős mértékben) különbségeket idéz elő a szlovákok mindennapi viselkedésének és cselekedteinek megítélésében, főként a viselkedés első szintjén – a szlovákoknak a más etnikumhoz való viszonyulásában ($F = 2{,}84$, $p < 0{,}05$). A viselkedésnek ezen a szintjén a 2. grafikonból megragadhatók a válaszolók életkora szerinti különböző tendenciák. Mindenekelőtt az első korcsoportba tartozók (34

éves korig) vélekednek nagyobb mértékben úgy, hogy önnön viselkedésüket általában nem befolyásolja az a tény, hogy szlovákok. A válaszolók másik három korcsoportja legikább az értékelés semleges szintje körül mozog, s kifejezetten ambivalens álláspontot foglal el az említett problémával kapcsolatban a szlovák válaszolók 35-től 44 éves korig terjedő csoportja.

2. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – szlovákok

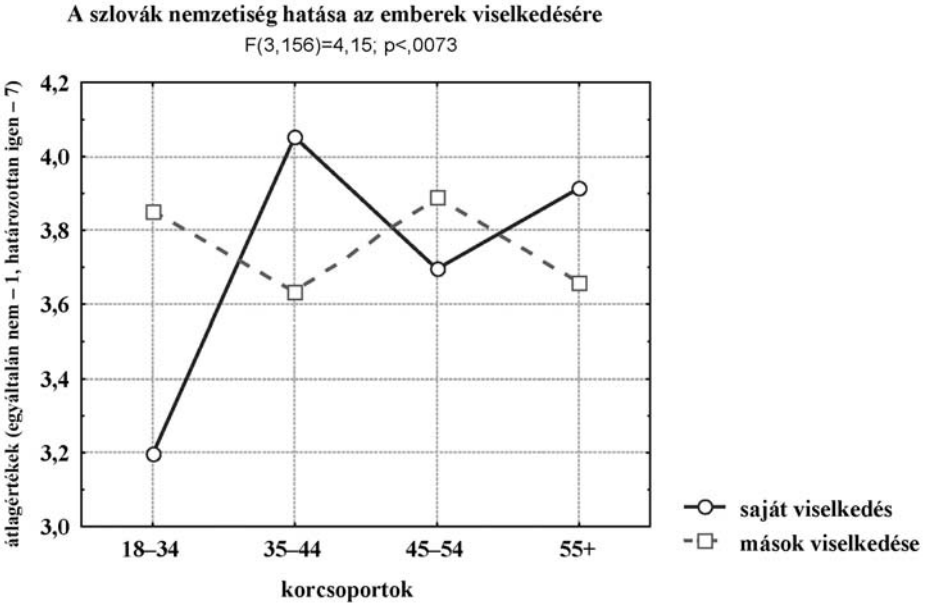

A viselkedés második szintje – a más etnikumokkal szemben, életkor alapján – nem differenciál különösebben, bár mérsékelt eltérések a válaszolók nézeteiben észrevehetők. Nézeteik váltakozva ingadoznak nagyobb vagy kisebb hajlékonyságot mutatva abban a tekintetben, hogy a velük szembeni viselkedést a nemzetiség „nem befolyásolja". Főként két korcsoport (35–44, 55+) megkérdezettjei a szlovákokkal szembeni viselkedés értékelését illetően a nemzetiségnek egyértelműen gyengébb szerepet tulajdonítanak.

Az életkor és a viselkedés mindkét szintje közötti (együttesen elemzett) kölcsönhatást összehasonlítva a grafikonból kiviláglik a szlovák válaszolók nézeteinek az eltérő irányultsága. A elemzések igazolták az életkornak a válaszolók viselkedésére gyakorolt statisztikailag számottevő hatását (two-way MANOVA, $F = 4,15$, $p < 0,01$) (lásd 3. grafikon).

3. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – csehek

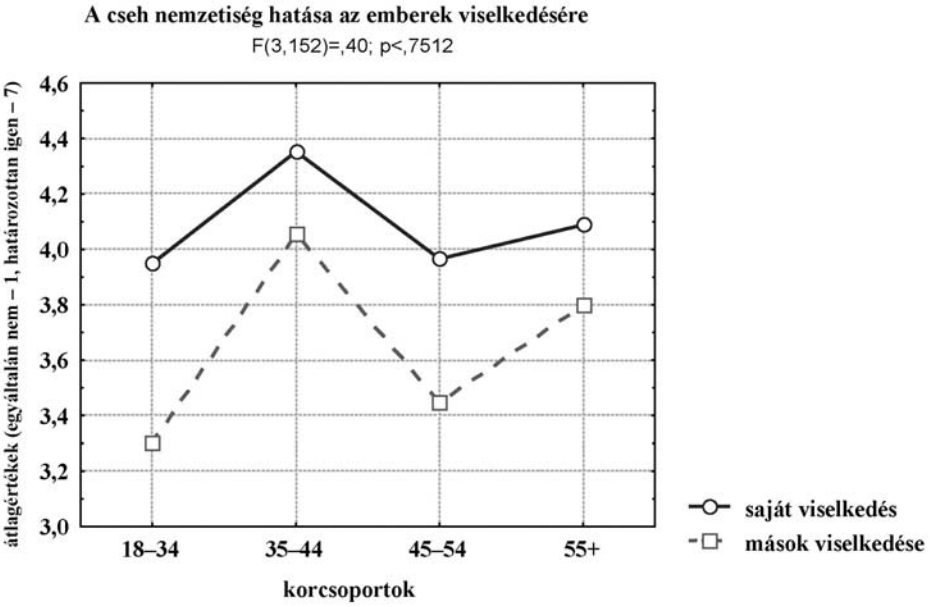

Az életkor és a viselkedés két vizsgált mutatójának elemzéséből kiderült, hogy a csehek csoportjában az életkor nem játszik érdemleges differenciáló szerepet az emberek mindennapi viselkedésének és cselekedteinek a megítélésében sem az első, sem a második szinten. Ennek ellenére a 3. grafikonból kiolvasható, hogy mindkét szinten mérsékelt eltérések érzékelhetők a viselkedés mutatóinak megítélésében, miközben életkori szempontból azonos értékelési tendencia rajzolódik ki.

A viselkedés első szintjén a nézeteket tekintve nagyobb mértékben differenciálódik (ami stasztikailag jelentéktelennek tekinthető) a 35–44 évesek korcsoportja, amely a többi korcsoporttal szemben semleges ponthoz közeledik a skálán, ami azt jelenti, hogy nézetük többé-kevésbé ambivalens az említett viselkedési szint értékelésében.

A viselkedés második szintje – a más etnikumokkal szemben, életkor szerint – élesen nem differenciál, bár a válaszolók nézeteiben mérsékelt eltérések éppúgy fellelhetők. A viselkedés második szintjén is, a nézeteket tekintve jobban differenciálódik a 35–44 évesek korcsoportja, amely inkább hajlik afelé, hogy mások viselkedését bizonyos mértékig meghatározhatja az a tény, hogy cseh nemzetiségűek.

A mutatók kölcsönhatásának összehasonlítása (a korcsoport és a viselkedés két szintje együttesen) nem igazolta a statisztikailag számottevő különbségeket (lásd 4. grafikon).

4. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – magyarok

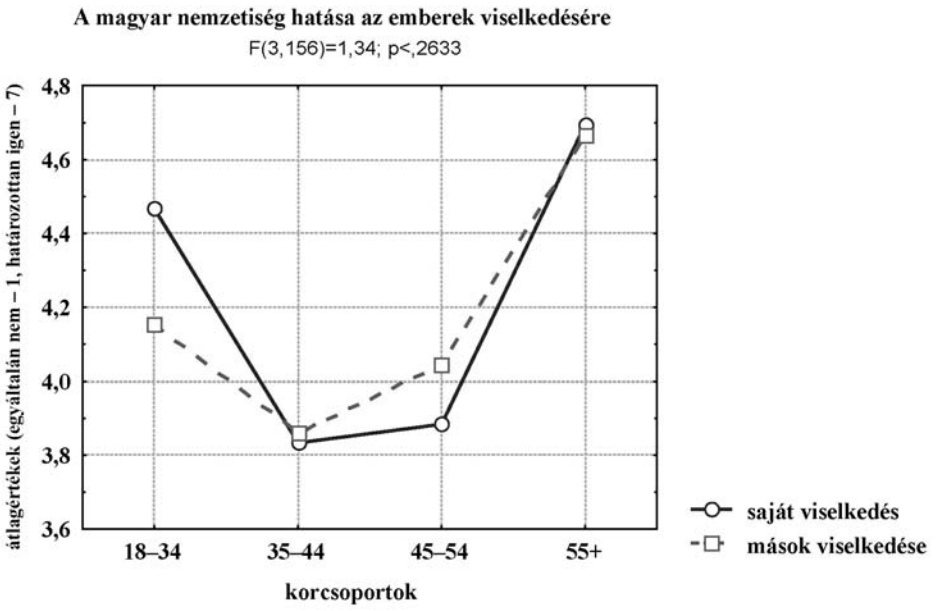

Az életkor és a viselkedés két vizsgált mutatójának elemzése (egyenként elvégezve) során kiderült, hogy a magyarok csoportjában az életkor erőteljesen differenciálja (statisztikailag számottevően) az emberek mindennapi viselkedésének és cselekedeteinek a megítélését, mégpedig mind az első, mind a második szinten: a magyaroknak a más etnikum iránti viszonyulását ($F = 3,70$, $p < 0,05$), más etnikumok magyarokkal szembeni viselkedését ($F = 2,79$, $p < 0,05$). Az életkor szempontjából ugyanakkor észrevehető az értékelés eltérő mértéke, de a viselkedés mindkét szintjének megítélésében azonos tendenciát mutatva. A 4. grafikon arról tanúskodik, hogy két „szélső" korcsoportról, a legfiatalabb és a legöregebb válaszoló magyarok kategóriájáról van szó, akik nagyobb mértékben osztják azt a nézetet, hogy a nemzetiség meghatározza a viselkedést annak mindkét szintjén.

Az életkor és a viselkedés két szintjének mutatóját együttesen, azok kölcsönhatását összehasonlítva nem igazolódtak be a statisztikailag kiütköző különbségek (lásd 5. grafikon).

5. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – németek

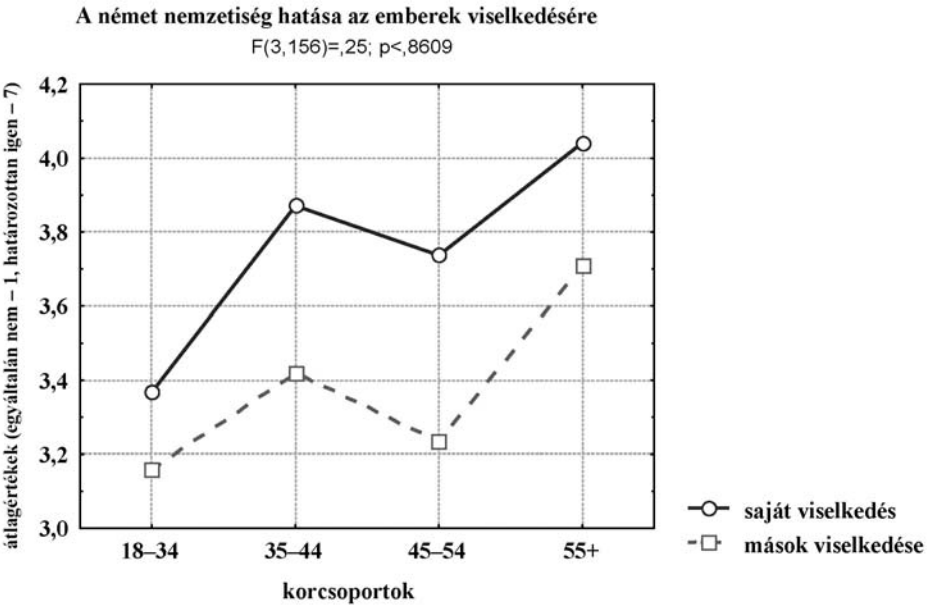

Az életkor és a viselkedés két vizsgált szintjének elemzése azt mutatja, hogy a németek csoportjában az életkor számottevően nem differenciálja az emberek mindennapi viselkedését és cselekedeteinek a megítélését sem az első, sem a második szinten. Ennek ellenére az 5. grafikonból mindkét szinten kiviláglanak némi eltérések a viselkedés mutatóinak megítélésében, míg viszont az életkor szempontjából egyforma tendenciák figyelhetők meg (a csehekhez hasonlóan).

A viselkedés első szintjén a nézeteket tekintve inkább differenciálódik (statisztikalag jelentéktelenül) az 55 évesek és az ennél idősebb németek korcsoportja, amely a többi korcsoporthoz képest a skálán a semleges ponthoz közeledik, ami arra utal, hogy a viselkedés említett szintjének értékelésében többé-kevésbé ambivalens nézeteket vallanak.

A viselkedés második szintje – a más etnikumokkal szemben, az életkor szerint – nem mutat jellegzetesebb differenciálódást, bár a válaszolók nézeteiben észrevehetők mérsékelt különbségek. A viselkedés második szintjén is, a nézeteket tekintve jobban differenciálódik a legfiatalabb válaszolók korcsoportja, amely nagyobb mértékben hajlik arra, hogy a mások velük, németekkel szembeni viselkedését nem befolyásolja meghatározóan német nemzetiségük.

A korcsoport és a viselkedés két szintjének a kölcsönhatását összehasonlítva nem igazolódnak be a statisztikailag számottevő különbségek (lásd 6. grafikon). A korcsoport és a viselkedés két vizsgált mutatójának elemzéséből kiderült, hogy a romák csoportjában az életkor kifejezetten nem differenciálja az emberek mindennapi viselkedésének és cselekedeteinek a megítélését sem az első, sem a második szinten. Ennek ellenére a viselkedés mindkét szinten történő megítélését illetően, a 6. grafikon szerint, észlelhetők mérsékelt eltérések a viselkedés mutatóinak a megítélésében.

6. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – romák

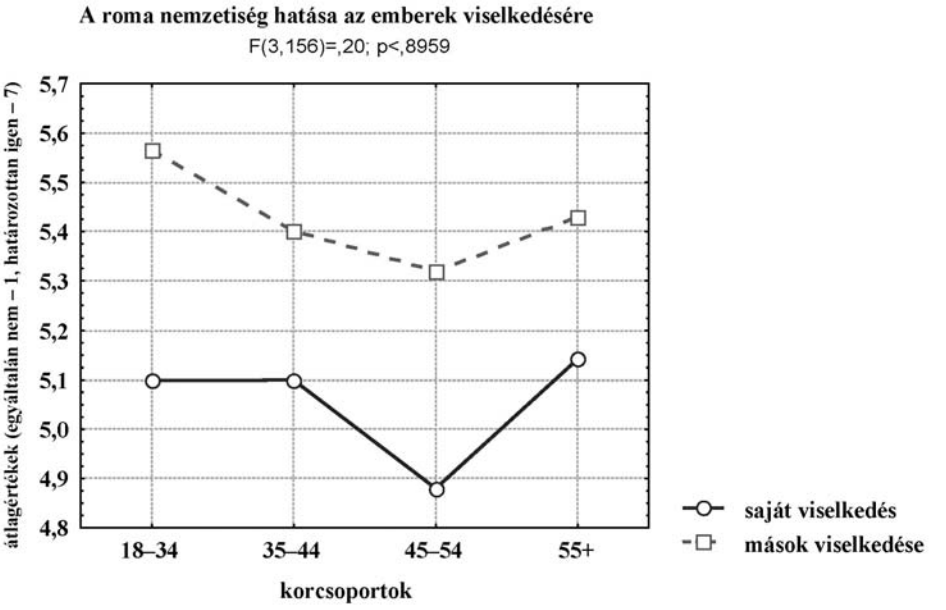

A válaszolók a viselkedés első szintjén csak minimális (statisztikailag jelentéktelen) mértékben differenciálódnak. Ezek elsősorban a roma válaszolók legfiatalabb generációjához tartoznak (34 éves korig), akik a legnagyobb mértékben vélekednek úgy, hogy önnön viselkedésüket meghatározóan befolyásolja a roma nemzetiségük.

A viselkedés második szintje – más etnikumokkal szemben, az életkor alapján – szintén nem differenciál, bár mérsékelt eltérések a válaszolók nézetei között felfedezhetők. A viselkedés második szintjén, nézeteiket tekintve a legerőteljesebben a 45–54 éves roma válaszolók korcsoportja differenciálódik, amely mások iránt uk való viselkedésének megítélését illetően tartózkodóbb és sokkal inkább ambivalens nézeteket vall – a nemzetiség hatását különösebben nem érzékelik.

Az életkor és a viselkedés két szintje közötti kölcsönhatás mutatóinak az (együttes) összehasonlítása nem igazolta a statisztikailag számottevő különbségeket (lásd 7. grafikon).

7. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – ruszinok

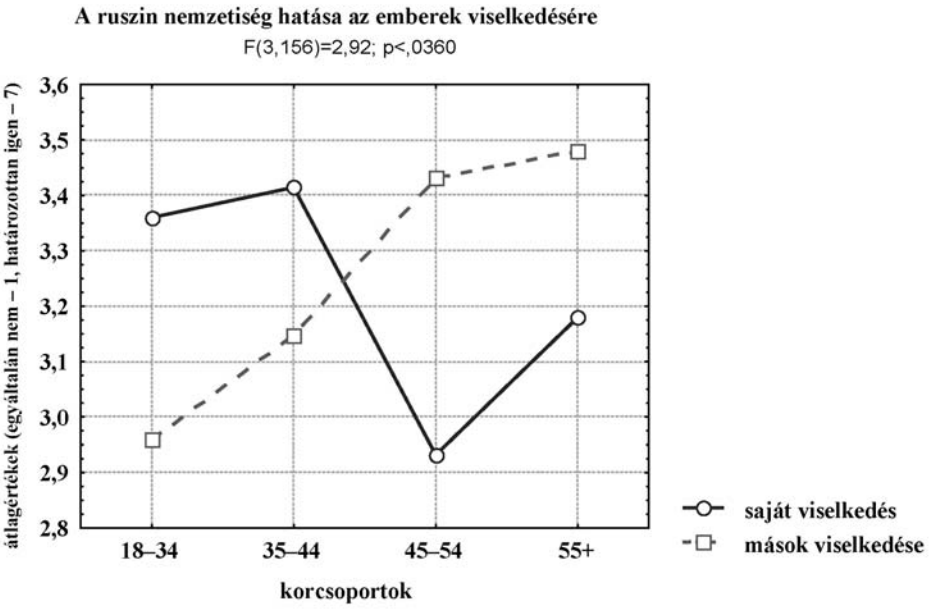

Az életkor és a viselkedés két vizsgált mutatójának (egyenként történt) elemzéséből kiderült, hogy a ruszinok csoportjában az életkor nem differenciálja az emberek mindennapi viselkedését és cselekedeteit sem a viselkedés első, sem második szintjén. Ennek ellenére a 7. grafikon szerint a viselkedés mindkét szintjének megítélése észrevehető (statisztikailag jelentéktelen) különbségeket mutat, ugyanakkor korcsoport szempontjából az értékelés eltérő tendenciájával találkozunk.

A viselkedés első szintjének értékelését jellemző differenciálatlanság – a ruszinok mások iránti viselkedésében – észrevehető az értékelés életkor szerint különböző tendenciája, amikor is nézeteik az életkor szerint „ingadoznak" a skálán. Főként a 45–54 évesek vélekednek nagyobb mértékben úgy, hogy viselkedésükre nincs befolyással ruszin mivoltuk. A viselkedés második szintje – más etnikumokkal szemben az életkor szerint – úgyszintén nem mutat lényeges differenciálódást, de magasabb korcsoportokhoz közeledve az átlagértékek mérsékelten emelkedő tendenciát jeleznek, ami azt jelenti, hogy elsősorban a ruszinok fiatalabb generációja az, amely nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy mások velük szembeni viselkedésére nem hat meghatározóan a nemzetiség. Ellenkezőleg, a legidősebb generáció értékelései közelednek leginkább a viselkedés semleges megítéléséhez.

Az életkor és a viselkedés mindkét (együttesen elemzett) szintje közötti kölcsönhatás összehasonlítása alapján nyilvánvaló a ruszin válaszolók nézeteinek eltérő irányultsága az emberek viselkedésének megítélését illetően. Az elemzések igazolták a válaszolók életkorának az emberek viselkedésére gyakorolt statisztikailag számottevő hatását (two-way MANOVA, $F = 2,92$, $p < 0,05$) (lásd 8. grafikon).

8. grafikon. Az életkor és az emberek viselkedése közötti összefüggések – ukránok

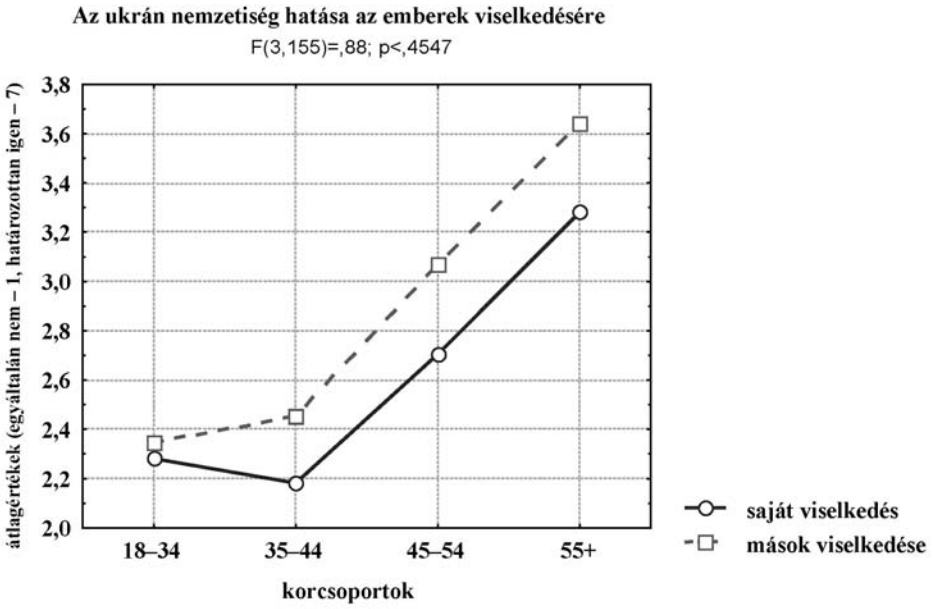

Az életkor és a viselkedés mindkét szintjének (egyenként történt) elemzéséből kiderült, hogy az ukránok csoportjában az életkor élesen (statisztikailag számottevően) differenciálja az emberek mindennapi viselkedését és cselekedeteit a viselkedés mindkét szintjén: az ukránok más etnikumokhoz való viszonyulása ($F = 6{,}19$, $p < 0{,}001$), illetve más etnikumok ukránokkal szembeni viselkedése ($F = 8{,}28$, $p < 0{,}001$) terén.

A 8. grafikonból a viselkedés mindkét szintjének megítélését tekintve észrevehető az értékelés azonos tendenciája: az életkortól függően az átlagértékek progresszív emelkedést mutatnak a válaszolók magasabb korcsoportjainak irányában. Ez azt jelenti, hogy elsősorban az ukránok fiatalabb generációja az, amely nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy viselkedésüket és mások velük szembeni viselkedését nem determinálja a nemzetiség. Ellenkezőleg, a legidősebb generáció irányában növekvő értékeket találunk a skálán, főként másoknak az ukránokkal szembeni viselkedését illetően, ami az ambivalens értékelések felé hajló orientációról tanúskodik.

Az életkor és a viselkedés két szintje közötti kölcsönhatás mutatóinak összehasonlítása nem igazolta a statisztikailag jelentékeny különbségeket (lásd 9. grafikon).

9. grafikon. Az életkor és a viselkedés közötti összefüggések – zsidók

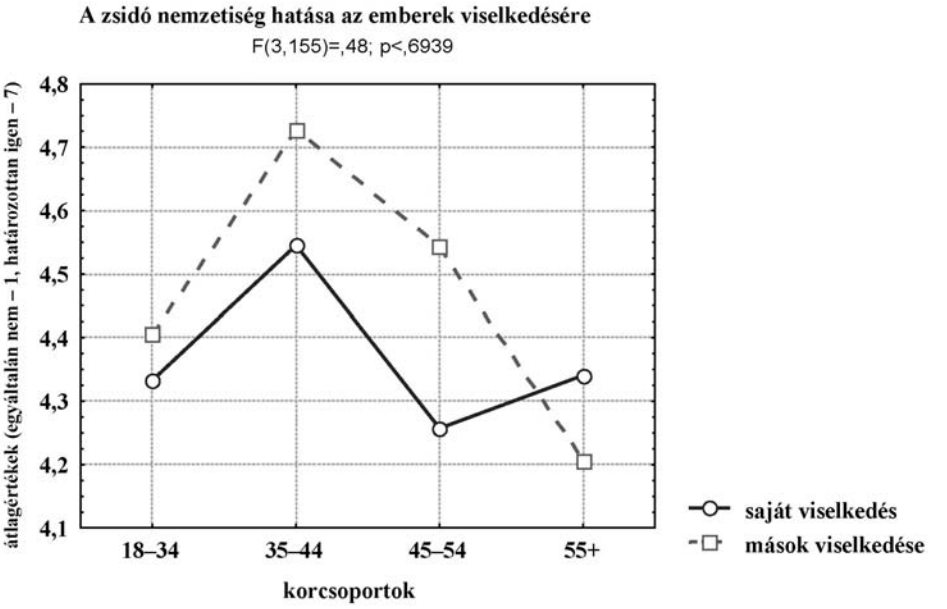

Az életkor és a viselkedés két (egyenként vizsgált) mutatójának elemzéséből kiderült, hogy a zsidók csoportjában az életkor statisztikailag számottevően nem differenciálja az emberek mindennapi cselekedeinek megítélését sem a viselkedés első, sem a második szintjén. Azonban a 9. grafikonból észrevehető a viselkedés mindkét szintjére kiterjedő megítélés eltérő (statisztikailag jelentéktelen) mértéke, mely a zsidó válaszolók három korcsoportját illetően azonos tendenciát mutat. A viselkedés mérsékelten eltérő értékelésével találkozunk a zsidók legidősebb generációjánál. A grafikonból kiderül, hogy elsősorban a 35–45 éves zsidó nemzetiségűek azok, akik a legnagyobb mértékben osztják azt a nézetet, hogy a nemzetiségi hovatartozás mindkét választott szinten meghatározza az emberek viselkedését (sokkal inkább, mint másoknak a zsidók iránti viszonyát).

A mutatók közötti kölcsönhatás (életkor és a két szint együttesen) összehasonlítása nem igazolta a statisztikailag számmottevő különbségeket.

4. Összegezés és befejezés

Az elvégzett elemzések által alátámasztott, a nemzetiségnek és az életkornak az emberek viselkedésére gyakorolt hatásával kapcsolatos ismereteket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Abban az értelmezési keretben, amelyet az egyes etnikai csoportokról az általuk, a nemzetiségnek az emberek cselekedteire, a viselkedés mindkét szintjén gyakorolt hatására vonatkozó kérdésekre adott válaszok nyújtanak, képet alkothatunk a vizsgált etnikumokról. A mindennapi viselkedésükre, valamint a mások irántuk való viszonyulására gyakorolt hatást legfőképpen a romák, majd a zsidók és kisebb mértékben a magyarok is igazolták. A nemzetiségnek az emberek mindennapi viselke-

désével kapcsolatos hatását nem érzékelik a csehek, illetve nem tulajdonítanak neki különösebb jelentőséget, hisszen ezt a befolyást többé-kevésbé ambivalens módon értékelik. A szlovákok és a németek általánosságban nem érzékelik a nemzetiség hatását, hiszen a viselkedés mindkét szinten tapasztalt átlagértékei közvetlenül a neutrális érték alatt húzódnak a skálán. Tehát inkább hajlanak arra a nézetre, hogy az emberek viselkedését nem befolyásolja a nemzetiségük. A többi etnikai csoport – ruszinok és ukránok – nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy az emberek viselkedését (mindkét szinten) nem befolyásolja a nemzetiségi hovatartozás. A leghatározottabban ezt az ukránok vallják.

Abban az értelmezési mezőben, amelyet az egyes etnikai csoportokról nyújtanak az életkornak az emberek cselekedeteire gyakorolt hatást érintő kérdésre adott válaszok, a viselkedés mindkét szintjének (önállóan elemzett) megítélése során megállapíthatjuk, hogy az életkor a viselkedés statisztikailag jelentős differnciálási tényezője (sajátját, akár másokat tekintve) három etnikum – szlovákok, magyarok, ukránok – esetében. A szlovákok csoportjában ez a hatás megnyilvánult a saját viselkedés értékelése során, amikor is elsősorban a válaszolók – 34 éves korig – túlnyomóan azt a nézetet vallják, hogy a nemzetiségnek nincs meghatározó szerepe a viselkedésük kialakításában. A magyarok csoportjában a nemzetiségnek az emberek viselkedésére gyakorolt hatása beigazolódott a viselkedés mindkét szintjén, mivel a megkérdezett magyarok legfiatalabb és legidősebb korcsoportja nagyobb mértékben osztja azt a nézetet, hogy az emberek viselkedésének mindkét szinten van determináltsága. A nemzetiségnek az emberek viselkedésére gyakorolt hatása az ukránok csoportjában is mindkét szinten beigazolódott, hiszen elsősorban az ukránok fiatalabb generációja vélekedik nagyobb mértékben úgy, hogy viselkedésüket és a mások hozzájuk való viszonyulását nem befolyásolja meghatározóan a nemzetiség.

Az életkor és a viselkedés mindkét szintje közötti (együttesen elemzett) kölcsönhatásának összehasonlítása során statisztikailag jelentékeny eltéréseket csak a szlovákok és a ruszinok esetében találtunk.

A szlovákoknál ez a válaszolók első (34 éves korig terjedő) korcsoportja, amely nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy viselkedésüket általánosságban nem befolyásolja szlovák nemzetiségük. Ellenkezőleg, a válaszolók két korcsoportja (35–44, 55+) a mások szlovákokkal szembeni viselkedését értékelve egyértelműen a nemzetiség szerepének alacsonyabb fokára utaltak.

A ruszinok esetében elsősorban a 45–54 évesek korcsoportja az, amely nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy viselkedésükre nincs befolyással saját nemzetiségük. Ellenkezőleg, a ruszinok legfiatalabb generációja nagyobb mértékben vallja, hogy mások irántuk való viszonyulását nem befolyásolja meghatározóan a nemzetiség.

Bár más etnikai csoportok esetében is észlelünk az emberek viselkedésében a válaszolók életkora alapján történő megítélés alapján mérsékelt eltéréseket, ezek azonban statisztikailag nem számottevőek. Összességében a saját nemzetiség viselkedésének mutatói és más etnikai közösségek irántuk való viselkedése az etnikai azonosulás mértékének indikátoraiként foghatók fel. Az életkor alapján történő elemzések ezt az azonosulást csak részletesebben kiteljesítik.

(Fordította Kiss József)

Mária Homišinová

The Determining Influence of Belonging to an Ethnic Community on the behaviour of the Members of the Slovak Majority and Slovak Minority

In our work we focus mainly on the results of analyses relating behaviour determined by ethnic belonging of members of the examined minorities.

Therefore, the work focuses on the examination of influence between two indicators independent on each other (nationality and age) and between two indicators dependent on each other (behaviour of the selected ethnicity and of the „other“ ethnicity). Therefore it is a survey on the basis of the assessment of two levels of behaviour, through which the respondents in a projective way make efforts on the level of assessment of their own ethnicity to „assess“ their own behaviour and on the level of assessment of other ethnicities to judge the relationship toward them.

MISAD KATALIN

Terminológiai problémák a szlovák–magyar, illetve a magyar–szlovák vonatkozású szakszótárakban és szakkifejezés-gyűjteményekben

KATALIN MISAD
Terminological problems in Slovak-Hungarian and Hungarian-Slovak specialized dictionaries published in Slovakia

81`374.822:811.511.141+811.162.4
811.511.141`374
811.162.4`374

Schools with Hungarian teaching language. Terminology. Special language dictionaries. Confrontation

1. Bevezetés

Napjainkban a magyar szaknyelvi regiszterek fejlesztése – mind tudományelméleti, mind gyakorlati-módszertani vonatkozásban – a nyelvtudomány egyik fő feladatkörét alkotja. A tudományos és a technikai ismeretek gyors gyarapodása – az ún. informatikai forradalom (lásd Ritoók 1999, 9) – következtében a szaknyelvekben olyan hatalmas szókincs halmozódott fel, amely meghaladja a köznyelvi szóállományt (vö. Kiss 1996, 92). A nyelvészek és a különböző szaktudományok művelőinek véleménye szerint éppen ezért a szaknyelvek, a szaknyelvi változások egész köre kínál újabbnál újabb feladatokat. A megnevezési igények szempontjából elsősorban a szaknyelvekre jellemző írott nyelvi információk pontos és egyértelmű megfogalmazásában, valamint az értelmezési problémát okozó terminológiai következetlenségek áthidalásában mutatkoznak gondok (Pusztai 1999, 96). A határon túli – gyakran hiányos – magyar szaknyelvi szókészlet viszonylatában azonban egy újabb probléma is felmerül: a standard magyar nyelv szaknyelvi regiszterei szétfejlődésének a veszélye, melynek automatikus következménye a szaknyelvek egyértelműségének, egységének felbomlása lenne. E területen már ma is egyre erőteljesebben mutatkoznak meg a különbségek: a tankönyvek és a szakkönyvek államnyelvből való fordításai ugyanazt a jelenséget más néven nevezik meg, mint Magyarországon vagy mint a másik országban (Erdélyben, a Vajdaságban vagy éppen Kárpátalján) (vö. Lanstyák 1996; Tolcsvai Nagy 1999; Misad 2005).

A tanulmány megírását a fentieken kívül egy másik tényező is ösztönözte: a szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézmények tanulóit – saját és pedagógusaik állítása szerint – a magyarországi tantárgyi versenyeken, illetve magyarországi továbbtanulásuk során gyakran éri az a vád, hogy nem ismerik a magyar szaknyelvet. Éppen ezért a Gramma Nyelvi Irodában az utóbbi négy-öt évben folytatott, a szlovákiai szaknyelvi regiszterek helyzetével foglalkozó kutatások során – a mai Szlovákia területén megjelent szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák vonatkozású szakszótá-

rak elemző áttekintése mellett – feltérképeztük a szlovákiai magyar alap- és középiskolákban jelenleg használatban lévő tankönyvek nyelvi állapotát, illetve megvizsgáltuk az olyan két- vagy többnyelvű (elsősorban szlovák–magyar vonatkozású) iskolai (szak)szótárak és (szak)szójegyzékek magyar nyelvű szóanyagát, amelyek felölelik egy-egy tantárgy alapvető terminológiáját. A dolgozatban elsőként az egyes szakterületek szókincsét feldolgozó, főként a szakma számára készült szakszótárakról adunk számot, majd azokat a (cseh)szlovákiai magyar tannyelvű alap- és középiskolák számára készült kiadványokat tekintjük át – és foglalkozunk azok magyar nyelvű terminológiájának jellegzetességeivel –, amelyeket (újabbak, jobbak nem lévén) ma is használnak a szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy bár a vizsgálatnak alávetett kiadványok kivétel nélkül a mai Szlovákia területén jelentek meg, csak egy részük volt fellelhető a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban, illetve a Matica slovenská turócszentmártoni központi könyvtárában, a hiányzó szakszógyűjteményekre a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban találtunk rá.

2. Szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák vonatkozású szakszótárak és szakszógyűjtemények

A legrégebbi vizsgált szakszójegyzék az Ivan Viest által összeállított *Maďarsko-nemecko-slovenský železničný slovník* című, kilenc füzetből álló szótársorozat, melynek első részét 1919-ben adták ki Turócszentmártonban. A szerzők, Jozef Škultéty és Štefan Hlavatý munkájuk előszavában – az új politikai elrendeződésre hivatkozva (ekkor alakult meg az első Csehszlovák Köztársaság) – az egyes állomáshelyek szlovák nyelvű megnevezésének mielőbbi használatát sürgetik. A Magyarázat című fejezetben figyelmeztetik a szótárhasználót a magyar ábécének a szlováktól eltérő hangjaira, valamint a rövid és hosszú magánhangzók pontos és hiteles ejtésmódjának fontosságára a magyar nyelvben. A szótári rész egy- és többelemű kifejezéseket egyaránt tartalmaz, ezek azonban nem minden esetben tekinthetők terminusoknak, pl.: *ágy – posteľ – Bett* (1919, 9). A magyar szóanyagban sok az elírás (pl.: *tejlesítmény),* a címszavak írásmódja pedig értelemszerűen a korabeli helyesírást tükrözi.

Szintén 1919-es kiadású Gabriel Bargár *Maďarsko-slovenská právnická terminológia. Príručný slovník pre súdy, úrady, politické, administratívne, finančné a účetné, pre pravotárov, notárov a vôbec pre úrady štátne a samosprávne, podobne pre súkromnú spotrebu vo styku s úradmi. Magyar–szlovák jogi műszótár. Kéziszótár bíróságok, politikai és közigazgatási, pénzügyi és számvevő hivatalok, ügyvédek, körjegyzők, s általában állami és magánhivatalok részére, nemkülönben magánhasználatra a hivatalos érintkezésben* (Trenčín, Kníhtlačiarne okružných notárov) című munkája. A kézikönyv a korabeli jogi terminológiát a szokványostól eltérő módon dolgozza fel: minden többelemű kifejezést az igei címszók köré csoportosít, vállalva ezzel a magyaros szórend szinte kivétel nélküli megbontását, pl.: *bocsátani vkit esküre – pripustiť niekoho ku prísahe, bocsátani vmit árverésre – pustiť niečo pod dražbu* (20) stb. Mai szemmel nézve érdekesnek tűnhet a napjainkban már archaisztikusnak számító korabeli jogi szakkifejezéstár (főként a szlovák nyelvű), pl.: *megnyerni a pert – vyhrať pravotu* (74)*, perfelvétel – horebranie pravoty* (84)*, tulajdonos – vlastiteľ* (101) stb., valamint a szóanyag régies írásmódja, pl.: *piacz – rýnok,*

námestie, trh (85), *törvénytár – sbierka zákonov* (100), *tőzsde – bursa* (101) stb. A kiadvány *A tót helyesírás általános elvei* című függeléke rövid, praktikus tanácsokkal látja el azokat, akik „tótul tudnak beszélni, s a magyar vagy latin nyelvnek elemi nyelvtani szabályait ismerik" (1919, 115). A szótárhasználó így többek között betekintést nyerhet a szlovák mellékjeles hangok írás- és ejtésmódjába, a szlovák ige- és névszóragozásba, az elöljárószók használatába stb. A szlovák és a magyar nyelv vonatkozásában időnként összevető magyarázattal is szolgál a szerző, pl.: „A tót nyelvben a c, d, l, n, s, t, z betűket rendesen lágyító jel (ˇ) által lágyítjuk. A magyarban a lágyítás hol az y betű, hol az s betű által történik: c – cs, l – ly stb." (1919, 117).

Turócszentmártonban, a Matica slovenská kiadásában jelent meg 1921-ben a Vladimír Fajnor és Adolf Záturecký által jegyzett *Právnický terminologický slovník*, melynek első részét a magyar–szlovák szójegyzék alkotja. A szerzők a kötet utószavában rámutatnak a szlovák jogi terminusok kezdetlegességére, és kérik a jogi végzettséggel rendelkező szakembereket, hogy az esetleges hiányosságokat és a szótár bővítésére tett javaslataikat jelezzék a kiadó jogi osztályán (1921, 167). Bár a szógyűjteményben túlsúlyban vannak a jogi szakkifejezések, sőt ezek egy részét a mai magyar, illetve szlovák jogrend is használja – pl.: *megtámadni a határozatot – napadnúť rozhodnutie* (69), *csatlakozási kérelem – žiadosť o pripojenie* (30) stb. –, a szótár nagy számban tartalmaz köznyelvi elemeket is, pl.: *csillag – hviezda* (31), *terv – plán* (147), *út – cesta* (153). A korra jellemző helyesírási formák mind a magyar, mind a szlovák példaanyagban fennmaradtak (pl.: *itélet*, ma: *ítélet, zpráva,* ma: *správa* stb.).

1923-ban Kassán a Szent Erzsébet Nyomda jelentette meg Szokolszky Bertalan *Anyakönyvvezetők szótára. Magyar–szlovák–német–latin szótár* című négynyelvű munkáját. A szakszótár négy részből áll (1. foglalkozások nevei, 2. halált okozó betegségek nevei, 3. keresztnevek, 4. az anyakönyvi adatok bejegyzéséhez szükséges kifejezések, mondatok), s forrásként – a témának megfelelő magyar–szlovák, illetve szlovák–magyar szójegyzék hiányában – felhasználja a forgalomban levő magyar–cseh szótárakat, valamint a latin nyelvű szakirodalmat. A szótár valójában puszta szójegyzék, címszavai nem tartalmaznak semmilyen nyelvtani vagy egyéb kategóriára való utalást.

1927-ben Pozsonyban egy újabb jogi szótár látott napvilágot *Maďarsko-slovenská právnická terminológia – Magyar–szlovák jogi műszótár* (Pozsony–Bratislava, Comenius Irodalmi Intézet–Literárny ústav, 1927) címmel, melynek szerzője Michal Slávik volt. A szótár ábécérendbe szedett szavakat és szerkezeteket tartalmaz, a címszavak nyelvtani kategóriáira nem tesz utalást. Jellegzetessége, hogy a szlovák nyelvű kifejezésekben sok bohemizmus található – pl.: *ajánlat visszautasítása – odmietnutie nabídky* (5), *hatáskör – obor pôsobnosti* (58), *utóörökösödés – pozatýmne dedenie* (125) –, ezek azonban nem befolyásolják a Viest-féle szótárra támaszkodó magyar nyelvű szóanyag minőségét.

A hatvanas években négy különböző tematikájú szakszótár jelent meg Szlovákiában. Elsőként Hajdušek Jozef *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský knihovnícky a bibliografický slovník. Magyar–szlovák és szlovák–magyar könyvtártudományi és bibliográfiai szótár* (Martin, Matica slovenská, 1963; a második kiadás éve: 1968) című munkája. Célja – az előszó alapján – a magyar és a szlovák könyvtártudományi és bibliográfiai szakkifejezések összegyűjtése és -kapcsolása, valamint a szlovák és a magyar szakemberek együttműködésének elősegítése, s a szak-

oktatás fejlesztése volt (1963, 8). A szótár ábécérendbe szedett szavak jegyzéke, nyelvtani kategóriákra való utalások nélkül. A több elemből álló szerkezeteket az első elem kezdőbetűje szerint sorolta be a szerző, nem a szókapcsolat alaptagja szerint. A szótárnak mind a szlovák, mind a magyar nyelvű anyagában sok a közvetett kölcsönszó, pl.: *divatlap – módny list* (31, a szlovákban: *módny časopis*), *Kolibri Könyv* (sorozatcímként) – *kolibria kniha* (63, a szlovákban: *Edícia Kolibri).*

A következő szakszótár az M. Friedman–R. Koutník–F. Měchura–K. Miksa–I. Žačko által szerkesztett *Maďarsko-česko-slovenský a slovensko-česko-maďarský technický slovník* (Bratislava–Budapest–Praha, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry–Akadémiai Kiadó–Státní nakladatelství, 1964) című háromnyelvű műszaki szótár. A kiadvány mindkét része 12-12 ezer címszót tartalmaz a technika különböző területéről (csillagászat, faipar, fizika, közlekedés, meteorológia, rádiótechnika stb.), miközben rövidítésekkel jelöli az egyes használati színtereket. A többelemű megnevezéseket a szótár mindig a kifejezés főnévi tagjának címszava alatt tünteti fel. Ha a cseh és a szlovák megfeleltetés azonos, a magyar megnevezés mellett csak egy kifejezés található – pl.: *keret – rám* (196) –, ha azonban eltérőek, először a cseh, majd a szlovák megnevezés következik a sorban – pl.: *cserzőmunkás – koželuh – garbiar* (70).

A további szótár Jozef Paulík nevéhez fűződik, címe: *Maďarsko-slovenský archeologický slovník. Magyar–szlovák régészeti szótár* (Bratislava, Rektorát UK, 1969). A szerzőt – mint ahogy az munkája előszavából kiderül – a jegyzék összeállításakor az a szándék vezette, hogy legalább a tájékozódás szintjén lehetővé tegye a magyar nyelvű régészeti szakirodalom tanulmányozását. A szótár magyar nyelvű példaanyaga a korabeli kiváló magyar régészek szakmai szókincsén alapul, de a kiadvány előre meghatározott terjedelme nem tette lehetővé, hogy az összegyűjtött anyagot teljes egészében felölelje (1969, 5). A szótárban mintegy négyezer címszó – főként általános érvényű terminus és újabb keletű régészeti műszó – található. Szerkesztési sajátosságai közé tartozik, hogy igéket nem tartalmaz, a szlovák melléknevek esetében pedig rendszeresen csak a hímnemű alakokat tünteti fel, pl.: *csontvázas – kostrový* (38). A kiadvány a régészeti szempontból jelentős magyar helységneveknek a magyar megnevezés alapján kialakult, illetve a Szlovákia területén használt szlovák ekvivalensét is tartalmazza, pl.: *aggteleki-barlang – Aggtelecká jaskyňa – jaskyňa Domica* (1969, 6). A magyar helyesírás tekintetében a szótárban annak ellenére sok a standard írásmódtól eltérő forma, hogy a feltüntetett adatok szerint a szóanyagot két szlovákiai magyar szakember – Sima Ferenc egyetemi docens és Mayer Judit nyelvművelő – ellenőrizte; pl.: *aggteleki-barlang* (6), standard írásmód: *Aggteleki-barlang; kisérőlelet* (71), standard írásmód: *kísérőlelet; Kubán-vidéki* (118), standard írásmód: *Kubán vidéki*; stb.

A budapesti, a prágai és a pozsonyi népművelési intézetek igazgatóinak 1964-es budapesti találkozóján hangzott el az a megállapítás, miszerint nagy szükség lenne egy többnyelvű szakszótár megjelentetésére. Ennek következményeként 1966-ban Ján Ruman szerkesztésében megjelent a *Magyar–szlovák népművelési szakszótár – Maďarsko-slovenský osvetový slovník* (Bratislava, Osvetový ústav). A közös kiadás gyakorlati okaiként egymás munkájának figyelemmel kísérését, az egyes módszertani dokumentumok, valamint a Magyarországon és Csehszlovákiában kiadott publikációk, tanulmányok lefordításának szükségességét jelöli meg a szerkesztő (1966, 3). A hatvanas években használatban levő magyar–szlovák és szlovák–magyar szótárakat, amelyek egyáltalán nem vagy csak csekély mértékben tartalmaztak

szakkifejezéseket, Ruman elavultnak tartotta. A népművelési szótárnak is vannak azonban hiányosságai, pl. nem jelöli a nyelvtani és egyéb kategóriákat, mindössze az egyes szócikkekben előforduló homonimákra, valamint a szinonimákra tesz homályos utalást: az előbbieket pontosvesszővel, az utóbbiakat vesszővel választja el a címszótól. Mindenképpen pozitív kezdeményezésnek tekinthető azonban a szótári rész végén található kétnyelvű intézménynévjegyzék, amely a Szlovákiában akkor működő politikai, kulturális stb. intézmények szlovák, illetve (feltételezett) magyar megnevezését tartalmazza (1966, 85–92). A kiadvány szóanyagában mindenesetre gyakoriak a nem adekvát megfeleltetések, pl.: *Park kultúry a oddychu – üdülő és kultúrpark* (88), a standard magyarban: *(a) Kultúra és Pihenés Parkja; tragédka – tragikus színésznő* (71), a standard magyarban: *tragika*; stb.

A szótárírásban több mint egy évtizedes hallgatás után 1980-ban J. Varga–M. Muchyová–E. Lesyková–M. Mihaleje szerkesztésében jelent meg egy újabb munka, a *Slovensko-maďarsko-český textilný slovník* (Bratislava, Alfa) című szakszótár. A kiadvány nemcsak textilipari, hanem az ágazattal szorosan összefüggő területek (pl.: gépipar, vegyészet, számítástechnika stb.) szakkifejezéseit is tartalmazza. A szótárban feltüntetett magyar megnevezések valósságát a budapesti Textilipari Kutatóintézet munkatársai ellenőrizték, illetve szükség esetén javasolták a standard magyar textilipari terminológia használatát (1980, 6). A szlovák szóanyagban nyelvhelyességi utalásokkal is találkozik a szótárhasználó, a *sada* megnevezés helyett pl. az erőteljesebben köznyelvi elemnek tartott *súprava* (mindkét megnevezés jelentése: *'készlet')* főnév alkalmazását ajánlják a szerzők (1980, 341).

A négynyelvű *Fachwörterbuch Gaststätten- und Hotelwesen* (Leipzig, VEB Fachbuchverlag, 1976) alapján készült az 1981-es kiadású *Hotely a reštaurácie. Slovensko-rusko-nemecko-anglicko-francúzsko-maďarský slovník* (Bratislava, Alfa) című szakszótár. A szerzők – Inge Meyerová, Karol Gara és Irena Schilderová – a forrásmunka szóanyagát szlovák és magyar vendéglátó-ipari terminusokkal egészítették ki. A szójegyzékben több olyan megnevezés is szerepel, amelynek a kiadás évétől számított mintegy negyedszázad alatt megváltozott a jelentése, pl.: a szlovák *umývačka riadu* szerkezet akkori magyar megfelelője a *mosogatólány* összetétel volt (1981, 39), ugyanennek a szlovák megnevezésnek a mai magyar ekvivalense azonban már a szintén összetétellel keletkezett *(konyhai) mosogatógép* főnév. Ebben a szótárban is sok a közvetett kölcsönszó, pl.: *uhorka na nakladanie – eltett (elrakott) uborka* (189), a standard magyarban: *savanyításra való uborka,* a késztermék neve: *csemegeuborka; plnotučné mlieko – teljes tej* (216), a standard magyarban: *zsíros tej*; *dukátové buchtičky – gőzben főtt metélt* (18), a standard magyarban: *aranygaluska); párky v župane – virsli pongyolában* (226), a standard magyarban: *bundás virsli* vagy *virsli bundában); filé z morského jazyka* (halféleség) – *tengeri nyelvszeletek* (229), a standard magyarban: *nyelvhalszeletek)*; stb. A magyar nyelvű ételnevek helyesírásában is sok a kifogásolnivaló: *polievka z morskej uhorky* (halféleség) – *tengeri uborka leves* (227), standard írásmód: *tengeriuborka-leves), kompót zo sušených sliviek – aszalt szilva kompót* (239), standard írásmód: *aszaltszilva-kompót), cícer – csicseri borsó* (186), standard írásmód: *csicseriborsó*).

A szerző(k), illetve szerkesztő(k) nevének feltüntetése nélkül jelent meg 1982-ben a *Slovensko-maďarský, maďarsko-slovenský odborný slovník urbanizmu a priestorovej ekonomiky* (Nitra–Budapest, Výskumný ústav oblastného plánovania–Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) című szótár, amely a városfejlesz-

tés szakszókincsének gyűjteménye. Valószínűleg a magyarországi társintézménnyel való együttműködésnek és a közös kiadásnak köszönhető, hogy a szótár magyar nyelvű szóanyaga kivétel nélkül igazodik a standard magyar szakszóhasználathoz, pl.: *stavebné povolenie – építési engedély* (196), *ambulantná prefabrikácia – helyszíni előregyártás* (221), *hlavná trieda, bulvár – sugárút* (280) stb.

Szintén szlovák és magyar közös kiadásban jelent meg 1984-ben a kilenc önálló füzetből álló *Bányászati értelmező szótár* (Budapest–Bratislava, Központi Bányászati Fejlesztési Intézet–Banské projekty). A kiadvány néhány fejezete csupán magyar nyelvű értelmező szótárként funkcionál (pl. a *Bányavillamosság*), a többi háromnyelvű (magyar–szlovák–cseh) szótárként (pl. a *Kőzetmechanika*). A szótár egyelemű terminusokat és többtagú szerkezeteket egyaránt tartalmaz, az idegen nyelvű megfeleltetések feltüntetésekor azonban nem mindig veszi figyelembe a szlovák szavak nyelvtani kategóriáinak jellegzetességeit: a magyar melléknevek szlovák megfeleltetéseit például annak ellenére nőnemben adja meg, hogy a szlovák melléknév alapalakja mindig a hímnemű nominatívuszi eset, pl.: *heterogén – heterogénna* (5), *homogén – homogénna* (6) stb.

A legterjedelmesebb szakszótár Altdorffer Alfréd főszerkesztésében *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský technický slovník. Magyar–szlovák és szlovák–magyar műszaki szótár* (Bratislava–Budapest, Alfa–Akadémiai Kiadó, 1989; második kiadás: 1991) címmel jelent meg. A szlovák–magyar közös kiadvány mintegy 120 ezer szakszót és -kifejezést tartalmaz a tudomány és a technika különböző területeiről: többek között a matematika, a fizika, a kémia, a közgazdaságtan, valamint az egyre nagyobb ütemben fejlődő számítástechnika és lézertechnika területéről. A szlovák nyelvű szóanyagot a Szlovák Tudományos Akadémia, a Szlovák Műszaki Főiskola és más tudományos kutatóintézetek munkatársai állították össze, a magyar szakemberek figyelme elsősorban a magyar nyelvű szakterminológia adekvátságának megítélésére irányult. A kiadvány célközönségeként a tudományos és műszaki szakembereket, a műfordítókat, a főiskolai hallgatókat és a szakközépiskolák tanulóit jelölik meg a szerkesztők (1989, 6). A kétnyelvű előszóban a szótár használatához szükséges eligazítást talál a felhasználó. A címszavakat követő rövidítések az illető szakkifejezés alkalmazási területére utalnak. A nyelvtani tájékoztatás – mint pl. a szófaji meghatározások, az alakváltozatok jelölése stb. – a címszó terminusként való felhasználását segíti, pl.: csak többes számban előforduló kifejezés: *számítási táblázatok – výpočtové tabuľky* (863); állandósult szókapcsolat: *színezék kivérzése* v. *eresztése – púšťanie farby* (573); magyar, illetve szlovák írásmód: *karakterisztika – charakteristika* (259); szófajcsoportra való utalás: *kábeles – kábelár*-fn., *kábeles – kábelový*-*mn.* (254); vonzatjelölés: *hat valamire – vplývať na niečo, mať vplyv na niečo* (758).

3. Szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák vonatkozású iskolai szakszótárak és szakszógyűjtemények

3.1. Szlovák–magyar, magyar–szlovák szakszótárak

1960-ban a Pedagógiai Tankönyvkiadó segédkönyvként jelenteti meg a csehszlovákiai általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű tizenkét éves iskolák 10–12. év-

folyama számára a Szabadi János által összeállított *Terminológiai szótár*at (Bratislava, SPN). A szerző szerint a szakszótár célja az, hogy a magyar tannyelvű iskolák tanulói számára megkönnyítse a következő szlovák nyelvű tankönyvek használatát: Venglarčík: *Všeobecná živočíšna výroba a jej mechanizácia pre 10. r. DDŠ* [Általános állattenyésztés és mechanizációja a tizenkét éves iskolák 10. évfolyama számára]; Venglarčík–Šlunčík: *Špeciálna živočíšna výroba. Pokusné učebné texty pre 11. r. DDŠ* [Speciális állattenyésztés. Kísérleti tananyag a tizenkét éves iskolák 11. évfolyama számára]; Ambruš: *Všeobecná rastlinná výroba a poľnohospodárske stroje. Pokusná učebnica pre 10. r. DDŠ* [Általános növénytermesztés. Kísérleti tankönyv a tizenkét éves iskolák 10. évfolyama számára]; Ambruš: *Špeciálna rastlinná výroba. Pokusné učebné texty pre 10. r. DDŠ* [Speciális növénytermesztés. Kísérleti tananyag a tizenkét éves iskolák 10. évfolyama számára] (a felsorolt forrásmunkák mellett egyéb bibliográfiai adatokat nem közöl a szerző, lásd Szabadi 1960, 3). A kiadvány – amely a szlovák nyelvű tankönyvekre hivatkozva főként állattani és növénytani szakkifejezéseket tartalmaz – csupán a lexika síkján használható, szerkesztését tekintve következetlen. Míg a jelző–jelzett szó sorrendű szerkezetes szakkifejezésekben a jelzői tag alapján találja meg az elnevezést a felhasználó – pl.: *biely vlčí bôb – fehér farkasbab* (31), *jarná pšenica – tavaszi búza* (33) –, a szlovákra jellemző ún. hátravetett jelzős szerkezetek magyar ekvivalenseiben már nem a jelző, hanem az alaptag szerint azonosít a szerző, pl.: *pšenica ozimná – őszi búza* (39)*, timotejka lúčna – mezei komócsin* (42). S bár munkájában Szabadi gyakran hivatkozik a korszerű magyarországi szakirodalomra, a magyar nyelvű szóanyagban sok a közvetett kölcsönszó, pl.: *prvotný korienok – elsődleges gyökerecske* (187), a standard magyarban: *gyökérkezdemény; špargľová kapusta – leveleskáposzta* (187) a standard magyarban: *spárgakel* v. *brokkoli.* A szótárat elavult, illetve a standard magyar szaknyelvi használattól eltérő szókészlete ellenére – jobb, újabb nem lévén – mind a mai napig forgatják a szlovákiai magyar tannyelvű mezőgazdasági középiskolák tanulói.

Jarosek József összeállításában ugyancsak 1960-ban látott napvilágot a *Politechnikai terminológiai szótár* (Bratislava, SPN), mely az általános műveltséget nyújtó csehszlovákiai magyar tannyelvű középiskolák tanulói számára készült. A kétnyelvű kiadvány szóanyagának meghatározó részét az anyagismerettan, valamint a fa-, illetve a fémmegmunkálás szakszókincse alkotja. A magyar nyelvű példaanyag többnyire adekvát megfeleltetéseket tartalmaz, helyesírási szempontból azonban korántsem korrekt, pl.: *aglomeračná pec – aglomerációs kemence* (5), standard írásmód: *agglomerációs kemence; rádioaktívne žiarenie – rádioaktív sugárzás* (12), standard írásmód: *radioaktív sugárzás*; stb.

A Pavol Hornyák–Alžbeta Kecskés–Elena Polačková–Zoltán Zalabai által szerkesztett *Terminologický slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. Matematika, deskriptívna geometria, fyzika* [Szlovák–magyar, magyar–szlovák terminológiai szótár. Matematika, ábrázoló geometria, fizika] (Bratislava, SPN, 1965) című kiadvány címzettjei azok a főiskolai hallgatók, akik középiskolai tanulmányaikat magyar nyelven végezték, de felsőoktatási tanulmányaik sikeres folytatásához el kell sajátítaniuk a szlovák nyelvű természettudományi terminológiát (1965, 3). A kézikönyv jól áttekinthető szóanyaga a matematika, az ábrázoló geometria és a fizika szakterületének alapvető szókészletét tartalmazza. A többelemű kifejezéseket a szerkezet alaptagja szerint sorolja ábécérendbe, a jelzős szerkezeteket pedig a jel-

zett szó vonzáskörében tünteti fel, pl.: *függvény – funkcia; inverz f. – inverzná f., lineáris f. – lineárna f.* (11). Sok viszont a szójegyzékben a helyesírási pontatlanság, a legtöbb standardtól való eltérés az összetett szavak írásában figyelhető meg, pl.: *atommagátalakítás* (11), standard írásmód: *atommag-átalakítás; középeurópai idő* (77), standard írásmód: *közép-európai idő; részintegritástartomány* (21), standard írásmód: *rész-integritástartomány.* A szótárat ma is használják a szlovák egyetemekre készülő továbbtanulók a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolákban – elsősorban a gimnáziumokban –, főként a kötelezően választható, illetve választható tantárgyak (pl.: Szlovák nyelvű szakkonverzáció matematikából, Szlovák nyelvű szakkonverzáció fizikából, Matematikai gyakorlatok, Fizikai gyakorlatok) keretében.

A középiskolák 1–3. évfolyama számára készült Dvorsky Józsefné–Vadkerty Katalin–Galambos László–Kovács Zoltán–Mészáros József szerkesztésében a *Magyar–szlovák szakkifejezések gyűjteménye* és a *Szlovák–magyar szakkifejezések gyűjteménye* (Bratislava–Budapest, SPN–Tankönyvkiadó, 1968). A kiadvány az akkor használatban levő szlovákiai tankönyvek alapján készült (ezekre vonatkozó pontos utalások nem szerepelnek a szerzők által jegyzett előszóban), s a szerkesztők szerint azokat a kifejezéseket foglalja magában, amelyeket egy érettségiző diáknak ismernie kell. Célja, hogy a magyar nemzetiségű tanulókkal elsajátíttassa azt a szlovák szakszókincset, amellyel a szlovák tannyelvű iskolák végzősei rendelkeznek, s hogy a magyar tannyelvű iskolákban érettségizett tanulók könnyebben készülhessenek fel a szlovák főiskolák és egyetemek felvételi vizsgáira (1968, 5). A gyűjtemény nyolc részből áll, s a következő tantárgyak szókészletének részhalmazát tartalmazza: történelem, földrajz, matematika, fizika, biológia, kémia, pszichológia (és logika), testnevelés. (Megjegyzés: ez utóbbi nevelési tárgy valószínűleg azért kapott helyet a kötetben, mert a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban az előírásoknak megfelelően a testnevelésórákat egészen 1998-ig szlovákul tartották. Ebben a témakörben a szerkesztők az egyes testnevelési ágazatok megnevezéseit, valamint a tornaórákon alkalmazott cselekvést kifejező igéket foglalták össze, pl.: *rúdugrás – skok o žrdi, gerelyhajítás – hod oštepom; átad – podať, prihrať, Pihenj! – Pohov!*; stb.) Annak ellenére, hogy szakkifejezés-gyűjteményről van szó, sok olyan köznyelvi kifejezés is bekerült a jegyzékbe, amelyeket a tanulók a szlovák nyelvű társalgási órákon már elsajátítottak, pl.: *ablakkeret – okenná obruba* v. *okenný rám* (7), *versenyezni – súťažiť* (66), *fa – strom* (78), *gép – stroj* (83), *könyvtár – knižnica* (93) stb. Terminológiáját tekintve a matematika, a fizika, a kémia és a biológia szójegyzéke a legteljesebb, ezeknek egy-egy szócikkében a címszóval összefüggő további származékszavak is megtalálhatók. S bár a kiadvány egyes fejezeteinek szóanyaga mára elavulttá vált, ma is használják a magyar tannyelvű gimnáziumok utolsó évfolyamában, mégpedig a kötelezően választható Szlovák nyelvű szakkonverzáció matematikából, Szlovák nyelvű szakkonverzáció fizikából, Szlovák nyelvű szakkonverzáció biológiából, illetve a Kémiai gyakorlatok elnevezésű tanórákon. A *Történelem,* valamint *Földrajz* című fejezetek ideológiájukat tekintve mára elveszítették aktualitásukat, szóanyaguk nagy részét a jelenleg használatban levő történelem-, illetve földrajztankönyvek már nem tartalmazzák, pl.: *jednota robotníckej triedy – (a) munkásosztály egysége, Medzinárodné združenie robotníkov – Nemzetközi Munkásszövetség, októbrový diplom – októberi diploma; Albánska ľudová republika – Albán Népköztársaság, Bieloruská sovietska socialistická republika – Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság, Čuvašská autonómna sovietska socialistická republika – Csu-*

vas Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság; stb. A kiadvány *Biológia* című fejezetében gyakoriak az inadekvát magyar megfeleltetések, ezek egy része a nem–faj–fajta, illetve a csoport–alcsoport alá- és fölérendeltségi viszonyainak nem megfelelő értelmezéséből (pl.: *blcha obyčajná – emberbolha,* adekvát megfelelő: *közönséges bolha,* ezen belül *emberbolha, kutyabolha, macskabolha; cesnak – metélőhagyma,* adekvát megfelelő: *fokhagyma; cibuľa kuchynská – fokhagyma,* adekvát megfelelő: *vöröshagyma; pažítka* – adekvát megfelelő: *metélőhagyma;* stb.), más részük a szlovák kifejezés szemantikai szempontból nem adekvát fordításából (pl.: *líška polárna – jeges róka,* adekvát megfelelő: *sarki róka)* következik. A gyűjteményben nyomon követhetők olyan, a szlovákiai szaknyelvi tervezésre jellemző magyarító törekvések, amelyek során az idegen eredetű szlovák kifejezés mellé abban az esetben is magyar megfelelő kerül, amikor a magyarországi szaknyelv szintén az idegen eredetű megnevezést részesíti előnyben, pl.: *dogma – hittétel,* a standard magyarban: *hittétel, dogma; flotila – hajóraj,* a standard magyarban: *hajóraj, flottilla; idealizuje – eszményít,* a standard magyarban: *eszményít, idealizál; modelovanie – mintázás,* a standard magyarban: *modellezés; rasista – fajvédő,* a standard magyarban: *fajgyűlölő* v. *rasszista*; stb. A szótár további jellegzetessége, hogy ragaszkodik a szlovák szerkezet szó szerinti, sőt a szlovák szerkezet elemeinek szám szerinti „átültetéséhez", pl.: *filozofia marxizmu – marxizmus filozófiája,* a standard magyarban: *marxista filozófia; biológia buniek – sejtek biológiája,* a standard magyarban: *sejtbiológia*; stb. A szinte minden természet-, illetve társadalomtudományi jellegű tantárgy alapvető szóanyagát tartalmazó szótár napjainkban is használatos, elsősorban az érettségi előtt álló, szlovák egyetemekre készülő gimnazisták forgatják segédtankönyvként a kötelezően választható és a választható tanórákon.

A hetvenes években érvényben levő alapiskolai tankönyvekhez (pontosabb hivatkozás nélkül) készült Katarína Dvorská és Ladislav Száraz *Szakkifejezések szótára a kilencéves alapiskolák 7–9. osztálya számára. Slovník odborných termínov pre 7.–9. ročník základných deväťročných škôl s vyučovacím jazykom maďarským* (Bratislava, SPN, 1976) című munkája, melynek elsődleges céljaként az anyanyelven szerzett ismereteknek a többségi nyelven való érvényesítését jelölik meg a szerzők (Dvorská–Száraz 1976, 5). A kiadvány három részből áll: az első fejezet a kötelezően elsajátítandó szakkifejezéseket tartalmazza évfolyamok és tantárgyak szerinti bontásban (a 7. évfolyamban a matematika és a biológia, a 8. évfolyamban a matematika, a biológia és a fizika, a 9. évfolyamban pedig a matematika, a biológia, a fizika és a kémia tantárgyakat érinti, miközben a jegyzék a fokozatosság elve szerint bővül). A második rész az ún. ajánlott szakkifejezéseket sorolja fel (az itt található terminusok a szerkesztők szerint a szlovák nyelvű szaklapok tanulmányozásához nyújtanak segítséget; Dvorská–Száraz 1976, 5), a harmadik fejezetet pedig a szerzők szerint leglényegesebb szakkifejezések szlovák–magyar jegyzéke alkotja. A szótár főként az egyes terminusok nyelvtani kategóriáinak jelölésében következetlen, pl.: nemcsak a rendszerezésen belüli osztályok, csoportok stb. megnevezésekor alkalmazza a többes számot, hanem egy meghatározott szócikken belül is hol az egyes, hol a többes számú alakot tünteti fel, pl. *derékszög – pravý uhol, csúcsszögek – vrcholové uhly, egyenesszög – priamy uhol* (11). A helyesírás tekintetében is sok a standardtól való eltérés a kiadványban, pl.: *időjárásjelentés* (2), standard írásmód: *időjárás-jelentés; vegyianyagok* (55), standard írásmód: *vegyi anyagok; gram-molekulasúly* (23), standard írásmód: *gramm-molekulasúly.* A szótárat a szlo-

vákiai magyar tannyelvű alapiskolákban ma már csak elvétve (esetleg tantárgyi versenyekre való felkészüléskor) használják a tanulók. Ezen az oktatási szinten ugyanis nincsenek szlovák nyelvű szakkonverzáció-órák, a tanulóknak csak a lényegesebb szakkifejezéseket kell elsajátítaniuk szlovák nyelven. S hogy mindenki számára egyértelmű legyen, melyek azok, az újabb kiadású tankönyvek végén (egyelőre csak az alapiskolák felső tagozata számára készült biológia-tankönyvekben) legkevesebb egy, legtöbb négy oldal terjedelemben szerepel a megtanulandó szójegyzék.

A „magyar polgártársak, elsősorban tanulók, főiskolások, egyetemi hallgatók és tanítók szlovák szókincsének bővítését" (Habovštiaková–Hasák–Török 1984, 5) tűzte ki célul a Habovštiaková, Katarína–Hasák Vilmos–Török Matild szerkesztette *Magyar–szlovák frazeológiai szótár. Maďarsko-slovenský frazeologický slovník* (Bratislava, SPN, 1984). A szerzők feltételezik továbbá, hogy szótárukat haszonnal forgatják majd azok is, akik munkájukból kifolyólag érdeklődnek a szlovák nyelv iránt (pl. újságírók, írók, fordítók), illetve hogy segédeszközként használják majd a szlovák fordítók és a magyar irodalommal ismerkedő szlovák olvasók is (Habovštiaková–Hasák–Török 1984, 5). A kiadvány több mint kétezer magyar nyelvű frazeológiai egységet tartalmaz, miközben igyekszik „mind jelentés tekintetében, mind stilisztikailag az állandósult magyar szókapcsolatok egyenértékű vagy legalább megközelítően egyenértékű szlovák megfelelőjét megadni" (Habovštiaková–Hasák–Török 1984, 5). A szótárban szereplő magyar frazémákat azonban nehéz azonosítani, a szerkesztők ugyanis gyakran egy-egy viszonyszó, nem pedig tartalmas szó alapján adják meg az egyes címszavakat, pl.: az *Akkor lássam, mikor a hátam közepét* szóláshasonlat az *amikor* címszó alatt (69), az *Egy szuszra elmondja az egészet* szólás pedig az *egy* címszó alatt (47) található. Bár a szótár megtalálható mind a szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolák, mind a középiskolák segédtankönyv-jegyzékében, a tanulók általában csak akkor találkoznak vele, ha – a tantervből eredően – magyar- vagy szlováknyelv-órán éppen a frazeologizmusokkal foglalkoznak.

Az előző kiadvány szlovák–magyar vonatkozású változata Smiešková Elena és Simáné Havas Éva szerkesztésében jelent meg *Szlovák–magyar frazeológiai szótár. Slovensko-maďarský frazeologický slovník* (Bratislava, SPN, 1984) címmel. A szótár célja, hogy „a magyar használónak viszonylag bő választékban mutassa be a szlovák frazeológiát, összevetve azt a magyarral" (Smiešková–Simáné 1984, 8). A kiadvány a köznyelvinek tartott állandósult szerkezetek mellett más (pl. argó, tájnyelvi stb.) jellegű frazeológiai egységeket is tartalmaz, amivel azt kívánja elősegíteni, hogy a szótár a szépirodalom és a napi sajtó olvasásakor, illetve a mindennapi társalgás során is hasznos segédeszközévé válhasson a magyar olvasónak (Smiešková–Simáné 1984, 8–10). A szótár szlovák nyelvű szóanyaga átgondolt, alapos munkára utal, a magyar nyelvű megfeleltetések azonban helyenként pontatlanul megfogalmazott körülírások vagy a szlovák szókapcsolat szó szerinti fordításai, pl.: *načať nový peceň – egyet fordít a beszéden* (92), standard megfelelő: *másra tereli a szót*; *fajčiť ako Turek – úgy pöfékel, mint valami török basa* (124), standard megfelelő: *úgy pöfékel, mint valami török.* Arra is akad példa, hogy a szlovák szerkezet mellett feltüntetett magyar megfeleltetés tartalmában hasonlít ugyan a bázisnyelvi frazeologizmushoz, a standard magyarban azonban teljesen más jelentéssel bír, pl.: *mastiť (napchávať si) vrecká – zsebre rak (dug) valamit* (135), standard megfelelő: *rakja (tömi) a zsebét* (a *zsebre rak valamit* szerkezetet ugyanis a magyarban *'ellop, tudatosan elvisz valamit'* jelentésben használjuk). Az előző (szlo-

vák–magyar) frazeológiai szótárhoz hasonlóan ezt a kiadványt is csak alkalomszerűen, a tananyagnak megfelelően – egy-egy magyar-, illetve szlovákórán – forgatják a szlovákiai magyar tannyelvű alap- és középiskolák tanulói.

A magyar tannyelvű iskolákban („a Csehszlovák Szocialista Köztársaság lakosságának egységes honvédelemre nevelésének szükségessége okán", lásd a korabeli honvédelmi nevelés tantárgy tantervét) szlovák nyelven oktatott honvédelmi nevelés tantárgy segédkönyveként jelent meg Alexander Fibi és Zoltán Fodor összeállításában a *Szakkifejezések szótára a honvédelmi nevelés középiskolai tankönyveihez. Slovník odborných výrazov k učebnici brannej výchovy pre SŠ* (Bratislava, SPN, 1985) című kiadvány. A honvédelmi nevelés tankönyveiben található, esetenként tévesen szaknyelvinek tartott szavakat és kifejezéseket tartalmazó, puszta szójegyzékre emlékeztető szótár szócikkei eleve következetlenek, az egyes címszavakra való nyelvtani utalást vagy egyéb minősítést nem tartalmaz. A szlovák szakkifejezések mellett többségében egyáltalán nem szerepelnek a standard magyar megfelelők, csak a szlovákiai magyar nyelvhasználatban elterjedt kölcsönszók. Főként a szlovák nyelvű szóanyagban gyakoriak a ragozásbeli tévesztések – pl.: *hlodavci* (14), standard alak: *hlodavce)* –, de az egyes és többes számú alakok használatában sem következetes a kiadvány: a többnyire egyes számban feltüntetett szavak, szerkezetek között gyakoriak a többes számban megadott kifejezések, pl.: *čiastkové úkony – részfeladatok* (10), *pohyblivé ciele – mozgó célpontok* (27), *protilátky – ellenanyagok* (32) stb. Ezenkívül mind a szlovák, mind a magyar szóanyagban előfordulnak olyan szakkifejezések, amelyek a megfelelő szómagyarázat hiányában sem az egyik, sem a másik nyelven nem teszik érthetővé a megnevezést a tanulók számára, pl.: *skrutkový vývrt – csavarmenetes huzagolás* (35), *úderník – ütőszög* (40), *vrstevnica – szintvonal* (43) stb. Mivel a honvédelmi nevelés tantárgyat az 1991–1992-es tanévtől az oktatási minisztérium eltörölte (helyette minden alap- és középiskolás tanuló évente kétszer – egyszer az őszi, másszor a tavaszi félévben – kötelező honvédelmi gyakorlaton vesz részt, melyet minden esetben az illető oktatási intézmény biztosít), a szótár is lekerült a tankönyvek és kiegészítő segédkönyvek jegyzékéről.

A magyar tannyelvű egészségügyi szakközépiskolák számára készült az Irma Friedrichová–Valéria Perhácsová–Vojtech Varga szerkesztette *Slovensko-maďarský odborný slovník* (Edícia Učebnice pre stredné zdravotné školy) [Szlovák–magyar szakszótár. Tankönyv az egészségügyi szakközépiskolák számára sorozat] (Bratislava, Osveta, 1989) című segédkönyv, melynek forrásaként az értelmező jellegű *Stručný lekársky slovník* (a szerző neve és egyéb bibliográfiai adatok feltüntetése nélkül) című szlovák nyelvű kézikönyv szolgált. A szótár kb. 3700 egy- és többelemű (szak)kifejezést tartalmaz. Mivel a szerzők szerint a tanulók tisztában vannak mind a magyar, mind a szlovák nyelv alapvető nyelvtani szabályaival (1989, 3), a szótár mellőzi az esetleges nyelvtani kategóriák feltüntetését. A kiadvány egyik jellegzetessége, hogy még abban az esetben is a szlovák megnevezések magyarítására törekszik, amikor a magyarországi orvosi szaknyelv inkább idegen eredetű szóval jelöli az illető fogalmakat, pl.: *agónia – haláltusa, anatómia – bonctan* (5)*, anorexia – étvágytalanság* (6), a magyarországi szakszótárakban *anorexia* v. *kóros étvágytalanság, kanyla – tubus* (12), a magyarországi szakszótárakban *kanül* stb. A szótár magyar nyelvű szóanyagában gyakoriak a szlovákiai magyar beszélt nyelvre jellemző közvetett kölcsönszók, melyek mellől hiányoznak a standard magyar megfelelők, pl.: *pohotovostná služba, pohotovosť – készenléti ügyelet* (33), a standard magyarban:

orvosi ügyelet, ügyelet; vyšetrovacia izba – vizsgálati szoba (52), a standard magyarban: *vizsgáló*; stb. Gyakran előfordul, hogy a szerzők mind a szlovák, mind a magyar nyelvű jegyzékben a betegségnek csak a köznyelvi megnevezését adják meg, pl.: *cukrovka – cukorbetegség, cukorbaj* (8), a szlovák orvosi szaknyelvben: *diabetes* v. *diabetizmus,* a magyar orvosi szaknyelvben: *diabétesz.* A jegyzékben sok a helyesírási standardtól eltérő írásmódú szóalak, pl.: *könnycsatornagyulladás* (53), standard írásmód: *könnycsatorna-gyulladás; sinuscsomó* (43), standard írásmód: *szinuszcsomó*; stb. A szótárat – lévén az egyetlen egészségügyi tematikájú szlovák–magyar vonatkozású szótár – a szlovákiai magyar tannyelvű egészségügyi szakközépiskolákban ma is rendszeresen használják, sőt a szlovák nyelvű képzésben részesülő elsőéves orvostanhallgatók is gyakran fellapozzák.

1991-ben jelent meg az Iskolai szakszótárak sorozatban Peťovskyné Cs. Viola és Both József *Magyar–szlovák, szlovák–magyar közgazdasági szótár*a (Bratislava, SPN). A kiadvány elsősorban a kereskedelmi akadémiák tanulói számára készült, szókészlete e szakközépiskolák tananyagára épül: tartalmazza a tankönyvben fellelhető közgazdasági alapfogalmakat, s felöleli az iparvállalatok tevékenységével kapcsolatos üzemgazdasági, ügyviteli, szervezési, számviteli, statisztikai, levelezési, számítástechnikai és jogi ismeretekkel összefüggő fogalmakat is. A szótár szélesebb körű felhasználhatóságának érdekében a szerzők egyéb – pl. a rendszerváltást követő gazdaságpolitikai változásokra, az új jogszabályokra reagáló – közgazdasági kifejezéseket is besoroltak a szóanyagba (1991, 5). A kiadvány mintegy ötezer szókészleti egységet tartalmaz. A címszavak túlnyomó része főnév, ritkábban melléknév vagy ige. A többelemű, főként jelzős szerkezeteket a szerzők – követve a szaknyelvi hagyományokat – általában a főnévi tag alapján azonosítják, pl.: a *szülési szabadság* szókapcsolat a *szabadság* szócikkben található (76). Előfordul azonban, hogy nem ügyelnek a címszóban szereplő kifejezés többszófajúságára, s csak az egyik – főnévi vagy melléknévi – jelentését közlik, pl.: a *végrehajtó* szónak csak a szlovák melléknévi megfelelőjét adják meg (lásd *výkonný:* végrehajtó szerv – výkonný orgán, 94), pedig a főnévi értékű *végrehajtó* szó (a szlovákban: *exekútor)* napjainkban legalább annyira gyakori, mint melléknévi értékű jelentése. A szótár szlovák–magyar vonatkozású fejezetében az idegen eredetű szlovák szavak magyar megfelelőjeként még akkor is csak magyar eredetű szavakat tüntetnek fel a szerzők, amikor a magyarországi nyelvhasználat az idegen eredetű megfeleltetéseket részesíti előnyben, pl.: *anketa – közvélemény-kutatás* (99), a standard magyarban: *közvélemény-kutatás, ankét; deformácia – torzulás* (105), a standard magyarban: *deformáció, torzulás; disk – tárcsa, lemez* (106), a standard magyarban: *tárcsa, lemez, diszk; kapitalista – tőkés* (117), a standard magyarban: *kapitalista, tőkés*; stb. A kiadványban található helyesírási pontatlanságok főként az idegen eredetű szavak átírási szabályait, valamint a külön- és egybeírást érintik, pl.: *camping, autocamping* (26), standard írásmód: *kemping, autókemping; csekkönyv* (27), standard írásmód: *csekk-könyv*; stb.

Általános és középiskolai tanulók számára készült Ludwig Menrath–Kiss Ferenc–Tóth Erzsébet: *Matematika. Képletgyűjtemény és magyar–szlovák képes szótár. Zbierka vzorcov a ilustrovaný maďarsko-slovenský slovník* (Bratislava, Terra, 1992) című szótára. Célja, hogy a magyar nyelven elsajátított matematikai alapfogalmakat szlovákul is megismerjék a magyar anyanyelvű tanulók. A kiadvány a matematikai képleteket és szakkifejezéseket 14 tematikus egység (elemi aritmetika,

egyenletek és egyenlőtlenségek, geometriai alapfogalmak, síkmértan, térmértan, geometriai transzformációk, analitikus geometria, matematikai analízis, valószínűség-elmélet és statisztika, matematikai logika, halmazelmélet, kombinatorika, gráfok, algebrai struktúrák) keretében tárgyalja, a mellékletben szereplő matematikai jelöléseket azonban csak magyar nyelven közli. A kiadvány formai hibája, hogy szótári részében összemosódnak a magyar és a szlovák kifejezések, s különösen a magánhangzóval kezdődő megnevezések előtt zavaró a kifejezés nyelvi hovatartozására utaló M (magyar), illetve S (szlovák) betű, pl.: *Maldetermináns, Subdeterminant* (114). Annak ellenére, hogy a fentiekben bemutatott hasonló tematikájú szótárakhoz képest ez a kiadvány már a jelenleg is használatban levő matematika-tankönyvekhez készült, használatának nehézkessége s az egyes tematikus egységekben található információk túlzsúfoltsága miatt sem a tanulók, sem a pedagógusok nem használják szívesen.

Sima Ferenc 1993-ban megjelent *Magyar–szlovák/szlovák–magyar szótár. Maďarsko-slovenský/slovensko-maďarský slovník* (Bratislava, SPN, 1993, második kiadás: 2006) című munkája a kilencvenes években használt – elsősorban természet- és társadalomtudományi jellegű – tankönyvek alapján készült. Szóanyagát tekintve érdekes módon a szótár szlovák vonatkozású részében fordul elő több inadekvát megfeleltetés, pl.: *szavalóverseny – recitačné preteky* (126), standard megfelelő: *recitačná súťaž* (a szlovákban a *preteky* kifejezés a sportversenyek megnevezésére szolgál); *üregi nyúl – králik* (145), standard megfelelő: *králik divoký* (a szótárban található szlovák megfeleltetés általános, figyelmen kívül hagyja a magyar megnevezés *üregi* jelzőjét); *vendégmunkás – gastarbeiter* (149), standard megfelelő: *cudzí príležitostný robotník* (a szerző a szlovák beszélt nyelvben elterjedt, a standard szlovák ekvivalensnél jóval rövidebb német szót tünteti fel a *vendégmunkás* megfelelőjeként). Ami a szótár szlovák–magyar vonatkozású szóanyagát illeti, esetenként csak a szlovákiai magyar nyelvhasználatra jellemző megfeleltetést alkalmazza a szerző, illetve nem adja meg az összes lehetséges magyar megfelelőt, pl.: *kolok – okmánybélyeg* (179), a standard magyarban: *illetékbélyeg, okmánybélyeg; metropola – metropolis* (187), a standard magyarban: *világváros, metropolis*; stb. Helyesírás tekintetében a kiadvány alaposnak mondható, bár található benne néhány, a standardtól eltérő írásmódú szóalak, pl.: *Dukliansky priesmyk* (56), standard írásmód: *Dukliansky priesmyk; U. László* (145), standard írásmód: *Ulászló*; stb. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a szótár 2006-ban megjelent újabb lenyomata nem követi az első kiadás megjelenésétől bekövetkezett tankönyvbeli változásokat, pl. az új szemléletű történelem-, illetve földrajztankönyv szóanyagát.

Bartusz Gyula *Magyar–szlovák, szlovák–magyar építészeti szótár. Maďarsko-slovenský, slovensko-maďarský stavebnícky slovník* (Bratislava, SPN) című munkája 1993-ban jelent meg az Iskolai szótárak sorozat egyik köteteként, s a szlovákiai magyar tannyelvű építészeti szakközépiskolák tanulói számára készült. A szerző a szógyűjtés során elsősorban e középiskolák tankönyveinek szó- és kifejezéstárára hagyatkozott, de forrásként szolgáltak számára a csehszlovák és a magyar műszaki szabványok, a cseh és a magyar nyelvű építési előírások, enciklopédiák, lexikonok, szakkönyvek és időleges kiadványok is (1993, 5). A kiadvány szóanyaga a következő építési szakterületek terminusait tartalmazza: általános építészet, építőanyagok, épületek és műemlékek, építési és szerelési munkálatok, tervezési munkálatok, városfejlesztés. A szótár 6750 szlovák és 5750 magyar címszót tartalmaz.

A magyar megfeleltetések pontosak, a magyarországi szakemberekkel való egyeztetés jó értelemben nyomta rá bélyegét a munkára. Az egyetlen kifogásolható eljárás az, hogy az idegen eredetű szlovák kifejezések mellett abban az esetben is csak magyar eredetű megfelelők vannak feltüntetve, ha a magyarországi építési szaknyelv mellettük idegen eredetű megnevezéseket is alkalmaz. (Megjegyezzük azonban, hogy a szerző már az előszóban felhívja a figyelmet arra, hogy az idegen eredetű szavakkal szemben a magyar megfelelőket részesíti előnyben, lásd 1993, 6.) A szótár helyesírási szempontból is korrekt, összeállítója a *Műszaki helyesírási szótárra* (Budapest, Műszaki Kiadó, 1990) támaszkodva ellenőrizte a magyar nyelvű szókészlet normakövető írásmódját. Bartusz Gyula munkája – kitűnő minősége ellenére – csak annak okán nem terjedt el a szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben, hogy Szlovákiában napjainkban kevés a magyar tannyelvű építészeti szakközépiskola. Ezek egy része mára közös igazgatás alá került a hasonló jellegű szlovák tannyelvű középiskolákkal, a pedagógusok nagy része csak szlovákul beszél, minek következtében a tanórákat is ezen a nyelven tartja, sőt sok esetben a tankönyvek is csak államnyelven íródnak.

Szintén az Iskolai szótárak sorozatban látott napvilágot Lukovics Dénes és Solymos László *Magyar–szlovák, szlovák–magyar gépészeti szótár. Maďarsko-slovenský, slovensko-maďarský strojnícky slovník* (Bratislava, SPN, 1993) című kötete. A kiadvány terjedelmét és szókincsét elsősorban a gépészeti szakközépiskolák tananyaga határozza meg, a szóanyag jelentős része a gépgyártási technológiák, a mechanika alapjai, a gépszerkesztés és az anyagismeret területéről származik (1993, 5). A kötet azonban sok olyan köznyelvi szóalakot is tartalmaz, amelyet a tanulók már az alapiskola alsó tagozatában elsajátítottak, pl. *okno – ablak* (13), *cég – firma* (24), *cél – cieľ* (24) stb., ezek feleslegesen növelik a lapszámot. A szótárnak mind a magyar, mind a szlovák vonatkozású fejezete 6000-6000 címszót tartalmaz. A szerzők ez esetben is „igyekeznek a helyes magyar megfelelőkre terelni a figyelmet" (1993, 6), ami azt jelenti, hogy az idegen eredetű szlovák szónak még véletlenül sem adják meg az idegen eredetű, csakis a kizárólagos magyar megfelelőjét. A szóanyag feldolgozásában, a magyar megfelelőknek a szlovák megnevezésekhez való hozzárendelésében nem találni kivetnivalót, a szakszók és -kifejezések helyesírása is követi a standard írásformát. Mivel azonban a magyar tannyelvű gépészeti szakközépiskolák száma Szlovákiában egyre csökken, s a meglévőkben is – magyar nyelvű taneszközök hiányában – szlovák nyelvű tankönyvekből tanulnak a diákok, a szótár használóinak a száma minimális.

Az Iskolai szótárak sorozat következő kötete a Klokner Lóránd–Eszenyi József–Toma Rudolf–Bálint Katalin–Habán László szerkesztette *Magyar–szlovák, szlovák–magyar mezőgazdasági szótár. Maďarsko-slovenský, slovensko-maďarský poľnohospodársky slovník* (Bratislava, SPN, 1993), mely a magyar tannyelvű mezőgazdasági szakközépiskolák növénytermesztő és állattenyésztő szakán tanuló középiskolások számára készült. Szóanyagát a fenti iskolatípus szaktantárgyainak tankönyveiből (állattenyésztés, növénytermesztés, biológia, kémia, környezettan, a gépesítés alapjai), illetve ezek egyes fejezeteiből (állategészségtan, vadgazdálkodás, legelőgazdálkodás, melioráció, nemesítés és magtermesztés, törzstenyészet és inszeminácio, gépek és berendezések, gépjárművek) gyűjtötték össze a szerzők (1993, 5). Szakmai szempontból azonban korántsem ilyen alapos a szótár, a szlovák szakszók magyar megfelelőiként gyakran bonyolult körülírásokat – pl.: *kafiléria*

– *állati fehérje tartalmú takarmányokat előállító vállalat* (220), standard megfelelő: *fehérjefeldolgozó, fehérjefeldolgozó vállalat* –, tájnyelvi jellegű megnevezéseket – pl.: *morča – pulykapipe* (125), standard megfelelő: *pulykacsibe* stb. – adnak meg a szerzők. A szlovák szóanyagban a melléknevek nem a szótári alakjukban (azaz hímnemű, egyes számú, nominatívuszi alakban) hanem következetlenül egyszer hím-, másszor nő- vagy semleges nemben – pl.: *fixačná – rögzítő* (202), *zigoténne – zigotén* (334) stb. – szerepelnek. A többelemű, nagyrészt jelzős szerkezeteket nem az alaptag szerint, hanem a meghatározó tag, illetve a megnevezés első eleme alapján sorolják be a szerkesztők (1993, 6). Ami a magyar nyelvű szóanyag helyesírását illeti, a legtöbb pontatlanságot a külön- és egybeírás szabályaitól való eltérés okozza, pl.: *burgonyamosógép* (57), standard írásmód: *burgonyamosó gép* stb. Mint ahogy az Iskolai szakszótárak sorozat feljebb bemutatott köteteit is csak minimális számú használó forgatja, jelen esetben sincs ez másként: a magyar tannyelvű mezőgazdasági szakközépiskolák száma Szlovákiában évek óta csökken, a meglevőkben pedig – más nem lévén – túlnyomórészt szlovák nyelvű tankönyvekből tanulnak a diákok, vagyis a mezőgazdasági terminológiát eleve többségi nyelven sajátítják el.

3.2. Szlovák–magyar, magyar–szlovák képes (szak)szótárak

A szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolák felső tagozata számára készült Katona Éva–Ján Schultz–Szabó Gyula: *Slovensko-maďarský obrázkový slovník. Pomocná učebnica pre 6.–9. ročník základných deväťročných škôl. Szlovák–magyar képes szótár. Segédkönyv a kilencéves alapiskolák 6–9. évfolyama számára* (Bratislava, SPN, 1975) című munkája, melynek célja, hogy az eredményes szituációs nyelvtanulás segédeszközévé váljon, s hogy emelje a szlovák nyelv oktatásának színvonalát (1975, 7). A szótár fejezetei jellegük alapján két csoportba sorolhatók: az elsőbe a mindennapi beszédhelyzeteket képekkel illusztráló témakörök (pl. *V škole – Az iskolában, U lekára – Az orvosnál, Na ihrisku – A játszótéren, V samoobsluhe – Az önkiszolgálóban, Úrady a inštitúcie – Hivatalok és intézmények* stb.), a másikba az egyes tudományágak, tantárgyak alapvető szakszókincsét feldolgozó részek (pl. *Matematika – Matematika, Fyzika – Fizika, Chémia – Kémia, Zemepis – Földrajz, Astrológia – Asztrológia, Rastlinstvo a živočístvo – Növény- és állatvilág* stb.) tartoznak. A kiadvány szakmai szempontból nem kifogásolható, szókincsének nagy része azonban – több mint harminc év múltán – mára elavulttá vált. Bár a szótár az elmúlt időszakban több kiadást is megért, szóanyagában változtatásra, bővítésre nem került sor. Hibái ellenére ma is használatban van, a szlovák szakos pedagógusok a szlovák nyelvű társalgási órákon szókincsbővítés céljából alkalmazzák. Az is előfordul, hogy a természettudományi tantárgyak egyes témaköreihez a képes szótár éppen odaillő fejezetéből tanulják meg az elsajátítandó szlovák terminusokat a tanulók.

1985-ben jelent meg Tankó László: *Szlovák nyelvű képesszótár*a (Bratislava, SPN) a alapiskolák alsó tagozatának 1–4. évfolyama számára, melyet a szerző az alsó tagozatban kötelezően elsajátítandó szókincs figyelembevételével állított össze (1985, 5). A szótár összesen 876 szót tartalmaz, ebből 574 főnév, 216 ige, 58 melléknév, 21 számnév 7 pedig határozószó. Tankó az igéket szótári (azaz egyes szám 3. személyű) alakban adja meg, a főneveket azonban gyakran elöljárós alakban szerepelteti, pl.: *v triede* (7), *v posteli* (29), *v miestnosti* (17) stb.). Ez utóbbi eljárás-

nak akkor lenne értelme, ha az elöljárós szó mellett az ige is jelen lenne, ez esetben ugyanis a tanulók elsajátíthatnák a teljes vonzatos szerkezetet, s azt is megfigyelhetnék, hogyan változik a vonzatot alkotó elemek sorrendje az igei, illetve a névszói állítmány hatására (pl.: nachádza sa v triede, spí v posteli, v miestnosti je chladno stb.). A szótár következő hibája, hogy sok olyan kifejezést tartalmaz, amelylyel az alsó tagozatos tanuló szlovák nyelvi helyzetben valószínűleg egyáltalán nem vagy csak ritkán találkozik, sőt sok esetben az adott szó, illetve kifejezés jelentésével egyáltalán nincs tisztában, pl.: *jesenná sejba – őszivetés* (151), standard írásmód: őszi vetés; *mláti – csépel* (151), *mláťačka – cséplőgép* (228); stb. Ugyanakkor – s maradjunk a mezőgazdasági gépeket és munkálatokat bemutató fejezetnél – hiányoznak a kiadványból azok a szavak, amelyek kontaktusjelenségként eleve jelen vannak a szlovákiai magyar beszélők nyelvhasználatában (pl. a szlovák kombajn, kombajnista, traktor, traktorista, žatva stb. megnevezések). Mivel Tankó László szótárának megjelenése óta az alapiskolák alsó tagozatában teljes mértékben kicserélődtek a szlováktankönyvek, az új könyvekhez pedig kiegészítő segédkönyvként megjelent egy új képes szótár, a fenti kiadvány elveszítette aktualitását, tudomásunk szerint ma már egyetlen oktatási intézményben sem használják.

Zuzana Kovácsová és Elena Répássyová *Obrázkový slovník pre základné školy s vyučovacím jazykom maďarským (3.–6. ročník)* [Képes szótár a magyar tannyelvű alapiskolák számára, 3–6. évfolyam] című munkáját a Szlovák Pedagógiai Kiadó jelentette meg 1994-ben mint az új szlováktankönyvekhez kapcsolódó segédkönyvet. A témakörönként (pl.: *Dom – Ház, Škola – Iskola, Na dedine – Falun, Nakupujeme – Bevásárolunk, Dopravné prostriedky – Közlekedési eszközök, Zamestnania – Foglalkozások, Šport – Sport, Zvieratá – Állatok, Rastliny – Növények, Zdravie – Egészség* stb.) egy-egy nagy képet tartalmazó fejezetekhez helyenként kétnyelvű (lásd *schody – lépcső, zvonček – csengő, plot – kerítés* stb.), máshol csak szlovák nyelvű szóanyag (lásd *bývam na prízemí, na prvom, druhom poschodí* stb.) kapcsolódik. A kiadvány végén szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák kisszótár található, melyekben következetlenül jelenik meg a szótár szóanyaga. Bár a szerzők a gyűjteményt az alapiskolák felső tagozatának 5. és 6. évfolyama számára is ajánlják, a pedagógusok szerint ezen az oktatási szinten a tankönyvek és a szótár szókészlete már nincs összhangban egymással, ezért is mellőzik a használatát.

3.3. Szlovák–magyar, magyar–szlovák szójegyzékek a tankönyvekben

Mivel a magyar nyelven oktatott – főként természettudományi, esetleg társadalomtudományi jellegű – tantárgyakkal kapcsolatban a tanterv minden pontosabb utalás nélkül előírja a „lényeges" szakkifejezések szlovák nyelven való elsajátítását, előfordul, hogy a félreértések kiküszöbölése végett a tankönyv szerzői összeállítják, s a kiadvány befejező részében közzéteszik az alapvetőnek tartott terminusok szlovák–magyar és/vagy magyar–szlovák jegyzékét. A szlovákiai magyar nyelvű tankönyvek közül egyelőre csak az alapiskolák természetrajz-, illetve a középiskolák számára készült biológia-tankönyvek tartalmaznak kétnyelvű (elsősorban magyar–szlovák, esetenként magyar–szlovák és szlovák–magyar) szakszójegyzéket.

A Roman Aubrecht–Mária Bizubová–Ida Hantabálová–Daniel Pivko–Mária Uhereková–Kamil Zágoršek szerkesztette *Természetrajz az alapiskola 8. osztálya számára* (Bratislava, SPN, 1998) című tankönyv viszonylag terjedelmes ma-

gyar–szlovák szójegyzékkel rendelkezik (152–157). A szólista egyik jellemzője, hogy a címszót alkotó többelemű kifejezéseket nem az alap-, hanem a jelzői tag ábécérendi helye alapján adják meg a szerzők, pl.: *édesvízi üledék – sladkovodná usadenina* (153), *légköri hőmérséklet – teplota ovzdušia* (155), *szárazföldi gleccser – kontinentálny ľadovec* (156) stb. Sok esetben nem pontos, illetve hiányos a magyar megfeleltetések sora – pl.: *Afrikai-lemez* (153), *Antarktiszi-lemez* (153), *Eurázsiai-lemez* (154), *Pacifikus-lemez* (156), *Tátra* (152), – ebben az esetben azonban nem a szerzőket, hanem a tankönyv fordítóját terheli a felelősség.

2000-ben jelent meg Ida Hantabálová–Katarína Čumová–Juraj Galvánek–Vladimír Slobodník szerkesztésében a tankönyvcsalád egy újabb kötete *Természetrajz az alapiskola 6. osztálya számára* (Bratislava, SPN) címmel, benne egy kétoldalas (167–168) magyar–szlovák szójegyzékkel. A többelemű kifejezések alkotta címszókat ez esetben is a jelzői tagok alapján azonosítják a szerzők – pl.: *barna kánya – kaňa močiarna* (167), *barna varangy – ropucha bradavičnatá* (167), továbbá *erdei fülesbagoly – myšiarka ušatá, erdei pinty – pinka lesná, fekete harkály – ďateľ čierny, fekete gólya – bocian čierny* stb. – annak ellenére, hogy a szlovák jelzős szakkifejezések túlnyomórészt ún. hátravetett jelzős szerkezetek, ami azt jelenti, hogy a többelemű kifejezés első sorrendi helyén az alaptag áll. A kétnyelvű szójegyzék további jellegzetessége, hogy a magyar főnévi jellegű címszavakat gyakran többes számban, a szlovák nyelvtan szabályainak megfelelően tünteti fel abban az esetben is, amikor a standard magyar szakszóhasználat egyes számú alakot alkalmazna, pl.: *ikrák – ikry* (167), *kopoltyúk – žiabre* (167), *peték – vajíčka* (168), *spermiumok – spermie* (168), *szemölcsök – bradavice* (168). Ellenkezőleg: a faj, a nem és a fajta meghatározására szolgáló kifejezésekben a fordító nem törekszik a nyelvtani szempontú megfeleltetésre, a többes számú szlovák kifejezések magyar ekvivalenseit a magyar szaknyelvi szabályoktól eltérően egyes számban adja meg, pl.: *kutyaféle – psovité* (168), standard megfelelő: *kutyafélék; medveféle – medveďovité* (168), standard megfelelő: *medvefélék.* A szójegyzék magyar nyelvű szóanyagában előforduló helyesírási pontatlanságok főként az egybe- és különírásra vonatkoznak, pl.: *bütyköshattyú* (167), standard írásmód: *bütykös hattyú* stb.

A *Természetrajz az alapiskola 7. osztálya számára* (Bratislava, 2001) című tankönyv a Szlovák Pedagógiai Kiadóban jelent meg Ida Hantabálová–Katarína Čumová–Mária Drobná–Oľga Lányová szerkesztésében. A tankönyvcsalád utolsó kötetének magyar–szlovák szójegyzékében ugyanazokat a jellegzetességeket figyelhetjük meg, mint az előzőekben. A többelemű kifejezéseket ez esetben is a jelző ábécérendi helye szerint sorolják címszavakba a szerzők, pl.: *korai ember – človek zručný* (127), *nyílt törés – otvorená zlomenina* (128) stb. A szlovák alakokat követő, többes számban feltüntetett magyar megfelelők – pl.: *agyhártyák – mozgové pleny* (127), *vércsoportok – krvné skupiny* (128) stb. – szintén gyakoriak a szóanyagban, s a standard írásmódtól eltérő megoldások ez alkalommal is az egybe- és különírással kapcsolatosak, pl.: *emésztő rendszer* (127), standard írásmód: *emésztőrendszer; fehér vérsejtek* (127), standard írásmód: *fehérvérsejtek; vörös vérsejtek* (128), standard írásmód: vörösvérsejtek; stb.

A szlovákiai magyar tannyelvű gimnáziumok egyes évfolyamai számára készült biológia-tankönyvek első kötete a Katarína Ušáková–Ján Hudák–Juraj Krajčovič–Milan Seman szerkesztette *Biológia a gimnáziumok számára 1. A sejtek biológiája. A növények biológiája* (Bratislava, SPN, 2000). A tankönyv végén találha-

tó kétoldalas magyar–szlovák szójegyzék (85–87) hasonló jellegzetességeket mutat, mint az általános iskolák természetrajz-tankönyveinek szakszógyűjteménye. A magyar címszavakban a többelemű kifejezések itt is a jelzői tag alapján kerültek besorolásra, pl.: *általános biológia* (85), *homológ kromoszómák* (86) stb., míg a szlovák szakszótárak – mind a szlovák szaknyelvre jellemző ún. hátravetett jelzős szerkezetek, mind a szótárban való egyszerűbb keresés okán – ragaszkodnak az alaptag szerint történő azonosításhoz, lásd *chromozómy homologické* (86). A szlovák birtokos jelzős megnevezéseknek a fordítók szintén nem a standard magyar szaknyelv sajátosságait követve keresték meg a magyar megfelelőit, hanem szó szerint ültették át őket, azaz birtokos jelzős szerkezetként szerepelnek a magyar szóanyagban annak ellenére, hogy a standard magyarban összetett szó az ekvivalensük, pl.: *sejtek biológiája – biológia buniek* (lásd a címben), standard magyar megfelelő: *sejtbiológia; sejt magja – jadro bunky* (86), standard magyar megfelelő: *sejtmag*; stb. Egyébként a kétnyelvű jegyzék magyar szóanyaga a szlovák megnevezésekkel összevetve sokkal általánosabb, kevésbé pontos, s esetenként jóval kevesebb információt tartalmaz, pl.: *kolóniák – bunkové kolónie* (86), standard magyar megfelelő: *sejttársulás* stb. Az a tény, hogy a szlovákban a több azonos vagy hasonló egyedből álló dolgok általában többes számban szerepelnek, ez esetben is befolyásolja a többes számú formák gyakorisági arányát a magyar címszavakban, pl.: *szőrök – chlpy* (87), *sziklevelek – klíčne listy* (87), *bacilusok – bacily* (87); stb.

A Katarína Ušáková–František Činčura–Zuzana Dúbravcová–Erika Záhorovská szerkesztésében megjelent *Biológia a gimnáziumok számára 2. A növények fejlődése, rendszere és ökológiája* (Bratislava, SPN, 2001) című kötet szójegyzéke terjedelmesebb (84–87), mint az előző tankönyv szólistája, jellegzetességeiben azonban követi a tankönyvcsomag előző tagját. Hasonlóképpen a jelzői tag alapján azonosítja a többelemű szakkifejezéseket – pl.: *amerikai mogyoró – podzemnica olejná* (84), *amerikai selyemfenyő – borovica hladká* (84), *étkezési bab – fazuľa záhradná* (84), *közönséges mogyoró – lieska obyčajná* (86), *nyugati tuja – tuja záhradná* (86) stb. –, s a szlovák megnevezések magyar ekvivalenseit sem mindig a standard magyar szaknyelvnek megfelelően tünteti fel, pl.: *borsosmenta – mäta prieporná* (84), köznyelvi, illetve szaknyelvi megfelelője: *borsmenta; populációsűrűség – hustota populácie* (86), standard magyar megfelelője: *népsűrűség*; stb. A magyar nyelvű szóanyagban gyakoriak továbbá a szlovák szerkezetek alaki jellegzetességeit követő többes számú formák, pl.: *fejlődési rendszerek – vývojové systémy* (84), *spóralevelek – výtrusné listy* (87) stb.

A *Biológia a gimnáziumok számára 3. Az állatok biológiája. Etológia* című kötetet Katarína Ušáková–Soňa Gressnerová–Martin Novacký–Vojtech Štulrajter szerkesztésében jelentette meg a Szlovák Pedagógiai Kiadó (Bratislava, 2002). A tankönyv magyar–szlovák szójegyzékében (84–87) hasonló sajátosságok figyelhetőek meg, mint a biológia-tankönyvcsomag első két kötetének szólistájában. A többelemű szakkifejezéseket ezúttal is a jelzői tag alapján sorolják címszavakba a szerkesztők/fordítók, pl.: *állatok egyedfejlődése – ontogenéza živočíchov* (84), *állatok törzsfejlődése – fylogenéza živočíchov* (84) stb. Az alaki kölcsönzés példájaként a magyar szóanyagban itt is gyakran találkozunk többes számú formákkal, pl.: *fogyasztók – konzumenty* (85), sőt esetenként az egyes és többes számú alakok következetlen használatára is felfigyelhetünk, pl. *csápmirigyek – tykadlové žľazy* (87), *tejmirigy – mliečne žľazy* (87), *viaszmirigyek – voskové žľazy* (87), *faggyúmirigy – mazové*

žľazy (84) stb. (Érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt szlovák ekvivalensek minden esetben többes számúak.) A szójegyzékben számos helyesírási pontatlanság található, melyek túlnyomó része az idegen eredetű megnevezések írásával, illetve az egybe- és különírással kapcsolatos, pl.: *hypotalamus* (84), standard írásmód: *hypothalamus; pankreász* (86), standard írásmód: *pancreas,* általánosabb magyar megfelelője: *hasnyálmirigy*; stb.

A gimnáziumi biológia-tankönyvcsomag negyedik kötete Katarína Ušáková–Dušan Matis–Vladimír Kováč szerkesztésében jelent meg *Biológia a gimnáziumok számára 4. Az állatok fejlődése, rendszere és ökológiája* (Bratislava, SPN, 2004) címmel. A magyar–szlovák szójegyzékben (86–87) ez esetben is a jelzői, illetve más alárendelő tagok alapján történik a címszavakba való besorolás, pl.: *energia körforgása – tok energie* (86), *keresztes vipera – veternica severná* (86), *testen kívüli emésztés – mimotelové trávenie* (87) stb. Az előző kötetek kétnyelvű szójegyzékeihez hasonlóan a magyar szóanyagban ezúttal is gyakoriak a többes számú formák, pl.: *állábak – panôžky* (86), *csonklábak – parapódia* (86), *horgok – háčiky* (86), *légcsövek – vzdušnice* (87), *tüskék – ostne* (87) stb. Helyesírás tekintetében a rövid és hosszú magánhangzók, valamint mássalhangzók írásában mutatkoznak a standard írásmódtól való eltérések, pl.: *fésüs pikkelyek* (86), standard írásmód: *fésűs; heteronóm szelvényezetség* (86), standard írásmód: *szelvényezettség;* stb.

4. Mutatvány a vizsgált szakszótárak és -gyűjtemények terminológiai és egyéb jellegzetességeiből

Szlovákiában a legtöbb szaknyelv magyar nyelvű művelésére gyakorlatilag nincs intézményes mód. Ez azt jelenti, hogy az illető szakterületről nem léteznek szlovákiai magyar kiadványok vagy szakközlemények, illetve hogy esetleges szlovákiai magyar művelőik többségi nyelven (tehát szlovákul) publikálnak (Lanstyák 1998, 26). A szakközépiskolát vagy szakmunkásképzőt látogató kisebbségi magyar diákok nagy része nem az anyanyelvén tanulja a szaktantárgyakat, tehát eleve nem magyar nyelven sajátítja el a szakterminológiát. Nincsenek sokkal jobb helyzetben az alapiskolába, illetve gimnáziumba járó tanulók sem, hiszen a magyar tannyelvű iskolákban használt tankönyvek államnyelvből való – szinte szó szerinti – fordítások, amelyek ugyanazt a jelenséget gyakran más-más néven nevezik meg, mint Magyarországon vagy a másik országban. A magyarországi szakterminológiát a felsőfokú végzettséggel rendelkező szlovákiai magyar szakemberek – esetünkben a tankönyvek fordítói, illetve a fordítás bírálói – sem ismerik, mivel tanulmányaikat elsősorban szlovákiai vagy csehországi egyetemeken, az illető állam nyelvén végezték (vö. Lanstyák 1998, 26; Misad 2005, 79). S mivel általában nem szakképzett fordítókról van szó, többnyire interlineárisan ültetik át szlovákból magyarra a szöveget, nem szegmentálnak minimális fordítási egységekre. Vagy a szó szintjén, vagy a morfémák szintjén fordítanak, nem ügyelve az ekvivalenciára, azaz a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségére (vö. Klaudy 1994, 68).

A terminus technicusokkal szemben támasztott logikai és nyelvi követelményrendszer ismeretében a továbbiakban – a fenti példaanyag alapján – arra mutatunk rá, milyen terminológiai jelenségekkel és egyéb problémákkal találkozhatunk a vizsgált kiadványok szóanyagának elemzésekor.

4.1. Inadekvát megfeleltetések

Inadekvát megfeleltetéseknek azokat a szlovák–magyar vonatkozású (szak)-szópárokat nevezzük, amelyekben a szlovák és a magyar (szak)szó összevetése és azonosítása gondmentesnek tűnik, mivel a megfeleltetést nem nehezítik a két nyelv elemeinek motivációjában előforduló különbségek. A példaanyagban szereplő magyar ekvivalensek – különböző okok miatt – mégsem követik a szlovák megnevezés szemantikai és egyéb jellemzőit, pl.:

blcha obyčajná – *emberbolha* (standard megfelelő [a továbbiakban: s. m.]: *közönséges bolha)*
cesnak – *metélőhagyma* (s. m.: *fokhagyma)*
cibuľa kuchynská – *fokhagyma* (s. m.: *vöröshagyma)*
pažítka – *vöröshagyma* (s. m.: *metélőhagyma)*
špargľová kapusta – *leveleskáposzta* (s. m.: *spárgakel* v. *brokkoli)* stb.

A „blcha obyčajná – emberbolha" szópár esetében valószínűleg a faj, illetve a fajta megnevezésének felcserélése okozta a problémát: a fajjelölő *blcha obyčajná* adekvát magyar megfelelője a szintén fajjelölő *közönséges bolha* szerkezet, ezen belül különböztetjük meg az *emberbolha, kutyabolha, macskabolha* stb. fajtaneveket.

A „cesnak – metélőhagyma" „cibuľa kuchynská – fokhagyma", „pažítka – vöröshagyma" inadekvát megfeleltetések feltételezéseink szerint a szerző vagy a fordító figyelmetlenségének köszönhetőek, a szlovák *cesnak* és *cibuľa* fajtajelölő megnevezéseket és magyar megfelelőjüket ugyanis a szlovákiai magyar beszélők túlnyomó többsége gyermekkora óta rendszeresen használja. Ebben a vonatkozásban – a konyhában való ritkább felhasználása miatt – egyedül a *pažítka* hagymafajta standard magyar megnevezése okozhat gondot: a szlovákiai magyarok a *metélőhagyma* helyett a német eredetű *snidling* megfelelőt részesítik előnyben.

A „špargľová kapusta – leveleskáposzta" feltételezett magyar megfelelője minden bizonnyal a vizsgált kiadványokra jellemző magyarító törekvések (lásd alább) révén keletkezett: a szerző vagy a magyarban több jelentéssel bíró, olasz eredetű *spárga* főnév, vagy a szintén olasz eredetű, s számára talán az előzőnél is idegenebbül hangzó *brokkoli* megnevezés helyett alkothatta meg a „leveleskáposzta" fogalmat.

4.2. Közvetett kölcsönszók

A szókölcsönzésnek azokat a fordítás során keletkezett példáit soroljuk ebbe a csoportba, amelyek jelentésükben, szerkezeti felépítésükben és – részben – elemeik motiváltságában egyaránt követik az eredeti, esetünkben a szlovák modellt, s nyomukban új, a standard magyartól eltérő szókészleti elem kerül be nyelvünkbe (vö. Lanstyák 1998, 31–32):

hustota populácie – *populációsűrűség* (s. m.: *népsűrűség)*
líška polárna – *jeges róka* (s. m.: *sarki róka)*
pohotovosť – *készültség* (s. m.: *orvosi ügyelet, ügyelet)*
pohotovostná služba – *készenléti ügyelet* (s. m.: *orvosi ügyelet, ügyelet)*
prvotný korienok – *elsődleges gyökerecske* (s. m.: *gyökérkezdemény)*
vyšetrovacia izba – *vizsgálati szoba* (s. m.: *vizsgáló)* stb.

A „hustota populácie – populációsűrűség” kifejezéspár magyar megfeleltetésének vonatkozásában a szerző vagy a fordító tudatában volt annak, hogy a latin eredetű, a szlovákban *populácia* alakban előforduló főnév a standard magyar nyelvben *populáció* formában jelenik meg. Valószínűleg ennek okán gondolta, hogy a földrajztudomány, a statisztika stb. területén használt szakkifejezésben joggal szerepel az idegen eredetű előtag, s nem végezte el az egyértelmű azonosítást.

A „líška polárna – jeges róka” megfeleltetés a szemantikailag nagyobb terheltségű (1. 'sarki', 2. 'jeges') szlovák *polárny* melléknévnek köszönhető. Mivel a *medveď polárny* kifejezés magyar megfelelője a *jegesmedve,* a szerző vagy a fordító valószínűleg ennek analógiájára (ugyanakkor nem a fajtanevek írására vonatkozó szabályt követve) alkotta meg a „jeges róka” megnevezést.

A „pohotovosť – készültség” és a „pohotovostná služba – készenléti ügyelet” szópárokkal kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a szlovákiai magyarok mindennapi nyelvhasználatukban a szlovák megnevezést részesítik előnyben (ha este fájdul meg a foguk, a „pohotovosť”-on kérnek segítséget), a „készültség”, illetve a „készenléti ügyelet” megnevezéseket csak abban az esetben alkalmazzák, ha mindenképpen el szeretnék kerülni a szlovák szó használatát. A szóban forgó kifejezések olyannyira jelen vannak a felsőfokú végzettséggel rendelkező beszélők nyelvhasználatában is, hogy a magyar írásbeli érettségi egyik feladatának („Keresse meg az alábbi szlovák kifejezés megfelelő magyar fordítását: pohotovosť!”) egyedüli jó megoldásaként a szlovákiai magyar *készültség* megnevezést fogadják el a szerzők, a standard magyar *orvosi ügyelet* kifejezést pedig csak a 'még megfelelő' kategóriába sorolják (lásd Csicsay–Gubík 2004).

A „prvotný korienok – elsődleges gyökerecske” magyar megfeleltetése a jelzős szerkezet megtartásában is követi a szlovák kifejezést, melynek második eleme stílusérték-kölcsönzést (lásd Lanstyák 1998, 59) mutat: a „gyökerecske” a szlovák *korienok* kicsinyítő képzős főnév szó szerinti fordításából keletkezett.

A szlovák–magyar egészségügyi szakszótárból származó „vyšetrovacia izba – vizsgálati szoba” kifejezéspár feltételezett magyar megfelelőjének jelentése a standard magyar nyelvhasználatban: 'vizsgálat lefolytatására szolgáló helyiség a rendőrségen' (lásd *ÉKsz.* 2003, 1481). A kórházban vagy rendelőintézetben a betegek vizsgálatára szolgáló helyiséget a standard magyar a *vizsgáló* főnévvel jelöli (lásd *ÉKsz.* 2003, 1481).

4.3. Szómagyarító törekvések

A szlovákban – a környező indoeurópai nyelvekhez hasonlóan – mind a köznyelvben, mind a szaknyelvi regiszterekben gyakrabban fordulnak elő idegen eredetű szavak, mint a magyarban. A kontaktushelyzet következményeként a magyar nyelv szlovákiai változataiban – sokszor éppen a szóbeli nyelvhasználatban – a nemzetközi szavak jelenléte sokkal gyakoribb, elevenebb, mint Magyarországon (vö. Lanstyák 1998, 37–39). Ennek ellenére a vizsgált példaanyag elemzése során nemegyszer szembesültünk azzal a ténnyel, hogy a szerzők az idegen eredetű szlovák megnevezés magyar megfelelőjeként semmiképpen sem az illető szónak a standard magyarban is használatos alakját adják meg, hanem ragaszkodnak annak magyarra fordításához. Sőt még abban az esetben sem tüntetik fel a magyarországi nyelvhasználatban is előforduló idegen eredetű szóalakot, ha az a szótárhasználó szempontjá-

ból újabb választási lehetőséget jelentene, illetve ha a kérdéses lexéma megtalálható a mai magyar nyelv szókészletét bemutató reprezentatív szótárakban, a három értelmező szótárban *(A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár, Értelmező szótár +)* és az idegen szavak szótárában is, pl.:

agónia – *haláltusa* (s. m.: *agónia, haláltusa, haldoklás)*
anatómia – *bonctan* (s. m.: *anatómia, bonctan)*
anorexia – *étvágytalanság* (s. m.: *anorexia, étvágytalanság, kóros étvágytalanság)*
deformácia – *torzulás* (s. m.: *deformáció, deformálás, deformálódás, torzítás, torzulás* stb.)
dogma – *hittétel* (s. m.: *dogma, hittétel, tétel/tan* – az utóbbi pejoratív értelemben)
flotila – *hajóraj* (s. m.: *flotta, flottilla, hajóhad, hajóraj)*
idealizuje – *eszményít* (s. m.: *idealizál, szépít, tökéletesnek tüntet fel, eszményít* – az utóbbi a választékos nyelvhasználat eleme, lásd Bakos 2002, 274)
kafiléria – *állati fehérje tartalmú takarmányokat előállító vállalat* (s. m.: *fehérjefeldolgozó)*
kanyl – *tubus* (s. m.: *kanül, üreges cső* v. *tű, tubus)*
kapitalista – *tőkés* (s. m.: *kapitalista, tőkés)*
modelovanie – *mintázás* (s. m.: *modellezés, mintázás)*
rasista – *fajvédő* (s. m.: *rasszista, fajgyűlölő)* stb.

A fenti példákkal szemléltetett magyarítási törekvések helyett az erősen kifogásolható tankönyvi stílus és az alapvető értelmezési problémát okozó szaknyelvi jelenségek – pl. terminológiai következetlenségek, a megnevezés motivációját figyelembe vevő adekvát megfeleltetések hiánya (vö. Pusztai 1999, 96) – vonatkozásában a szlovákiai magyar oktatási intézményekben olyan szakszótárakra, szakszójegyzékekre lenne szükség, amelyek segítségével a tanulók megtanulnák – a megfelelő helyen és módon – alkalmazni a görög–latin és egyéb (pl. angol) eredetű jövevényszavakat. Az idegen szavak korlátozása, illetve teljes mértékű megkerülése a magyar nyelven oktatott tantárgyak keretében egyúttal csökkenti az idegen nyelvek tanulásának eredményességét, s növeli az elsajátítandó idegen nyelvi szókészlet nem megfelelő használatának lehetőségét (vö. Szépe 1999, 123–125).

4.4. Szókészleti regionalizmusok

Vizsgálódásaink során érdeklődéssel figyeltünk fel azokra a szó- és kifejezéspárokra, amelyekben a szlovák szó/szakszó mellett nem a standard magyar köznyelvi vagy szaknyelvi megfelelőt, hanem regionális jellegű szókészleti elemet találtunk. Ezek feltételezéseink szerint a magyarországi szakterminológiát nem vagy nem megfelelő mértékben ismerő tankönyvfordítók révén kerülhettek a szakszóanyagba, akik tanulmányaikat elsősorban szlovákiai vagy csehországi egyetemeken, az illető állam nyelvén végezték, tehát szlovák, illetve cseh nyelven sajátították el tudományterületük szakszókészletét, mindennapi magyar nyelvhasználatukban azonban jelen vannak a regionális elemek. Néhány példa a vizsgált szóanyagban előforduló szókészleti regionalizmusokból:

bahnisko – *fertő* (s. m.: *mocsár, láp, ingovány)*
estragón – *esztragon* (s. m.: *tárkony)*
kuchynská linka – *kredenc* (s. m.: *konyhaszekrény)*
morča – *pulykapipe* (s. m.: *pulykacsibe)*
púpava – *pitypang, kutyatej* (s. m.: *gyermekláncfű)*
rozmarín – *rozmarin* (s. m.: *rozmaring)*
tuponosý – *cimpaorrú* (s. m.: *pisze orrú)*
výr – *buhu* (s. m.: *nagy fülesbagoly, uhu*) stb.

A fenti példaanyag egyes tételeinek tekintetében nem vonhatunk le általános következtetést a szókészleti regionalizmusok felbukkanásának körülményeiről, ugyanis bizonyos esetekben a többnyire latin eredetű szlovák megnevezés is befolyásolhatta a szójegyzékbe való bekerülésüket, pl.: „estragón – esztragon", „rozmarín – rozmarin".

4.5. Ideológiai szempontból elavult megnevezések

A szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben használatban lévő szakszótárak, szakszójegyzékek, valamint általános és képes szótárak nagy része még a rendszerváltás előtt – esetenként húsz, sőt negyven évvel ezelőtt – íródott. Az akkori ideológia természetszerűen a tankönyvek és egyéb oktatási segédanyagok szóanyagára is rányomta bélyegét. A tankönyvek többsége azonban mára kicserélődött, így tartalmuk, stílusuk a bekövetkezett szemléletváltás és az átdolgozott tantervek miatt nincs összhangban az ideológiai szempontból elavult megnevezéseket nagy számban tartalmazó segédkönyvekkel. Az alábbiakban olyan – elsősorban a történelem és a földrajz területéről származó – példákat teszünk közzé, amelyek az új tankönyvekben már nem, az illető szakterületek alapvető szlovák–magyar szójegyzékét összefoglaló kiegészítő tankönyvekben (kétnyelvű szótárakban, szakszótárakban, szójegyzékekben) viszont jelen vannak:

jednota robotníckej triedy – *(a) munkásosztály egysége*
Kominterna – *Komintern (Kommunista Internacionálé)*
krížnik Aurora – *Auróra cirkáló*
Medzinárodné združenie robotníkov – *Nemzetközi Munkásszövetség*
októbrový diplom – *októberi diplom* (s. m.: *októberi diploma)*
Bieloruská sovietska socialistická republika – *Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság*
Čuvašská autonómna sovietska socialistická republika – *Csuvas Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság*
Maďarská ľudová republika – *Magyar Népköztársaság* stb.

A bemutatott példaanyag „októberi diplom" tételéhez szükségesnek tartunk két megjegyzést fűzni: 1. a toldalékelhagyásos *diplom* alakot a szlovákiai magyar beszélők általában 'versenyben nyújtott teljesítményért kapott elismerő oklevél' jelentésben használják (vö. Lanstyák 1998, 39–42); 2. az *októberi diploma* megnevezés a nagy októberi szocialista forradalom évfordulójának megünnepléséhez kapcsolódott az egykori Csehszlovák Szocialista Köztársaságban: azok a példás dolgozók vehették át, akik a szocialista munkaversenyben kiemelkedő teljesítményt nyújtottak.

5. A vizsgált megnevezések formai felépítésének sajátosságai

Az alábbiakban a vizsgált szlovák és magyar megnevezések formai felépítésének sajátosságait tekintjük át. Általános tendenciaként fogadhatjuk el azt a tényt, hogy szaknyelvi jellegű példaanyagban a szószerkezetek dominálnak, mivel az egyes fogalmak megnevezéséhez általában több szemantikai jegy nyelvi kifejezésére van szükség. A szótárakban, szakszójegyzékekben előforduló tőszók mindig egy-egy általánosabb kategóriát jelölnek, pl.: *pšenica – búza, svaly – izmok* stb. A magyar terminusokban nagy számban fordulnak elő összetett szavak, a szlovák példaanyagban – a szlovák nyelv szerkezeti jellegzetességeinek következtében – viszont kevés az összetétel.

5.1. A jelzői tag alapján történő azonosítás

Mind a szlovák, mind a magyar nyelvben meghatározó a jelzős szószerkezetek száma, ezek formai felépítésében azonban jelentős különbségek figyelhetők meg. A szlovák kongruens jelzőt tartalmazó szókapcsolatok standard magyar megfelelője általában összetett szó, pl.: *mliečne žľazy – tejmirigyek, priame uhly – egyenesszögek, poruchy srdca – szívzavarok* stb. A szlovák szakkifejezésekben gyakori ún. hátravetett jelzős szerkezetek magyar ekvivalensei ugyanakkor kongruens jelzős szerkezettel kifejezett megnevezések, pl.: *blcha obyčajná – közönséges bolha, líška polárna – sarki róka, pšenica ozimná – őszi búza, timotejka lúčna – mezei komócsin* stb. A vizsgált kiadványok szóanyagában való keresést elsősorban az nehezíti, hogy a többelemű magyar szerkezeteket kivétel nélkül a jelzői, nem pedig az alaptag alapján sorolják ábécérendbe a szerzők, azaz míg a szlovák *pšenica ozimná* megnevezés a fölérendelt elem ábécérendi helyén található, addig magyar megfelelője, az *őszi búza* a jelzői tag kezdőbetűje alapján kerül be a jegyzékbe. Az effajta azonosítás akkor okoz problémát, ha a felhasználó nem ismeri az egyes fajtajelölő megnevezések magyar megnevezését, vagyis – esetünkben a szlovák *ozimná* melléknév magyar megfelelőjét –, az alaptag (pšenica) magyar nevének (búza) ismeretében viszont könnyen megtalálná a keresett szlovák megnevezés magyar ekvivalensét.

5.2. A szlovák birtokos szerkezet megtartása a magyar megnevezésben

A szlovák birtokos jelzős szerkezeteket mind a magyar köznyelvi, mind a szaknyelvi megfelelőkben nagyrészt birtokos jelzős összetétellel, ritkábban minőségjelzős szókapcsolattal helyettesítjük, pl.: *vtáčí spev – madárdal, zväz pedagógov – pedagógusszövetség, jadro bunky – sejtmag* stb. A vizsgált szóanyag azonban azt bizonyítja, hogy a szerzők, illetve a fordítók az esetek többségében nem a célnyelv szerkezeti sajátosságainak figyelembevételével végzik az azonosítást, hanem igyekeznek megtartani a szlovák kifejezés szerkezeti tulajdonságait (az alábbi példák feltételezett magyar megfelelőiben még a magyar szerkezet jellegéből adódóan odakívánkozó névelő is elmarad), pl.:

biológia buniek – *sejtek biológiája* (s. m.: *sejtbiológia*)
jadro bunky – *sejt magja* (s. m.: *sejtmag)*
filozofia marxizmu – *marxizmus filozófiája* (s. m.: *marxista filozófia)*
filozofia stredoveku – *középkor filozófiája* (s. m.: *középkori filozófia)* stb.

5.3. A többes számú formák előnyben részesítése a magyar megfelelőkben

A szlovákban – és más indoeurópai nyelvekben – a kettőnél jóval több azonos vagy hasonló egyedből álló dolgokat többes számú alakokkal nevezzük meg. Míg a standard magyarban a több darabból álló dolgok nevét általában egyes számban adjuk meg, a példaanyag magyar megfeleltetéseiben – nemcsak a szlovák–magyar, hanem a magyar–szlovák jegyzékben is – egyértelműen a többes számú formák vannak túlsúlyban, pl.:

bradavice – *szemölcsök*
pohyblivé ciele – *mozgó célpontok*
protilátky – *ellenanyagok*
spermie – *spermiumok*
vajíčka – *peték* stb.

Arra is van adatunk, hogy az egyes kiadványok magyar szóanyagának ugyanazon fogalomkörében következetlenül váltakoznak az egyes és többes számú ekvivalensek, míg a szlovák megnevezések kivétel nélkül csak többes számban szerepelnek, pl.:

mliečne žľazy – *tejmirigy*
mazové žľazy – *faggyúmirigy*
tykadlové žľazy – *csapmirigyek*
voskové žľazy – *viaszmirigyek* stb.

Azokban a magyar megfeleltetésekben viszont, amelyek bizonyos állatfajoknak az állatmeghatározókból ismert családját jelölik, a szlovák többes számú alaktól és a magyar szaknyelvi standardtól eltérően egyes számú az ekvivalens, pl.:

psovité – *kutyaféle* (s. m.: *kutyafélék)*
medveďovité – *medveféle* (s. m.: *medvefélék)* stb.

6. Helyesírási pontatlanságok a magyar nyelvű szóanyagban

A helyesírási standardtól való eltérés szemléltetésére gyűjtött példák – a szlovák és a magyar akadémiai helyesírás idevonatkozó pontjai összevető vizsgálatának elvégzése után – kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy a szlovákiai magyar vonatkozású kiadványok helyesírásának állapotát nem a szlovák helyesírás befolyásolja (vö. Misad 2005, 84–95):

6.1. Egybe- és különírás

csekkönyv (standard írásmód [a továbbiakban s. í.]: *csekk-könyv*)
időjárásjelentés (s. í.: *időjárás-jelentés)*
könnycsatornagyulladás (s. í.: *könnycsatorna-gyulladás)*
középeurópai idő (s. í.: *közép-európai idő*)
vegyianyagok (s. í.: *vegyi anyagok)* stb.

6.2. Kis és nagy kezdőbetűk írása

Agtelecká jaskyňa – *aggteleki-barlang* (s. í.: *Aggteleki-barlang)*
Francúzske stredohorie – *Francia-Középhegység* (s. í.: *Francia-középhegység)*
Vysoké Tatry – *magas Tátra* (s. í.: *Magas-Tátra)* stb.

6.3. Idegen eredetű közszók átírása

kemping – *camping* (standard írásmód: *kemping)*
autokemping – *autocamping* (s. í.: *autókemping)*
hypotalamus – *hypotalamus* (s. í.: *hypothalamus)*
sínusový uzol – *sinuscsomó* (s. í.: *szinuszcsomó)* stb.

7. Összegzés

Dolgozatunkban mindenekelőtt arra szerettünk volna rámutatni, milyen nehézségek merülnek fel a szlovákiai magyar oktatási intézményekben használt szakszótárak és szakszógyűjtemények szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák szóanyagának összevetésében és azonosításában. Tapasztalataink szerint a megfeleltetést leginkább a két nyelv elemeinek motivációjában előforduló különbségek nehezítik, de a szlovák és a magyar nyelv eltérő formai sajátosságai is rányomják bélyegüket a szlovákiai magyar szakszókincs állapotára és használatára. Márpedig a hiányzó szaknyelvi regiszterek létrehozása kisebbségi viszonylatban különös körültekintést kíván. Annak eldöntéséhez, hogy melyik műszó legyen kodifikálva, vagyis melyik kerüljön be a standard magyar nyelv szlovákiai változatának szaknyelvi regiszterébe, hosszadalmas előkészítő munkára, mélyreható vizsgálatokra és szinte szavankénti mérlegelésre van szükség. Ha a szlovák és a magyar megfelelőben eltérő szemantikai jegyek kapnak nyelvi formát, a magyarra fordítás esetében a magyarországi mintát ajánlatos követni. Ha azonban valamely szlovák fogalomnak nincs magyarországi megfelelője (és ennek következtében megnevezése), akkor egy új szakszót kell létrehozni: vagy egy olyan sajátos szlovákiai terminust, amelyet a szlovák megnevezés szemantikai jegyeinek figyelembevételével alakítunk ki, vagy a szlovák megnevezés tükörfordítását építjük be a terminológiai rendszerbe (vö. Szabómihály 2002, 184; Misad 2005, 79).

A szaknyelvi regiszterek fejlesztése szlovákiai magyar viszonylatban bonyolult folyamat. A legtöbb szaknyelv magyar nyelvű művelésére Szlovákiában gyakorlatilag nincs intézményes mód. Ez azt jelenti, hogy az illető szakterületről nem léteznek szlovákiai magyar kiadványok vagy szakközlemények, illetve, hogy esetleges szlovákiai magyar művelőik többségi nyelven (tehát szlovákul) publikálnak (Lanstyák 1998, 26). A szakközépiskolát vagy szakmunkásképzőt látogató kisebbségi magyar diákok nagy része nem az anyanyelvén tanulja a szaktantárgyakat, tehát eleve nem magyar nyelven sajátítja el a szakterminológiát. Nincsenek sokkal jobb helyzetben az alapiskolába, illetve gimnáziumba járó tanulók sem, hiszen a magyar tannyelvű iskolákban használt tankönyvek államnyelvből való – szinte szó szerinti – fordítások, amelyek ugyanazt a jelenséget gyakran más néven nevezik meg, mint Magyarországon vagy a másik országban. A magyarországi szakterminológiát a felsőfokú végzett-

séggel rendelkező szlovákiai magyar szakemberek – esetünkben a tankönyvek fordítói, illetve a fordítás bírálói – sem ismerik, mivel tanulmányaikat elsősorban szlovákiai vagy csehországi egyetemeken, az illető állam nyelvén végezték. Ráadásul Szlovákiában a szaknyelvek írott és beszélt változata kevésbé különül egy egymástól, a sajátos szaknyelvi fordulatok használatának nem volt mikor és hol kifejlődnie (Lanstyák 1998, 27).

Joggal mondja tehát Tolcsvai Nagy Gábor a határon túli magyarság e tekintetben is sajátos helyzetére utalva: „A szakszavak területén minden szocioregionális és interakciós kötöttségtől független folyamatos alkotómunka szükséges, különös tekintettel az elmúlt két évtized kudarcaira és a kisebbségi magyar nyelvű szaknyelvi beszéd helyzetére" (1999, 97).

Felhasznált irodalom

Aubrecht, Roman–Bizubová, Mária–Hantabálová, Ida–Pivko, Daniel–Uhereková, Mária–Zágoršek, Kamil 1998. *Természetrajz az alapiskola 8. osztálya számára.* Bratislava, SPN.

Bakos Ferenc 2002. *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bartusz Gyula 1993. *Magyar–szlovák, szlovák–magyar építészeti szótár. Maďarsko-slovenský, slovensko-maďarský stavebnícky slovník.* Bratislava, SPN.

Csicsay Károly–Gubík Mária 2004. *Új érettségi vizsga. Magyar nyelv és irodalom. Monitor-feladatlapok.* Bratislava, SPN.

Dvorská, K.–Száraz, L. 1976. *Szakkifejezések szótára a kilencéves alapiskolák 7–9. osztálya számára. Slovník odborných termínov pre 7.–9. ročník ZDŠ s vyuč. jaz. maď.* Bratislava, SPN.

Dvorsky J.–Vadkerty K.–Galambos L.–Kovács Z.–Mészáros J. (összeáll.) 1968. *Magyar–szlovák szakkifejezések gyűjteménye a középiskolák 1–3. évfolyama számára.* Bratislava, SPN.

ÉKsz. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fibi, A.–Fodor, Z. 1985. *Szakkifejezések szótára a honvédelmi nevelés középiskolai tankönyveihez. Slovník odborných výrazov k učebniciam brannej výchovy pre SŠ.* Bratislava, SPN.

Friedrichová, I.–Perhácsová, V.–Varga, V. 1989. *Slovensko-maďarský odborný slovník.* Bratislava, Osveta.

Habovštiaková, Katarína–Hasák Vilmos–Török Matild 1984. *Magyar–szlovák frazeológiai szótár. Maďarsko-slovenský frazeologický slovník.* Bratislava, SPN.

Hantabálová, Ida–Čumová, Katarína–Galvánek, Juraj–Slobodník, Vladimír 2000. *Természetrajz az alapiskola 6. osztálya számára.* Bratislava, SPN.

Hantabálová, Ida–Čumová, Katarína–Drobná, Mária–Lányová, Oľga 2001. *Természetrajz az alapiskola 7. osztálya számára.* Bratislava, SPN.

Hornyák, P.–Kecskés, A.–Polačková, E.–Zalabai, Z. 1965. *Terminologický slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. Matematika, deskriptívna geometria, fyzika.* Bratislava, SPN.

Katona Éva–Ján Schultz–Szabó Gyula 1975. *Slovensko-maďarský obrázkový slovník. Pomocná učebnica pre 6.–9. ročník základných deväťročných škôl. Szlovák–magyar képes szótár. Segédkönyv a kilencéves alapiskolák 6–9. évfolyama számára.* Bratislava, SPN.

Kiss Jenő 1996. A magyar nyelv változatainak kialakulása és mai állapota. In V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón.* Budapest, 88–93. p. /Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 207./

Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Budapest, Scholastica.

Klokner Lóránd–Eszenyi József–Toma Rudolf–Bálint Katalin–Habán László 1993. *Magyar–szlovák, szlovák–magyar mezőgazdasági szótár. Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský poľnohospodársky slovník*. Bratislava, SPN.

Kovácsová, Zuzana–Répássyová, Elena 1994. *Obrázkový slovník pre základné školy s vyučovacím jazykom maďarským (3.–6. ročník)*. Bratislava, SPN.

Krátky slovník slovenského jazyka 2003. Bratislava, Veda – Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Lanstyák István 1996. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Magyar Nyelvőr,* 120. évf. 2. sz. 125–151. p.

Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatának sajátosságai.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 26–27., 31–32., 37–39. p.

Lanstyák István–Szabómihály Gizella 2000. Nyelvi jogaink érvényesítésének feltételei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2. évf. 1. sz. 85–98. p.

Lanstyák István: Az MTA szlovákiai kutatóállomásául szolgáló nyelvi iroda koncepciótervezete. Kézirat, Dunaszerdahely, 20–21. p.

Lukovics Dénes–Solymos László 1993. *Magyar–szlovák, szlovák–magyar gépészeti szótár. Maďarsko-slovenský, slovensko-maďarský strojnícky slovník*. Bratislava, SPN.

Menrath, Ludwig–Kiss Ferenc–Tóth Erzsébet 1992. *Matematika. Képletgyűjtemény és magyar–szlovák képes szótár. Zbierka vzorcov a ilustrovaný maďarsko-slovenský slovník*. Bratislava, Terra.

Mészáros Tímea 2002. *A szaknyelvi tervezés legfőbb kérdései.* Szakdolgozat. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Pozsony, 49–51., 64–66. p.

Mészáros Tímea 2005. A szaknyelvi tervezés főbb kérdései. In Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III.* Pozsony, Kalligram, 159–201. p.

Misad Katalin 1998. A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről.* Pozsony, Kalligram, 43–68. p.

Misad Katalin 2005. *A* szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* VII. évf. 4. sz. 77–92. p.

Misad Katalin 2005. Nagybetűsítés a szlovákiai magyar írásgyakorlatban. In Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 84–95. p.

Peťovskyné Cs. Viola–Both József 1991. *Magyar–szlovák, szlovák–magyar közgazdasági szótár.* Bratislava, SPN.

Pusztai Ferenc 1999. Magyarul és magyarán. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 91–98. p.

Ritoók Zsigmond: Előszó. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 9–11. p.

Sima Ferenc 2007. *Magyar–szlovák/szlovák–magyar szótár. Maďarsko-slovenský/slovensko-maďarský slovník*. Második kiadás. Bratislava, SPN.

Smiešková, Elena–Simáné Havas Éva 1984. *Szlovák–magyar frazeológiai szótár. Slovensko-maďarský frazeologický slovník*. Bratislava, SPN.

Szabadi József: *Terminológiai szótár. Segédkönyv a csehszlovákiai általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű tizenkét éves iskolák 10–12. évfolyama számára.* Bratislava, SPN.

Szabómihály Gizella 2002. A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései. In

Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a szlovák–magyar kétnyelvűségről.* Pozsony, Kalligram, 169–200. p.
Szépe György 1999. Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 119–128. p.
Tankó László 1985. *Szlovák nyelvű képesszótár.* Bratislava, SPN.
Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. In Fábián Pál–Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelés.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 177–188. p.
Ušáková, Katarína–Hudák, Ján–Krajčovič, Juraj–Seman, Milan 2000. *Biológia a gimnáziumok számára 1. A sejtek biológiája. A növények biológiája.* Bratislava, SPN.
Ušáková, Katarína–Činčura, František–Dúbravcová, Zuzana–Záhorovská, Erika 2001. *Biológia a gimnáziumok számára 2. A növények fejlődése, rendszere és ökológiája.* Bratislava, SPN.
Ušáková, Katarína–Gressnerová, Soňa–Novacký, Martin–Štulrajter, Vojtech 2002. *Biológia a gimnáziumok számára 3. Az állatok biológiája. Etológia.* Bratislava, SPN.
Ušáková, Katarína–Matis, Dušan–Kováč, Vladimír 2004. *Biológia a gimnáziumok 4. évfolyama számára. Az állatok fejlődése, rendszere és ökológiája.* Bratislava, SPN.

Katalin Misad

Terminological problems in Slovak-Hungarian and Hungarian-Slovak specialized dictionaries published in Slovakia

The study presents Slovak-Hungarian and Hungarian specialized dictionaries, including school dictionaries published in Slovakia, which, according to their authors are designed for narrowly specialized professionals, students, who search for basic terms of their study subjects and even non-professionals interested in the subject. Confrontation examination of Slovak terms and their Hungarian equivalents revealed numerous weak points of these works – in many cases, the dictionaries do not use the standard Hungarian identification of Slovak words and expressions. This inadequacy in denoting Hungarian equivalents may be caused by incorrect and/or insufficient confrontation of Slovak and Hungarian terms, as well as their variance and different motivation. The contribution provides stimuli to research into diferenciation of Hungarian specialized lexicon.

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Nostra Tempora 16
ÖLLŐS LÁSZLÓ
AZ EGYETÉRTÉS KONFLIKTUSA
A Magyar Köztársaság alkotmánya
és a határon túli magyarok
FORUM Institute

JURAJ MARUŠIAK

A lengyel kisebbség Csehszlovákiában 1968 és 1970 között*

JURAJ MARUŠIAK
The Polish Minority in Czechoslovakia Between 1968 and 1970

323.15(=162.1)(437.6)"1968/1970"
94(437.6)"1968/1970"
323.1(437.6)"1968/1970"

Czechoslovakia. Teschen. Polish Minority. the Prague Spring. Minority Organizations. Normalisation.

A múlt század 50-es és 60-as éveit a Těšín (Teschen) környéki sziléziai régióban a lengyel kisebbség befolyásának szisztematikus csökkenése jellemezte. Ezt elsősorban a szóban forgó terület multietnikus jellegéből, valamint az új, főképp cseh és szlovák nemzetiségű lakosság intenzív beáramlásából adódó természetes asszimilációs tendenciák okozták. Ez a régió iparosodásának, mindenekelőtt azonban a kommunista rezsim által preferált ágazatok, a szénbányászat és a kohászat rohamos fejlődésének eredménye volt. A szénkitermelés, valamint a felsőfokú képesítés megszerzésének lehetősége, a munka utáni migráció és egyéb tényezők hatására a lakóhelyek szerkezete átalakult, a lengyel etnikum számos képviselője is elhagyta a régiót.

A lengyel kisebbség helyzetét negatívan befolyásolta a kommunista rezsim represszív jellege és Csehszlovákia Kommunista Pártjának (a továbbiakban: CSKP) hivatalos nemzetiségi politikája is. A politikai elnyomás több kisebbségi aktivistát érintett nemcsak közvetlenül az 1950-es évek első felében, a kommunista uralom „kezdeti szakaszában", hanem később is, pl. az ún. 1956-os lengyel október kapcsán, amikor 1958-ban a *Zwrot* című kulturális havilap szerkesztőségéből és a Lengyel Kulturális és Művelődési Szövetség (Polski Związek Kulturalno-Oświatowy, a továbbiakban: PZKO) Irodalmi-szerzői Szekciójának (Sekcja literacko-autorska, a továbbiakban: SLA) vezetéséből is eltávolították Paweł Kubiszt. A PZKO kivételével a régióban megszűnt minden kisebbségi szervezet, s ennek következtében számottevő mértékben csökkent a lengyel kisebbség és a lengyel nyelv jelenléte a közéletben. A kommunista rendszer nemzetiségi politikája nem az erőszakos etnikai, illetve nyelvi asszimiláció mintáját követte, hanem a „csehszlovák nép erkölcsi-politikai egységének" elérését határozta meg stratégiai célként. E koncepció szellemében a nemzetiségi különbségeket csupán a nyelvi, illetve kulturális-oktatási kérdésekre szűkítette, miközben a közélet minden más területén (gazdaság, közigazgatás, politika stb.) a kisebbségeknek a többségi lakosságba kellett volna beolvadniuk. Az „erkölcsi-politikai egység" tervezete a nemzetiségi kérdésben szem előtt tartotta a

**FÓRUM* Társadalomtudományi Szemle, XI. évfolyam 2009/1, Somorja

**A tanulmány a* Csehszlovákia Kommunista Pártja és a bolsevizmus *elnevezésű program keretén belül készült (a projekt száma: 409/08/1621).*

kisebbségek „anyaországaikkal" fenntartott kapcsolatainak minimalizálását, hogy elsősorban Csehszlovákiával azonosuljanak és saját kisebbségi közösségükkel, ne pedig anyanemzetük részeként határozzák meg magukat.

Ráadásul a helyi lakosság történelmi emlékezetében továbbéltek az első világháború előtti korszak negatív ellenérzései, amikor ebben az etnikailag vegyes régióban a lengyel, a német és a cseh kulturális és politikai elit közt verseny folyt a domináns pozícióért, vagy az 1919-ben Těšínért folytatott cseh–lengyel konfliktus időszakának, illetve az 1938–1939-es esztendők emlékei, amikor ez a terület egy rövid időre Lengyelország része lett. A másik oldalon a lengyel lakosság tudatában negatív emlékek maradtak fenn azon cseh politikusok második világháború utáni negatív ténykedéséről, akik célja az asszimiláció, illetve a lengyel kisebbség kitelepítése volt Těšín vidékéről. Különösen a Csehszlovák Nemzetiszocialista Párt képviselői vették ki ebből részüket, személy szerint František Uhlíř parlamenti képviselő.[1]

Nem elhanyagolható tény, hogy a CSKP nemzetiségi politikája a lengyel kisebbséggel kapcsolatosan engedékenyebb álláspontot képviselt, aminek következtében 1946-ban, az első háború utáni parlamenti választások során elnyerte a těšíni lengyelek támogatását.[2]

Těšín lengyel lakosságának asszimilációját megkönnyítette a régió sajátos etnikai helyzete. A cseh és lengyel lakosok jelentősen nem különböztek egymástól a nyelvhasználat tekintetében, mivel a cseh és a lengyel nyelv közelségét és kölcsönös megértését hatványozta a mindkét etnikum képviselői által használt helyi nyelvjárás, valamint az egyéb megkülönböztető jegyek hiánya, amelyek meghatározták volna a helybeli lakosság etnikai azonosítását, mint pl. a vallás, a foglalkozás, a szociális rétegződés. Ebből a szempontból az etnikai hovatartozást az egyén tudatos választása, a külső környezet (munkahely, szomszédok, település) nyomása, a családi nevelés, valamint az egyéni anyagi, illetve szociális felemelkedés perspektívája határozta meg. Abban a helyzetben, amikor Csehszlovákiában a nem demokratikus kommunista rendszer körülményei közt a lengyel nyelv egyre inkább visszaszorult a magánszférába, miközben az előmenetel a lengyel nemzetiségű polgárok esetében is a – jórészt a többségi populáció képviselői közül kikerülő – kormányzó elit általi elfogadástól függött, még a lengyel származású kommunista vezetők sem igyekeztek fellépni a kisebbség képviselőiként. Sőt, a lengyel kisebbség képviseletének egy része ebben a helyzetben próbált ellenállni az asszimilációs folyamatoknak, amit a többségi lakosság, a már említett történelmi ellenérzésekre való tekintettel, negatívan fogadott. Az egyes polgárokért és az ő azonosságukért folyó harc a kommunista rendszer keretein belül is csendben zajlott tovább. Paradox módon a cseh többségi etnikum és a lengyel kisebbség közti viszonylag kis kulturális és szociális eltérések ellenére, ahol a nemzeti identifikáció egy „mindennapos népszavazás" kérdése, a nemzetiségi elitek közt jelentős feszültség uralkodott, amely az újkori történelem válsághelyzeteiben mutatkozott meg, beleértve az 1960-as évek végét is.

A lengyel nemzetiségű lakosság aránya mind abszolút, mind relatív számokban csökkent. Míg 1950-ben a mai Cseh Köztársaság területén 70 816 lengyel nemzetiségű lakos élt (ebből 59 005 Těšín vidékén), akik Csehország lakosságának 0,8%-át alkották, az 1970-es esztendő végén a számuk már csak 64 074 volt, s Csehország lakosságának 0,65%-át tették ki.

A lengyel kisebbség helyzetét a közéletben tovább gyengítette Morva-Szilézia sziléziai kirendeltségének felszámolása és az Ostravai kerület kialakítása 1948-

ban, amelyhez hozzácsatolták az egyes morva területeket is. Ezzel véglegesen megszűnt Szilézia – mint Csehszlovákia sajátos régiójának – alanyisága. Az 1960-as közigazgatási reform során megszűnt az Ostravai kerület, illetve egyesült az Olomouci kerülettel, s létrejött az Észak-Morvaországi kerület. Összlakosságának 3,8%-át alkották a lengyelek (1961), nem egész egy évtized alatt számarányuk 3,3% alá csökkent.[3] Az 1960-as közigazgatási reform a járások szintjén is befolyásolta a helyzetet, mivel megszűnt a Český Těšín-i járás, s területét a Karvinái és a Frýdek-Místeki járások között osztották fel. A Frýdek-Místeki járás ugyanakkor szinte kizárólag csehek által lakott régiókból állt. A lengyel nemzetiség marginalizálódása a települések szintjén is jelentkezett, ahol csökkent a lengyel etnikum aránya, s még azokban a falvakban is, ahol korábban domináns helyzetben volt, kisebbségbe került.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a lengyel kisebbség nem alkotott homogén egységet. A törésvonalak, illetve a konfliktusok kontúrjai egyrészt a kommunista rezsim 1968-as demokratizációs kísérletének támogatói, illetve ellenzői között húzódtak, s egyidejűleg a kisebbségi eliten belüli érdekcsoportok között. A további vonal, mely megosztotta a lengyel minoritást, a lengyel származású, nemzeti meggyőződésű társaság, valamint a kisebbségi közösséghez fűződő kapcsolatok gyengítésére és a többségi környezetbe való beilleszkedésre törekvő elit, illetve a nemzetiségileg közömbös helyi lakosság jelentős része közt rajzolódott ki. Éppen a nemzetiségileg közömbös lakosságnak a lengyelek körében tapasztalt magas számaránya veszélyeztette a kisebbségi elit legitimitását. Kevésbé jelentős törésvonal mutatkozott a lengyel kisebbség (elsősorban) kulturális életének korszerűsítésére tett kísérletek körül, amely viszont jelen volt az 1960-as évek végén a těšíni politikai csatározásokban.[4] Nem utolsó sorban a těšíni régió interetnikai viszonyait hosszú távon a Csehszlovákia és Lengyelország közötti bilaterális kapcsolatok határozták meg, ami kifejezésre jutott az 1968–1969-es esztendőkben is, amikor a kommunista Lengyelország vezetői rendkívül negatív álláspontra helyezkedtek a CSSZSZK-ban zajló „megújhodási folyamat” kapcsán.

Etnikai viszonyok Těšínben az 1960-as években

A múlt század 50-es éveiben (1950–1961) a lengyelek száma a Nový Jičín-i, az Opavai, a Bruntáli és az Ostravai járásban 38%-kal lett kevesebb, a következő esztendőkben a lengyel kisebbséghez tartozók arányának csökkenése a tömbben élő lakosságot, a Karvinái és a Frýdek-Místeki járást is elérte. 1961-ben a lengyelek a Karvinái járás lakosságának 16,8%-át alkották. A vidékről a nagyvárosokba irányuló lengyel migráció ellenére éppen a városi központokban apadt rohamosan az arányuk, bár abszolút számuk növekedett. Így pl. Havířovban 1961-ben 9,2% lengyel és 9,8% szlovák élt, 1968-ra viszont a lengyelek aránya 6,2%-ra csökkent, míg a szlovákoké 25%-ra emelkedett. A lengyel lakosság életkorszerkezete is folyamatosan romlott. Amíg 1921-ben a 14 évesnél fiatalabb gyerekek aránya 34,4% volt, 1961-ben már csupán 21,1%, az 50 évnél idősebbek viszont 31,5%-ot tettek ki. 1950-ben a lengyel lakosság természetes szaporulata 1000 lengyel nemzetiségű polgárra 13,1 személy volt, 1961-ben viszont már csupán 4,9. Rohamosan mérséklődött a lengyel lakosú települések kompakt jellege is. 1950-ben még kilenc községben al-

kottak többséget a lengyelek, 1961-ben már csak hat faluban (Stonava, Těrlicko, Hrádek, Košariská, Milíkov és Vendryně).[5]

A viszonyok ilyetén alakulásának felelt meg a nemzetiségi oktatás helyzete is. 1968-ban a lengyel kisebbségnek 44 óvodája volt 53 csoporttal, melyekbe 1205 gyermek járt. Az 1961–1962-es tanévvel összevetve 18 óvodával, 19 csoporttal és 626 gyermekkel (34%) volt kevesebb. A lengyel óvodák felügyeletét a Frýdek-Místeki járás cseh nemzetiségű tanfelügyelő asszonya látta el, míg a Karvinái járásban lengyel tanfelügyelő működött. A lengyel óvodák nevelőnőit Nový Jičínben a nemzetiségi sajátosságok figyelmen kívül hagyásával készítették fel pályájukra. Ezért az 1968-as esztendő során a lengyel kisebbségi aktivisták javasolták, hogy tegyék lehetővé a Bielskoban (jelenleg Bielsko-Biała) való tanulást.[6]

Az alapiskolák hálózata is zsugorodott. Az 1961–1962-es tanévben a Frýdek-Místeki járásban 43 lengyel tanítási nyelvű alapiskola működött, 1968/1969-ben már hárommal kevesebb. A 4100 tanulóhoz képest az 1960-as évek elején 691 diákkal csökkent a létszám. Még drasztikusabb volt a lengyel oktatás hanyatlása a Karvinái járásban, ahol az 1968–1969-es tanévben összesen 31 lengyel tanítási nyelvű iskola volt (3154 tanulóval), vagyis 11 iskolával és 1716 gyerekkel kevesebb, mint 1961–1962-ben. Ugyanakkor az említett lengyel iskolákból 28 volt egyosztályos, s közülük csak 9-ben volt meg a szükséges 20 tanuló.[7] Mindössze 16 alapiskola volt teljesen szervezett, vagyis rendelkezett 1–9. évfolyammal.

Rajtuk kívül lengyel nyelven működött egy kisegítő iskola Karvinában, valamint két lengyel osztály a Český Těšín-i és a třineci cseh iskolákban.

A lengyel kisebbségnek volt még egy általános képzettséget nyújtó középiskolája Český Těšínben, ugyanott párhuzamos lengyel osztályai voltak a közgazdasági középiskolának, Karvinában az ipari szakközépiskolának, Orlovában az egészségügyi szakközépiskolának, valamint ugyancsak Český Těšínben a mezőgazdasági műszaki szakiskolának.[8] A szakmunkásképzők közül csak a Český Těšínben és a Jablunkovban működő mezőgazdasági iskolákban volt tanítási nyelv a lengyel. Újabb szakiskolák indítása technikai szempontból jelentett gondot, mert pl. az alapiskolák végzősei, akik a bányászatot választották, nem egy iskolában tanultak. 1968-ban létrehoztak egy lányiskolát Český Těšínben, és fontolgatták, hogy lengyel nyelvű képzést indítanak Třinecben a kohóipari szakiskolában és az orlovái szolgáltatóipari szakmunkásképzőben is. Az 1968–1969-es esztendők során az orlovái lengyel tanítási nyelvű gimnázium újraindítását kezdeményezők is hallatták hangjukat.[9] A tanárképzés a polonisztika szak kivételével cseh nyelven folyt. Az alapiskoláknak megvoltak a lengyel nemzetiségű járási tanfelügyelői, és kerületi szinteken is volt a lengyel iskolák számára fenntartott külön inspektor.[10]

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Opavában működő Szilézia Intézetének 1967-ben megvalósított szociológiai felmérése igazolta, hogy a lengyel lakosságnál jellemző az asszimilációra és mindenekelőtt a nemzeti közöny elhatalmasodására való hajlam. Az 1960-as évek második felében a lengyel lakosok által kötött házasságoknak 30%-a volt etnikailag vegyes, míg az ifjúházasok szüleinek generációja esetében sokkal nyilvánvalóbban domináltak az endogám családok (a vizsgált egyének 95%-ánál volt mindkét szülő lengyel nemzetiségű). Más becslések szerint a friss frigyek körében túlsúlyban voltak a vegyes házasságok.[11]

A nyelvhasználattal kapcsolatosan a megkérdezettek 22,5%-a jelölte meg első helyen a lengyel nyelvet, 63% a helyi nyelvjárást és 14% a cseh nyelvet, a munka-

helyen állítólag a felmérésben résztvevők mintegy 86%-a használta a helyi dialektust, illetve a lengyelt.

A tömegkommunikációs eszközök igénybevétele szempontjából az tűnt ki, hogy a těšíni lengyelek többsége a cseh sajtót olvasta (46% az első helyen jelölte meg, 42% pedig a lengyel újságokat tette első helyre), míg a könyvek esetében a helyi lengyel lakosok a lengyelül írt kiadványokat helyezték előtérbe (60%). Ugyanez érvényes a televízió esetében, míg a rádiók körében a cseh adó volt népszerűbb, melyet a megkérdezettek 63%-a tette első helyre. A felső-sziléziai etnikai közösségek közül éppen a lengyeleknél jelent meg legmarkánsabban a kétnyelvűség.

A másik oldalon az említett felmérésben a lengyelek 94%-a vélte úgy, hogy elegendő lehetősége van az anyanyelvi kultúrája megélésére.[12] A gyermeknevelés szempontjából érdekes, hogy a lengyel lakosság 17%-a cseh nemzetiségűnek, míg 82%-a lengyelnek tüntette fel gyermekeit. Bár a megkérdezettek gyerekeinek 87%-a járt lengyel iskolába, 24%-uk szívesen vette volna, ha csemetéik cseh tanítási nyelvű iskolát látogatnának. A felmérésben résztvevők egyharmada voksolt a lengyel nyelvű felsőfokú képzés lehetősége mellett, a maradék mintegy 61% a cseh nyelvű főiskolákat részesítette előnyben. A lengyel nyelvű középiskolák ugyan élvezték a lengyel lakosság támogatását, de a megkérdezettek majdnem harmada (29%) szívesebben vette volna, ha gyereke cseh tanítási nyelvű középiskolába jár. Az iskolák számának csökkenése ellenére az érintettek 66%-a tartotta elégségesnek a lengyel iskolák hálózatát. A těšíni lengyelek az esetek többségében elégedettségüket fejezték ki az érvényesülési lehetőségeikkel kapcsolatban, és nem éreztek lényeges különbséget a cseh populációval való összehasonlításban. Csak 5,7%-uk vélte a lengyel tanulók számának csökkenését az oktatáspolitika következményének, miközben 76% azt gondolta, hogy ez a természetes asszimiláció eredménye.

A megkérdezettek 62%-a állította, hogy tagja a PZKO-nak. Ez a szervezet – mely nemcsak a városokban, hanem a kisebb falvakban is működött – azonban nem csupán kulturális, illetve nemzetiségi rendeltetéssel bírt, hanem jelentős szocializációs szerepe is volt. Azon megkérdezettek fele, akik PZKO-tagsággal rendelkeztek, azt állította, hogy a szervezet rendezvényein a baráti kapcsolatok fenntartása érdekében vesz részt.

A lengyel etnikummal való azonosulás megcsappanását az egyik oldalon az okozta, hogy a lengyel kisebbség tagjai a nagyvárosokba költöztek, ahol meggyengült a család, a barátok és a szomszéd közösségek hagyományos ellenőrzése, pl. a gyermekeik által látogatott iskola tanítási nyelvének megválasztásakor. Egy másik tényező volt azonban a lengyel nyelv és kultúra már említett visszaszorítása a magánszférába, miközben az asszimiláció nemcsak az érvényesülési lehetőségek mérlegelésének eredménye volt, hanem a többségi, elsősorban cseh lakosság részéről tapasztalt negatív fogadtatás fejleménye is. A szóban forgó felmérés eredményei alapján – mely a lengyel közösséget jelölte meg a leginkább béketűrőnek – a těšíni lengyeleknek csak 45%-a gondolta úgy, hogy a régióban nem jelentkeznek a nemzetiségi összeférhetetlenség megnyilvánulásai.[13]

Az intolerancia és a lengyel kultúra háttérbe szorításának megnyilvánulásai különböző jelleget öltöttek. Így pl. a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom üzemi klubjai keretében szinte alig működtek lengyel kultúrcsoportok, és még a PZKO-ban tevékenykedő együtteseket is csak hellyel-közzel hívták meg a más szervezetek által rendezett ünnepségekre. A másik oldalon pedig a többségi lakosság is csak gyér érdeklődést mutatott a PZKO rendezvényei iránt.[14]

A kétnyelvűség deklarált alapelve a gyakorlatban nem érvényesült, a kétnyelvű megnevezések hiányoztak a helyi nemzeti bizottságok (a továbbiakban: HNB), a CSKP járási nemzeti bizottságainak (a továbbiakban: JNB), valamint az üzletek épületeiről is. Ugyanakkor a nemzeti bizottságok nem szívesen jártak a PZKO kedvében ezen elv betartása ügyében. Pl. 1967 decemberében Nebory község helyi nemzeti bizottsága ugyan elfogadta a helyi PZKO kérését a hirdetéseinek kétnyelvű kiadásával kapcsolatban, de elutasította, hogy az épülete falára kétnyelvű táblát tegyenek, mondván, az nem kötelező.[15]

A települések szintjén hivatali nyelvként szinte kizárólag a csehet használták, a lengyel fellépéseket többnyire tolerálták. Az elszórtan jelentkező negatív reakciók azonban rendkívül érzékenyen érintették a kisebbségi közösséget. A nemzeti bizottságok tanácskozásain rendszerint minden képviselő a saját anyanyelvét használta, és a lengyeleknek csak elenyésző hányada szólalt fel csehül. Más volt viszont a helyzet a járások szintjén, ahol a képviselők és a JNB-k tisztségviselői a vegyes községekben kizárólag a cseh nyelvet használták. Éppen az a tény, hogy több lengyel származású funkcionárius már nem kötődött a lengyel közösséghez, amelyből származott, a nemzetiségileg aktív lengyel lakosság egy részének bírálatát váltotta ki. Ilyen tisztségviselő volt pl. Emil Kantor, a Karvinái Helyi Nemzeti Bizottság elnöke, akinek vegyes házasságból származó gyermekei cseh tanítási nyelvű alapiskolába jártak. Kantor a nyilvánosság előtt csak ritkán beszélt lengyelül, és a lengyel sajtóba (pl. *Głos Ludu*) szánt cikkeit is cseh nyelven írta, a PZKO taggyűlésein cseh nyelven szólalt fel.[16] Hasonlóképpen Eryk Monczka parlamenti képviselő a megválasztása után kilépett a PZKO vezetőségéből, és a lengyel nyelvet a nyilvánosság előtt már csupán olykor-olykor használta.[17]

Az asszimilációs folyamatokat egyrészt a kisiskolák felszámolása és a cseh iskolákba történt beolvasztása gyorsította meg, másrészt a lengyel és cseh középiskolák összevonása.[18]

Nem hiányoztak azonban az intolerancia nyílt megnyilvánulásai sem. Általános jelenségként írták le azokat az eseteket, amikor az anyakönyvi hivatal dolgozói nyomatékosan győzködték a szülőket, hogy a cseh naptárban szereplő neveket adjanak gyermekeiknek, több esetben pedig csak a HNB lengyel nemzetiségű elnökének közbenjárására engedélyezték a lengyel nevek beírását.[19] Elterjedt problémát jelentett a vezeték- és keresztnevek átírása is a lengyel nyelvből a cseh helyesírás szerint.

Sokkal rosszabb kimenetelű volt a lengyel nemzetiségű tanulók zaklatása Mistřovicében, ahol nem működött lengyel tannyelvű alapiskola, ezért a lengyelek is a cseh iskolát látogatták. Ebben az iskolában a lengyel nyelv használatáért büntetést vezettek be (minden szó 1 korona), miközben a „bűnösök" névsorát az iskolai faliújságon is közzétették. Ezen felül a tanulóknak odahaza százszor le kellett írniuk, hogy többé nem fognak lengyelül beszélni. A hasonló praktikákkal csak a lengyel nemzetiségű szülők tiltakozása után hagyott fel az iskola.[20]

Egy másfajta eset volt az a lengyel közösség körében negatív visszhangot kiváltó bírósági döntés egy cseh–lengyel házaspár válóperes ügyében, amellyel a lengyel feleségnek megtiltották, hogy a cseh tanítási nyelvű iskolából lengyelbe vigye át gyermekét. A kisebbségi sajtó olyan példákat is közölt, ahol a telefonközpont alkalmazottja rendszeresen visszautasította a lengyel nyelvű beszélgetések kapcsolását, de másképp reagált, ha a felek a kérésüket cseh nyelven adták elő. Az üzletekben és a vendéglőkben ugyancsak feljegyeztek hasonlóan agresszív és negatív re-

akciókat az ügyfelek lengyel nyelvű kérései kapcsán.[21] Havířovban például a Jednota – Jedność élelmiszerüzletnek le kellett vennie a kétnyelvű tábláját. Nem volt kétnyelvű megnevezése az óvoda lengyel csoportjának sem, amit a hivatalok azzal az indoklással utasítottak vissza, hogy a középületek kétnyelvű megjelölése nem kötelező.[22] Ebben a helyzetben, amikor maguk a lengyel kisebbség tagjai is lehetséges ellentétek tárgyaként kezelték nemzeti identitásukat, csökkent az érdeklődés a lengyel kultúra iránt. Több lengyel értelmiségi a régióbeli érvényesülési lehetőségek híján kénytelen volt elhagyni Těšínt, mint pl. a színházi szakértő Wanda Cejnar, aki egy könyvesboltban dolgozott, illetve Franciszek Michalik rendező, aki a lengyelországi Opoleban vállalt állást. A PZKO-ban végzett munka sem garantálta a kisebbségi szervezet tagjainak a szociális felemelkedés lehetőségét, és főleg alacsonyabb szinteken bukkantak fel olyan nézetek, hogy a PZKO nem egyenrangú a Nemzeti Front partnerszervezeteivel.[23] Ezek a tényezők is befolyásolták, hogy a lengyel szülők miért írták önszántukból cseh tanítási nyelvű iskolába gyermekeiket.[24]

A lengyel kisebbség és a társadalom demokratizálásának kísérlete 1968-ban

Csehszlovákia többi lakosához hasonlóan a lengyel kisebbség képviselőinek többsége is pozitívan fogadta azt a reformkísérletet, amely Alexander Dubčeknek az 1968 januárjában történt CSKP Központi Bizottságának (a továbbiakban: KB) főtitkárává választása után következett be. A nyilvános viták megélénkülésének jelei már 1968 februárjában érezhetők voltak, főképp az alsóbb szinteken. A PZKO tagjainak és aktivistáinak egy része bírálta a nemzetiségi szervezet vezetését, de az ellentétek megjelentek a kisebbségi elit körében is. A feszültség főképp a *Głos Ludu*[25] szerkesztőségének, valamint a CSKP Kerületi Nemzeti Bizottságában (a továbbiakban: KNB) ténykedő, a PZKO tevékenységét ellenőrző lengyelek székhelyéül szolgáló Ostrava, illetve Český Těšín konzervatív környezete, a PZKO vezetősége és a *Zwrot*[26] kulturális havilap szerkesztősége közt uralkodott. A *Głos Ludu*t passzivitásáért bírálták, s azzal vádolták, hogy „narkotikumot fecskendez a lengyel közösségbe a végső vágás előtt". A lap és főleg Tadeusz Siwek főszerkesztő kritikájával a *Głos Ludu* korábbi szerkesztője és a PZKO Irodalmi-szerzői Szekciójának későbbi vezetője, Henryk Jasiczek állt elő, amikor rámutatott arra a tényre, hogy a reformfolyamatok deklarált támogatása ellenére éppen Siwek volt az, aki 1965-ben visszautasította a régió történelmének hivatalos értelmezésével szemben fenntartásokat tartalmazó cikkek megjelentetését. Jasiczek a lap szerkesztőségének ugyancsak felrótta, hogy 1967-ben csatlakozott a Petr Bezruč cseh költő születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségekhez, bár őt a lengyel értelmiségiek túlnyomó része lengyelellenessége miatt elutasította. A *Zwrot* főszerkesztőjével, Jan Rusnokkal közösen Jasiczek nyíltan megkérdőjelezte a *Głos Ludu* szerkesztősége új kurzusának őszinteségét.[27] A kölcsönös támadások később a *Głos Ludu* hasábjain is folytatódtak, egészen a PZKO X. kongresszusáig.

A kisebbség tagjai közti politikai konfliktust nemzetiségi körökben aggodalommal szemlélték, és igyekeztek minél előbb megállítani és elsimítani a polémiát. A lengyel értelmiségiek pozitív programot próbáltak megfogalmazni, amely képes lett volna egyesíteni a lengyel kisebbséget és javítani a Csehszlovákiában tapasztalt helyzetén.

Tekintettel arra, hogy a lengyel nyelv fokozatos kiszorítása a közéletből elsődleges eszköze lett a kisebbséghez tartozók asszimilációjának, fő problémaként az etnikailag vegyesen lakott területek kétnyelvűségének követelményét, illetve a lengyel nyelv cseh és szlovák nyelvvel történő egyenjogúsításának kívánalmát fogalmazták meg. A második helyre került a lengyel kisebbség képviseletének kérdése és a közigazgatásban való részvétele. Nyilvános fórumokon 1968 márciusában – a CSKP járási konferenciái idején – éledt újjá a kisebbségi kérdés. Ezeken két résztvevő – a *Zwrot* irodalmi szekciójának vezetője, Henryk Jasiczek (a karvinái konferencián) és a Mosty u Jablunkova-i alapiskola igazgatója, Gustaw Pyszko (a frýdek-místeki járási konferencián) – lengyel nyelven szólalt fel. Az utóbbi felszólalása, illetve annak nyelvhasználata Z. Václavík küldött negatív reakcióját váltotta ki, mondván: az iskolaigazgató bírja a cseh nyelvet, ezért csehül kellene beszélnie. 1968 márciusában azonban a hasonló megnyilvánulás még viszonylag ritka volt, s a küldöttek többsége ezt vissza is utasította.[28] A másik oldalon viszont a konferenciák küldöttei nem támogatták a lengyel jelölteket, pl. a karvinái járási CSKP-konferencián a szavazólapokra a neveik mellé a „lengyel soviniszta" megjegyzést írták. A CSKP Járási Bizottságába jelölt tizenkét lengyel nemzetiségű személyből csak négyet választottak meg, ugyanakkor mind a hat szlovák nemzetiségű jelölt bekerült a testületbe.[29]

A többségi lakosság szokásos reakciója az volt, hogy a régióban nem létezik nemzetiségi kérdés, és nem voltak hajlandók megnyitni a nemzeti kisebbségek problematikáját.[30]

A CSKP KB 1968. januári plenáris ülése után a politikai üldöztetés áldozatainak rehabilitálása és a lengyel antifasiszta ellenálló csoportokban való részvétel elismerésének kérdései az első olyan témák közé tartoztak, amelyek eszmecsere tárgyát képezték. Azonban nemcsak az ellenállás elismeréséről volt szó, hanem a rehabilitációkban érintett volt a CSKP néhány lengyel nemzetiségű tisztségviselője is, hiszen egy hasonló lépés a saját pozícióik megerősítését is jelentette volna. Elsősorban az első köztársaságbeli lengyel kommunistákról volt itt szó, és főleg a CSKP képviselőjét, Karol Śliwkát érintette, aki a második világháborúban egy náci koncentrációs táborban halt meg. Az 1951–1952-es esztendőkben azzal vádolták meg, hogy állítólag aláírt egy nyilatkozatot, amely szerint 1938-ban lemondott a kommunizmusról. A CSKP vezetése azt is szemére vetette, hogy az utasítások ellenére Těšín Lengyelországhoz csatolása után visszatért a régióba, és bár az említett vádakat semmilyen közvetlen bizonyíték nem támasztotta alá, a rehabilitációjára tett nem hivatalos kísérletek 1956-ban sikertelenül végződtek. Sorsáról 1948 után első alkalommal nyíltan a *Głos Ludu* írt 1968 márciusában.[31] Elkeseredést váltott ki, hogy a régió néhány lengyel nemzetiségű vezető tisztségviselője tartózkodóan viszonyult Karol Śliwka rehabilitáláshoz, mint pl. a Karvinái Járási Nemzeti Bizottság elnöke, Emil Kantor.[32]

A régió történelmének további bonyolult kérdése volt az 1944. augusztus 6-án lejátszódott ún. životicei tragédia áldozataira való megemlékezés. Azon a napon Životice községben (amely ma Havířov része) a náci egységek tagjai a falu 36 lakosát megölték, válaszul a partizánok akciójára, akik a helyi vendéglőben lelőttek három német katonát. Az áldozatok etnikai hovatartozását tekintve 27 volt lengyel, további 8 cseh, egy áldozat pedig szerepelt a német ún. Volkslisten.[33] A hivatalos emlékmű azonban figyelmen kívül hagyta, hogy többségében lengyel áldozatokról volt szó, hiszen neveiket cseh átírással tüntették fel. Ezt sok lengyel sértésnek és tisztelet-

lenségnek vette a második világháborús lengyel nemzetiségű áldozatokkal szemben, és követelték az emlékmű kijavítását.[34]

Az „újjáéledési folyamat" első hónapjaiban feltámadt a régió közigazgatási elrendezésének, illetve az 1960-as közigazgatási reform átértékelésének kérdése is. A lengyel aktivisták egy része a Český Těšín-i járás újjáteremtését követelte, amely magába foglalta volna a Bohumíntól Mosty u Jablonkováig húzódó etnikailag vegyesen lakott területeket. Český Těšínt központi fekvése miatt választották székhelyül, de az sem kizárt, hogy jelentős szerepet játszott benne az a tény, hogy épp ebben a városban volt a PZKO központja, a lengyel gimnázium és a *Zwrot* kulturális havilap szerkesztősége.

A Český Těšín-i járás újjászervezése mellett a szlovákiai helyzetet hozták fel érvként, ahol négy kisebb járást is létrehoztak (Ólubló [Stará Ľubovňa], Nagykürtös [Veľký Krtíš], Vízköz [Svidník] és Varannó [Vranov nad Topľou]). A javaslattevők hangsúlyozták, hogy a korábbi Český Těšín-i járás megszüntetésének célja a lengyel kisebbség asszimilációjának felgyorsítása és a régió lengyel jellegének meggyengítése volt.[35] Főképp az 1968-as év első hónapjaiban, amikor lehetőség nyílt szabadon írni az addig elhallgatott problémákról, a kétnyelvűség elutasításáról, az antifasiszta mozgalom résztvevőinek politikai üldöztetéséről, természetes módon napirendre került pl. a család- és keresztnevek lengyel nyelvű írását biztosító elv elfogadásának kérdése is.[36] A vita érintette a választásokról szóló törvény módosításával kapcsolatos eszmefuttatásokat, amelyek alapján lehetőség nyílt volna a nemzetiségi kisebbségek részvételére a képviseleti szervekben.[37] A párbeszéd további témája volt a fiatalok lengyelországi tanulásának engedélyezése. Érdekes, hogy ebben az esetben a lengyel aktivisták a lengyelországi szlovákok példáját hozták fel, akik legálisan tanulhattak Szlovákiában.[38]

A reformfolyamat felgyorsítása

A těšíni lengyel kisebbség aktivitásai 1968 áprilisában a PZKO kongresszusának előkészítésével kapcsolatban új fázisba kerültek. A nemzetiségi követelések – többek között a PZKO Legfelső Bizottságának (Zarząd Główny PZKO, a továbbiakban: ZG PZKO) 1968. március 28-i levele nyomán – szisztematikusabb jelleget öltöttek. A levél a ZG PZKO tanácskozásának eredményeképp született, s elmondhatjuk, hogy az „előremenekülés" egyik formája volt, amellyel a kisebbségi szervezet régi vezetése megpróbált ellenállni az ellenzéki aktivisták elégedetlenségéből fakadó nyomásnak. Mindenesetre azonban felvázolt egy olyan politikai programot, amely magvát képezte a kisebbségi aktivisták további lépéseinek. A levélben kérték az első köztársaságbeli lengyel nemzetiségű kommunisták és a těšíni antifasiszta mozgalom szerepének szimbolikus elismerését, miközben hangsúlyozták, hogy a régió Szlovákia után „Csehszlovákia második legerősebb területe volt". A PZKO vezetése egyértelműen csatlakozott a megújhodási folyamathoz. A szervezet elutasította a nemzetiségek összeolvadásának koncepcióját, amely lengyelül beszélő csehszlovákoknak tekintette a lengyel kisebbséget, melynek a nyelvén kívül nincs semmi köze a lengyel nemzethez, és hangsúlyozták a těšíni lengyel kisebbség őshonos jellegét.

A politika terén a PZKO vezetői azt követelték, hogy szervezetüket fogadják el a lengyel kisebbség reprezentánsának a közélet minden területén. Kérték az önálló

lengyel ifjúsági szervezet megújítását is, valamint annak a vagyonnak a visszaszolgáltatását, amely lengyel szervezetek – elsősorban kiadók és könyvtárak – tulajdonát képezte. A fiatalok nevelésében a lengyel nemzethez fűződő szellemi kötődés megerősítését szorgalmazták, valamint lengyel szakmunkásképzők létrehozását. A levél rámutatott a lengyelek karrierépítési lehetőségeinek korlátaira, főképp a nemzeti bizottságok pártapparátusaiban. A ZG PZKO támogatta a politikai üldöztetés áldozatainak rehabilitálását, bár neveiket nem konkretizálták. Részletesen kidolgozták a Český Těšín-i járás kialakításának, illetve a Karvinái és a Frýdek-Místeki járás nemzetiségileg vegyesen lakott részei egy – a kétnyelvűség elveit következetesen figyelembe vevő – járásba történő összevonásának követelését is. Ez az alapelv nem korlátozódott volna csupán az üzletek és a középületek kétnyelvű megjelölésére, hanem garantálta volna a lengyel nyelv használatát a hivatalokban, a közlekedésben, az üzletekben és a postán.[39]

A Český Těšín-i járás kialakításának gondolata nem csupán nemzetiségi jellegű volt. Támogatták az ottani városi nemzeti bizottság és a helyi CSKP alapszervezetének képviselői is – tehát azok a cseh nemzetiségű polgárok, akik az említett testületekben többséget alkottak –, valamint Jablunkov és Třinec lakosai. Ennek az oka egyrészt a bonyolult közlekedési összeköttetés volt Frýdek-Místekkel, a járási székhellyel, másrészt elterjedt az a nézet, miszerint a járáson belül Jablunkov és Třinec régiói anyagi téren is hátrányos megkülönböztetésben részesülnek. A vitákban és a pártfórumokon a lakosok rámutattak, hogy pl. Mosty u Jablunkova községben az utóbbi 8 esztendőben a HNB nyilvános gyűlésein egyszer sem vett részt a JNB képviselője.[40] Kritika tárgyát képezte Valašsko vidékének állítólagos előnyben részesítése is a Beszkidekkel szemben az idegenforgalmi beruházások terén.[41]

A régió cseh–lengyel kapcsolatait nemcsak a kisebbségi kérdés befolyásolta, hanem az 1968 márciusában Lengyelországban lezajlott diáklázadás is. A helyi lengyel aktivisták egy része tartott a lengyelellenes hangulat fokozódásától, ezért reagált a cseh diákoknak az ostravai lengyel konzulátus előtti – a Lengyelországban zaklatásnak kitett főiskolások támogatására szervezett – tüntetésére.[42] A nyilvános vitákban elhangzottak negatív vélemények a Lengyel Egyesült Munkáspárt (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, a továbbiakban: PZPR) vezetőivel, elsősorban a PZPR KB első titkárával, Władysław Gomułkával, valamint Edward Gierekkel kapcsolatban, akit ostravai titkos látogatásokkal vádoltak, melyek során igyekezett beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe.[43]

Egyúttal azonban 1968 tavaszi hónapjaiban növekedni kezdett a nemzetiségi feszültség is. Ez megmutatkozott pl. a havířovi Radost moziban a fiatalokkal folytatott beszélgetés során, ahol Michálek küldött a közönség soraiból feltett kérdésre elmondta, hogy jogos a kisebbségi szervezetek létrehozása, amennyiben tevékenységük összhangban van az alkotmánnyal, de az üzletek kétnyelvű feliratai nincsenek összhangban az alaptörvénnyel. A těšíni nemzetiségi viszonyok légkörét illusztrálja az a tény, hogy Michálek felszólalását a résztvevők kitörő tapssal fogadták, bár Havířovban lengyel nemzetiségűek is éltek.[44] Egy nyelvi konfliktus a třineci NOSZF Kohó szakszervezeti gyűlésén is kipattant 1968. március 29-én, ahol a vitában Jan Szpyrc munkás lengyelül szólalt fel, s ez a jelenlévők többségében negatív visszhangot váltott ki.[45]

A PZKO 1968. márciusi nyilatkozata elutasító reakciókat eredményezett a többségi lakosság körében. A legjelentősebb visszahatások közül meg kell említeni a

karvinái IV. Számú Alapiskola 52 alkalmazottjának közleményét, amely többek között azt tartalmazta, hogy: „Mindezidáig meg voltunk győződve a nemzetiségi előnyök és jogok biztosításáról, melyekkel sem a csehek, sem a szlovákok nem rendelkeztek." Állításukat a PZKO létezésével próbálták alátámasztani, míg hasonló cseh, illetve szlovák szervezet nem működött. Hasonlóképpen elutasították a lengyel antifasiszta mozgalom elismerését, közben annak hiányával érveltek, valamint a cseh hazafiak 1938-as těšíni perzekúciójával és elűzésével. „A csehszlovák kisebbségpolitika az utóbbi 50 évben a leghumánusabb volt a világon. Ha úgy viszonyultunk volna a kisebbségi problémákhoz, mint 1920-ban Lengyelország, ma nem lennének ilyen gondjaink" – tartalmazza a rezolúció.[46] További hasonló szellemű nyilatkozatok is napvilágot láttak, a *Karvinské noviny* szerkesztősége szerint több tíz. A Nový Bohumín-i alapiskola CSKP-alapszervezetének tagjai szerint a kétnyelvűség követelése „azt az érzést váltotta ki a cseh lakosságból, mintha a PZKO határozatának szerzői nehezen viselnék el a cseh nyelvet". Emlékeztettek az 1938 utáni nyelvi gyakorlatra, a cseh nyelv diszkriminációjára.[47] A másik oldalon a lengyel ellenállás elismerése mellett szállt síkra Roman Prášil, a Havířove-Životicében működő antifasiszta harc múzeumának vezetője, aki rámutatott, hogy a régióban a náci terror áldozatainak többségét éppen a lengyelek alkották, és elutasította a soviniszta hangulat fokozódását. „Mint cseh ember és történész a lelkem mélyén szégyellem magam, hogy önök, a cseh értelmiség képviselői behódoltak az uhlíři sovinizmusnak…"[48] Cikke megjelenése után számtalan támadás és sértés érte.[49] A nacionalista hangulat terjedése és a többségi sajtó (*Karvinské noviny*, *Nová Svoboda*[50]) negatív álláspontja ellenére el kell ismerni, hogy a *Karvinské noviny* többek között azzal is megpróbálta fékezni az indulatokat, hogy nem közölt további lengyelellenes határozatokat. A CSKP Karvinái Járási Bizottsága, a PZKO és a karvinái IV. Számú Alapiskola nyilatkozatait egy szinten kezelte, egyúttal azonban elfogadta PZKO több követelését. Elutasította viszont a lengyel lakosság őshonosságáról szóló tézist.[51]

A PZKO X. kongresszusa előtti időszakban a szervezet belső reformjáról folyt a vita, elsősorban a vezetés decentralizálásának szándékával. A tagság nyomására elfogadták az elnök és a titkár közvetlen választását, és a ZG PZKO megerősítette a vezető tisztségviselők titkos választásának szabályát.[52] Szó volt a megnevezés esetleges megváltoztatásáról is, ami tükrözte volna a PZKO szándékát, hogy a lengyel kisebbség politikai képviselete legyen, hasonlóképpen, mint ahogy azt a Csehszlovákiában élő magyar, illetve ukrán kisebbségi szervezetek is igyekeztek elfogadtatni. Megjelentek az új szerkezettel kapcsolatos javaslatok is, amely jobban megfelelt volna a lengyel közösség érdekeinek. Egyes ajánlások alapján a PZKO szekciókra tagolódott volna, amelyek saját képviselőiket delegálták volna a PZKO legfelsőbb testületébe. A kongresszus feladata lett volna megerősíteni az ő mandátumukat. Tervezték többek között az ifjúsági, az amatőr művészeti, a sport és turisztikai, valamint az irodalmi-szerzői szekciók megalakítását. Ezeken a tagozatokon kívül a legfelsőbb bizottság kibővített plénumába minden PZKO-csoport nevezett volna küldöttet.[53]

A vita és a követelések jellegét befolyásolta *A CSKP akcióprogramjá*nak közzététele, elsősorban a „[nemzetiségek – M. J.] teljes és valódi politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságának, választott és végrehajtó testületekben való képviseletének, és az őket érintő kérdések önálló és autonóm rendezésének alkotmányjogi szavatolása".[54]

A PZKO új vezetésének körvonalai már a X. kongresszus előtt ismertek voltak, amikor a CSKP kerületi konferenciáján Ernest Sembolt, a Lengyel Ifjúság Egyesületének egyik alapítóját a párt kerületi bizottsága tagjává, a ZG PZKO titkárát, Tadeusz Chrząszczot pedig a CSKP Kerületi Bizottságának kandidátusává választották. A třineci lengyel tanítási nyelvű alapiskola igazgatója, Gustaw Przeczek a CSKP KB Ellenőrző Bizottságának tagja lett. A kongresszus előtti vitákban azonban nem hiányoztak a radikálisabb megnyilvánulások sem, pl. Stanisław Zahradnik történész a nemzetiségi politika átfogó reformját követelte, ugyanakkor bírálta, hogy a kisebbségi szervezetek – beleértve a *Głos Ludu* című lapot is – a CSKP Kerületi Bizottságának vannak alárendelve. Cikkétől azonban a kétnaponta megjelenő újság szerkesztősége elhatárolódott. Zahradnik azt is javasolta, hogy a ZG PZKO keretén belül hozzanak létre egy testületet, amely komplex megoldásokat javasolna a lengyel kisebbség gondjaira.[55]

A PZKO X. kongresszusa, amely 1968. április 27-én zajlott, kompromisszumot hozott az új és a korábbi személyi állomány között, hiszen Ernest Sembol lett az új elnök, de a korábbi elnök, a dogmatikus Eugeniusz Suchanek alelnöki posztot kapott. A ZG PZKO titkára Tadeusz Chrząszcz maradt. A kongresszus határozata követelte a nemzetiségek arányos részvételét a képviseleti szervekben, és a *Głos Ludu* napilappá alakítását. Ezzel a követeléssel egyébként már az 1957–1959-es esztendőkben is előálltak. Új elem volt viszont a felszámolt lengyel intézmények vagyonának követelése a PZKO számára. A PZKO deklarálta, hogy támogatja a lengyel ifjúsági és sportszervezetek újjászervezését. Jogi kérdésekben a kongresszus az alkotmány módosítását követelte, a nemzetiségi statútum és nyelvtörvény kiadását, valamint a központi és regionális intézmények kétkamarás rendszerének elfogadását, amely azonban csak a nemzetiségi járás kialakítása esetén lett volna megvalósítható. A kultúra és az oktatás terén a PZKO olyan elvárással állt elő, hogy módosítsák a lengyel tanítási nyelvű iskolák számára készült tankönyveket, elsősorban történelemből és földrajzból, hogy több információt tartalmazzanak a régió, illetve Lengyelország történelméből. A kongresszus ugyancsak kérte a nemzetiségileg vegyesen lakott területek kutatásának tökéletesítését.[56]

A vitában érezhető volt a feszültség, amely abban az időben a régióban uralkodott a lengyelek és a csehek között. Egy küldött szerint a csehek 80%-át lengyellenesség jellemezte.[57] Jelentősebb visszhang nélkül maradtak a PZKO átnevezésére tett javaslatok (pl. Lengyel Társadalmi Szövetség vagy Lengyel Társadalmi-Kulturális Szövetség). Néhány küldött felszólalt a CSKP egykori járási titkára, Pawel Cieślar rehabilitálása érdekében, akit – miután 1950-ben publikált egy dokumentumot, melyben az egész régió repolonizációját kérte – megfosztottak minden funkciójától és kizárták a CSKP-ből. Az ő neve és ügye azonban olyan ellentmondásokat gerjesztett, hogy még 1968-ban sem merte senki hivatalosan kérelmezni a rehabilitálását és visszatérését a közéletbe.[58]

A cseh nemzetiségű lakosság jelentős részének negatív reakciói ellenére a politikai elit szintjén (pl. Havířovban) egyszerűbben folyt a dialógus. A város képviselői azonban különösebben nem örültek a nemzetiségi járás kialakítása gondolatának, mivel azt feltételezték, hogy Havířovot statutáris város szintre emelik.[59]

A régióban tapasztalt nemzetiségi feszültség enyhítéséhez hozzájárult a ZG PZKO Elnöksége nyílt levelének közzététele, amelyben biztosították a nyilvánosságot, hogy a szervezet aktivitásai nem irányulnak a cseh és szlovák nemzet ellen. A

lengyel kisebbség autochtonná nyilvánítását a levél úgy értelmezte, hogy ez nem a területi revízióra való törekvés, hanem azon támadások elleni védekezés, miszerint a lengyelek a régióban idegen elemként vannak jelen. „A lengyel kisebbség Csehszlovákiában nem akar és soha többé nem is lehet az irredentizmus eszköze."[60]

A feszültség csökkenése megmutatkozott a KNB azon szándékában, hogy megoldja az oktatásügy gondjait, főképp az Ernest Sembol vezette PZKO-delegáció júniusi találkozója után az Ostravai KNB képviselőivel, és az 1968. május 30-án Vladimír Kadlec oktatási miniszterrel folytatott tárgyalásokat követően. A minisztérium és a KNB deklarálták segítőkészségüket a lengyel tanítási nyelvű kétéves közgazdasági iskola újraindításában Český Těšínben, amely az 1953-ban Orlovában megszüntetett hasonló iskolát pótolta volna. A hajlandóság hiányának jelei azonban továbbra is megmutatkoztak a járási szinteken. Vladimír Kadlec miniszter megígérte, hogy a lengyel kisiskolák bezárását konzultálni fogják a PZKO-val, hasonlóképpen a történelem és a földrajz tárgyak tanterveinek módosításait is. A PZKO olyan javaslatot is előterjesztett, hogy a lengyel nyelvet taníthatnák a cseh iskolákban és szakmunkásképzőkben, elsősorban a leendő elárusítónők esetében.[61] A feszültség forrása maradt viszont a regionális vezetők kelletlensége a háború előtti lengyel nemzetiségű kommunista vezetők – elsősorban a már említett Śliwka – rehabilitálása ügyében.[62]

Országos szinten a lengyel kisebbség képviselői a nemzetiségi politika javítására irányuló koncepciók készítésére helyezték a hangsúlyt. A CSKP Központi Bizottsága Jozef Lenárt által vezetett komissziójának keretében, mely a CSKP XIV. kongresszusa számára a párt és az egyes társadalmi csoportok kapcsolatáról szóló dokumentumot volt hivatott előkészíteni, működött egy „A párt és a nemzetiségi politika" elnevezésű albizottság, s ebben a lengyel kisebbséget Tadeusz Chrząszcz képviselte. Csehszlovákia kormányának tanácsadó testületeként működött az a Gustáv Husák vezette államjogi bizottság, amely a föderációról és a nemzeti kisebbségek jogállásáról szóló törvény előkészítéséért felelt. Ebben a bizottságban közreműködött Ernest Sembol, a nemzetiségi albizottság tagjai voltak Stanisław Zahradnik és Jan Rusnok.

A nemzetiségi státusz feltételezte a kisebbségi képviseleti szervek kialakítását, a nemzetiségi intézményekről és szervezetekről, valamint az ifjúság anyanyelvi oktatásáról szóló rendelkezések elfogadását, a kisebbségi oktatásügy kérdéseinek megoldását és a vegyesen lakott területeken a kisebbségi nyelvek használatát. A nemzeti kisebbségek képviselői – beleértve a lengyeleket is – együttesen elutasították a csehek és szlovákok államalkotó nemzetként való definiálását, míg a többi etnikum nemzetiségként szerepelt volna. A magyar kisebbség képviselőivel ellentétben azonban a lengyelek nem tartottak ki álláspontjuk mellett, hogy a köztársasági kormány nemzetiségi titkárságának államtitkára a törvényből adódóan miniszterelnök-helyettesi tisztséget töltsön be.[63]

Regionális szinten a PZKO együttműködött pl. a Szilézia jogalanyiságának megújításáért harcoló mozgalommal, amelyet Opava polgármestere, Karel Glogar vezetett. 1968 májusában e mozgalom képviselői részt vettek a kezdeményezés előkészítő bizottságának tanácskozásán, amely többek között Szilézia státuszának helyreállítását, a Sziléziai Egyetem és a Matica sliezska megalapítását követelte.[64] A PZKO formája és tevékenysége ösztönözte a német kisebbség aktivistáit is saját szervezetük létrehozásában. A PZKO belső reformja a kongresszus utáni időszak-

ban a szervezet három pillérének – a társadalmi-politikai, a kutatást is felölelő tudományos-alkotó, valamint a módszertani csoport – építésére fókuszált.[65]

A lengyel kisebbség reakciói a szlovákiai nemzetiségi eljárások kapcsán

A lengyel kisebbség aktivistáit jelentős mértékben inspirálták a szlovákiai események, elsősorban a föderalizáció igényének napirendre tűzésével, valamint a nemzeti kisebbségek jogállásáról folytatott vitával kapcsolatban. A kisebbségi sajtó – főképp a kétnaponta megjelenő *Głos Ludu* – figyelemmel kísérte a föderalizációról folytatott vita menetét és a szlovákiai nemzetiségek, mindenekelőtt a magyar kisebbség aktivitásait.

Így aztán pl. a PZKO havířovi csoportjai a nemzetiségileg vegyesen lakott területeken autonóm járások létrehozása mellett szálltak síkra.[66] Pozitív visszhangra talált Július Strinka szlovák filozófus véleménye, aki részt vett *Az SZKP akcióprogramjá*nak kidolgozásában és támogatta a „kisebbségek demokratikus autonómiájának" bevezetését, miközben hangsúlyozta „a nemzeti kisebbségek képviselői által kidolgozott álláspontok és javaslatok elfogadásának" szükségességét. A lengyel aktivisták kihangsúlyozták, hogy *Az SZKP akcióprogramjá*nak tervezete feltételezi „olyan demokratikus formák létrehozását, amelyek segítségével a nemzeti kisebbségek mind etnikai csoportokként, mind tagjaik által egyénileg maximális mértékben részt vehessenek az ország politikai, gazdasági és kulturális életében".[67]

A *Głos Ludu* igyekezett híreiben bemutatni a magyar kisebbség politikai reprezentánsa címre törekvő Csemadok aktivitásait. A lengyel kisebbségi aktivisták igyekezete azonban elsősorban arra irányult, hogy a kisebbségek kérdését ne Szlovákia sajátos problémájaként emlegessék, hanem hogy vegyék figyelembe a lengyelek helyzetét is az etnikailag sokkal homogénebb Csehországban. Ezért pl. a *Zwrot* főszerkesztője ingerülten reagált Agáta Pilátová *Učitelské noviny*ban megjelent cikkére[68], amelyben leírja a szlovákiai magyar és ukrán kisebbség nehéz helyzetét, miközben a szerzőnő kihangsúlyozza Csehországhoz fűződő pozitív kapcsolatukat. „Nem kevés momentum vall arra, hogy a cseh hivatalok hozzánk való viszonyulása nemigen különbözött a szlovák hivatalok viszonyától az »ő« kisebbségeikhez" – konstatálja Rusnok.[69]

A Lengyel Ifjúsági Szövetség (SMP) képviselői saját indíttatásból szoros kapcsolatot építettek ki a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubbal (a továbbiakban: JAIK). Ez a klub meghívta az SMP vezetőit az 1968. július 11. és 22. között a Komárom melletti Keszegfalván tartott magyar ifjúsági találkozóra. Az SMP-t Josiek alelnök, valamint Bronisława Szücs és Stanisław Samek képviselték. 1968 augusztusában aztán az SMP hívta meg a JAIK képviselőit Koszaryskába, az aktivisták iskolázására.[70]

A magyar kisebbség reprezentánsaival kialakított szoros kapcsolat ellenére a lengyel kisebbségi vezetők szimpatizáltak a szlovák politikusok föderalizációs igyekezeteivel. A szimpátia kinyilvánítása nemegyszer furcsa jelleget öltött, amikor a kisebbségi sajtó nemcsak hangsúlyozta Szlovákia gazdasági diszkriminációját, hanem azt is állította, hogy „a csehszlovák kultúra egységét a háború után elsősorban a szlovákok képviselték. A kultúra ezen része tette lehetővé a világméretű reprezentatív funkciót." A cikk szerzője szerint a szlovák alkotók képviselik a csehszlovák

kulturális élet élcsapatát az irodalom és a zene terén, s azt is hangsúlyozta, hogy Szlovákia a devizabevételek forrása, pl. a Magas-Tátra esetében, annak ellenére, hogy a Szlovákiára eső másodlagos jövedelem minimális volt. „Erre mindig emlékezni kell, ha heves viták robbannak ki az államjogi helyzetünkről."[71] A CSKP XIV. kongresszusának lengyel küldöttje, a třineci Jan Niemczyk támogatásáról biztosította a szlovákok követelését egy kisebbségi iskola létrehozására ebben a városban.[72]

A szóban forgó időszakban a Csehszlovákiában élő nemzeti kisebbségek összefogásának kicsúcsosodása az 1968. augusztus 14-én tartott pozsonyi nemzetiségi találkozó nyilatkozata volt. Ezen az összejövetelen részt vettek a kisebbségi kulturális egyesületek (PZKO, Csemadok, KSUP) képviselői. Az együttműködés megteremtésénél szerepet játszottak a korábbi kapcsolatok a kormánybizottságból és Koloděje kastélyában folytatott tanácskozásokról, de valószínűleg az ifjúsági szervezetek aktivitásai is. A közös nyilatkozatban a nemzeti kisebbségek reprezentánsai követelték, hogy az alkotmány nemzeti csoportokként rögzítse létüket, garantálja a nemzetek és nemzeti csoportok egyenjogúságát, beleértve a kisebbségek államalkotó jellegét. A kisebbségeket természetes társadalmi közösségként értelmezte, melynek alapja az érdekazonosság. A deklaráció szerint a tényleges és a teljes egyenjogúság nem támaszkodhat csupán az egyének akaratára, hanem a demokratizálási folyamat részeként kell értelmezni. Ezért a kisebbségek képviselői olyan állami és végrehajtó szervek létrehozását igényelték, melyek a köztársaság érdekeinek figyelembe vételével lehetővé tették volna a nemzetiségek számára az egyenjogúság alapelvéből fakadó teljes körű önigazgatást. A nyilatkozat tartalmazott egy felhívást is, hogy a nemzeti kisebbségek jogállását szabályozó alkotmánytörvényt a csehszlovák föderációról szóló alkotmánytörvénnyel egy időben fogadják el 1968. október 28-án. A közös alapelvek mellett a sajátos jogi normák figyelembe vették volna az egyes nemzetiségek specifikus földrajzi, történelmi és gazdasági tényezőit is.[73]

A tárgyalások formáját a kisebbségi kulturális szövetségek küldöttei a nemzetiségek törvényes politikai képviseletének hiányával indokolták, és önmagukat tartották az ideiglenes reprezentánsoknak. Új elem volt a kisebbségek közös fellépése. A lengyel kisebbség szószólói nagyra értékelték, hogy a PZKO a Csemadok kezdeményezésére első helyen szerepelt a tanácskozás résztvevőinek névsorában.[74] A kisebbségi aktivisták érdeklődésének tárgya azonban nem korlátozódott csupán a nemzetiségi kérdés megoldására, követendő példaként vetették fel pl. Svájcot és annak nyelvpolitikáját.[75]

Új kisebbségi szervezetek születése

Az 1950-es évek elején a lengyel és a cseh fiatalok szövetségeinek (SMP és ČSM) „egyesítéséből" fakadó elégedetlenség, amely gyakorlatilag a lengyel ifjúsági szervezet megsemmisítését jelentette, hosszabb távú jelleget öltött. Az SMP megújításának gondolata 1956 és 1957 fordulóján jelentkezett a lengyel október hatására. Abban az időben csak Paweł Kubisz és Leon Sztula támogatta. A lépés kezdeményezőjének, Władysław Sikorának 1957. április 1-jén született cikkét, melyet a *Zwrot* című folyóiratnak szánt, az elcsehesedett funkcionáriusnak tartott Jan Szurman, a ZG PZKO tagjának indítványára elkobozták. Később az olomouci Palacký Egyetem

lengyel nemzetiségű diákjainak egy csoportját az említett kezdeményezés miatt üldözték. Bár végül záróvizsgázhattak, a végeredmény az lett, hogy a felsőoktatási intézményekben megszüntették a PZKO csoportjait.[76]

A ČSM-mel szembeni kifogások arra vonatkoztak, hogy gyakorlatilag nem volt hajlandó kielégíteni a lengyel fiatalok igényeit, cseh szervezetté vált, melyben a lengyel nyelvet csak az iskolákban működő alapszervezetekben használhatták. Másutt a lengyel felszólalások averzióval és sértésekkel találkoztak. Ráadásul a ČSM lengyel származású vezetőinek megszűnt a kapcsolata a kisebbségi közeggel, azonfelül pedig átírták kereszt- és családneveiket, mint pl. Jindřich Poledník, aki korábban a karvinái lengyel nyelvű, általános műveltséget nyújtó középiskola diákja volt, s eredetileg Henryk Połedniknek hívták.[77]

1956-hoz hasonlóan a távolabbi városokban (pl. Olomouc) tanuló lengyel nemzetiségű diákok 1968-ban is csatlakoztak az SMP megújításának gondolatához.[78] A ZG PZKO, pontosabban Ernest Sembol kezdeményezésére 1968. április 16-án zajlott Český Těšínben a lengyel ifjúság képviselőinek találkozója. Az ifjúsági klubok és a ČSM üzemi és alapszervezeteinek küldöttjein kívül részt vettek rajta az SMP 15 évvel korábbi képviselői is. A találkozón létrehoztak egy kilenctagú szervező bizottságot, melynek elnöke Władysław Josiek, a Český Těšín-i lengyel középiskola tanára lett. Az összejövetel eredményeképp nyilatkozatot adtak ki az SMP tevékenységének megújításáról.[79] A ČSM elfogadta az SMP újjáalakítását, amely a másik oldalon érdeklődést mutatott a Csehszlovákiában tervezett ifjúsági szervezetek föderációjának tagsága iránt.[80] Rövid időn belül 46 csoport jött létre, amelyek az SMP – 1968. június 22-én Český Těšínben tartandó – alakuló közgyűlésére 218 küldöttet jelöltek. Abban az időben mintegy 3500 tagja volt a szervezetnek. Elnöke Jan Szymik lett, alelnöknek Władysław Josieket választották.[81] Az új szervezet az önállósága megőrzését biztosítva szoros együttműködésre kötelezte magát a PZKO-val.

A működését viszont annak ellenére fékezte a hivatalos bejegyzés körüli késlekedés, hogy a regisztrációt támogatta a csehországi Gyermek- és Ifjúsági Szervezetek Szövetségének 1968. december 19-én és 20-án tartott kongresszusa is.[82] A hivatalos ígéretek ellenére, hogy ez csak napok kérdése, mégsem sikerült megvalósítani a bejegyeztetést[83], ami elégedetlenséget váltott ki a lengyel aktivisták körében. Az SMP-n nem segített az alapszabály módosítása sem, amely az Észak-morva kerületre és a nagyobb számú lengyel nemzetiségű diáksággal rendelkező városokra korlátozta működését.[84] Az alulról jövő nyomásra, amikor pl. Nový Bohumínban az aktivisták úgy döntöttek, hogy az ifjúsági klubok keretében autonóm részként fognak működni[85], az SMP vezetése 1969 októberében a szervezet II. kongresszusa előtt kiadott egy ilyen irányú határozatot, amit a PZKO is elfogadott. A PZKO-val való integráció alternatíváját az ifjúsági szervezet státuszából adódó előnyök miatt elvetették. Az SMP vezetői azonban továbbra is kinyilvánították, hogy el szeretnék mélyíteni az együttműködést a PZKO-val.[86] Az 1970-es év elején a fellépő normalizációnak köszönhetően, melynek része volt az önálló ifjúsági szervezetek megszüntetése, a PZKO vezető képviselői is kénytelenek voltak beismerni, hogy 1968-ban hiba volt az önálló SMP megalakítása és az ifjúsági szervezetek felaprózódása. A másik oldalon Jan Rusnok felvillantotta annak lehetőségét, hogyan lehet a készülő egységes ifjúsági szervezetben megőrizni az SMP autonómiáját, s azt javasolta, hogy az SMP a Csehszlovákiai Lengyel Cserkészet (a továbbiakban: HPC) mintájára őrizze meg önálló járási szervezeti jogállását.[87] A normalizációs rendszer folytatódása

következtében azonban az SMP 1970 márciusában – a betiltott II. közgyűlés helyett rendezett legfelsőbb bizottsági ülése után, melyen Henryk Kiedroń választották új elnökké és több aktivistát kizártak – a Szocialista Ifjúsági Szövetség (SZM) elnevezésű monopol ifjúsági szervezet részévé vált.[88]

Az SMP-n kívül 1968 májusában a cserkészek gyermekszervezete is megújította működését. A Junákkal való együttműködés helyett Gustaw Przeczek hatására a Československý pionier (Csehszlovák Úttörő) szervezet keretén belüli működést választották, miközben a HPC önálló járási szervezet státuszával bírt.[89] Később (1970 májusában) azonban a HPC kénytelen volt tevékenységét hivatalosan beszüntetni, bár az úttörő szervezet keretében a lengyel őrsök továbbra is működtek.

A PZKO-n belül megújították működésüket azok a lengyel – elsősorban a turisztika, a sakk, a röplabda, az asztalitenisz, a kosárlabda, az atlétika és a tollaslabda területén tevékenykedő – sportklubok, melyeket 1948 után felszámoltak.[90] 1968 májusában megalakult a Csehszlovákiai Lengyel Újságírók Klubja is. 1968-ban ugyancsak létrejött a PZKO keretei közt dolgozó nőszervezetek irányításáért felelős szekció.[91]

A megszállás és a normalizáció

Az egész országhoz hasonlóan a těšíni lengyelek is egyértelműen elítélték a Varsói Szerződés öt országa katonáinak 1968. augusztus 21-i behatolását Csehszlovákiába. Közvetlenül az invázió után ilyen szellemben nyilatkoztak az SMP képviselői, J. Szymik és W. Josiek, valamint Ernest Sembol[92], a ZG PZKO elnöke, majd ezt követően a ZG PZKO plénuma.[93] A lengyel kisebbség szószólói, a PZKO és az SMP vezetői, valamint a *Głos Ludu* szerkesztői is élesen elítélték Lengyelország és a lengyel katonai egységek részvételét Csehszlovákia megszállásában, s próbálták erről meggyőzni a lengyel újságírókat, a PZPR és a hivatalos ifjúsági szervezetek képviselőit.

Ennek ellenére 1968. augusztus 21. után sok těšíni lengyel szégyellte etnikai hovatartozását, és Lengyelországnak a csehszlovákiai invázióban való részvételére azzal reagáltak, hogy gyermekeiket kivették a lengyel tanítási nyelvű iskolákból. Megjelentek ugyanis olyan meg nem erősített híresztelések, hogy állítólagos aktivisták Csehszlovákia megszállását Těšín Lengyelországhoz történő csatolását követelő aláírásgyűjtő akció szervezésére akarták felhasználni.[94] A PZKO vezetői az ilyen kezdeményezésektől is elhatárolódtak, s kinyilvánították Csehszlovákia iránti lojalitásukat.[95] Mindezek dacára a megszállás napjaiban lengyelellenes hangulat tört ki, s bár a lengyel biztonsági szervek felderítő osztagainak jelentései azt állapították meg, hogy a lengyel kisebbség nagy része egyetért a behatolással és a PZPR Csehszlovákiával szembeni politikájával, ezek a hírek bizonyára túlzóak voltak, és olyan céllal íródtak, hogy Lengyelország párt- és állami vezetőinek kedvében járjanak.[96] A lengyelekkel szembeni negatív hangulatot váltott ki pl. Mosty u Jablunkova község lengyel alapiskolája igazgatójának, Gustaw Pyszkonak a viselkedése is, aki nem vett részt a CSKP rendkívüli XIV. kongresszusán, holott küldöttnek választották. A házon, amelyben lakott, 1968 augusztusában a lengyel hírszerzés szerint „ellenséges jelszavak" jelentek meg.[97]

1968 őszi hónapjaiban folytatódtak a kisebbségek jogállásáról szóló alkotmánytörvény előkészületei. A lengyel kisebbségi vezetők általánosságban elégedettségüket fejezték ki a tervezet dikciójával kapcsolatban. Szórványosan megjelentek olyan

követelések is, hogy a cseh iskolákban is vezessék be a lengyel nyelv kötelező oktatását, a kisebbségi aktivisták érdekeltek voltak abban, hogy a lengyel kisebbségnek lehetősége legyen kiszélesíteni kapcsolatait Lengyelországgal, és pl. a lengyel nagyvállalatok védnökséget vállalhassanak a csehszlovákiai kisebbségi iskolák felett. A másik oldalon azonban jelentkeztek az elégedetlenség nyomai, hogy a törvény nem elég konkrét, pl. amikor a nemzeti kisebbségek speciális szerveinek megalakulásáról beszél.[98]

A PZKO keretében folyt vitából adódott a kétnyelvűség jogi szabályozásának követelése, amely kimondta volna a kisebbséghez tartozók jogát a tolmácsolásra az etnikailag vegyesen lakott régiókban, illetve a régióban dolgozó állami hivatalnokok számára a lengyel nyelv kötelező ismeretét. Az üzletek kétnyelvű megjelölését kiegészítették volna a kétnyelvű hivatalos nyomtatványok, bélyegzők és a rádióadás. Viszont ebben az időszakban is megnyilvánult a lengyel kisebbség jelentős részének közömbössége, hiszen pl. a ZG PZKO ankétjára 1968 októberében a Frýdek-Místeki járásban 18 csoport reagált és 22 nem válaszolt, a Karvinái járás esetében 28 válasz érkezett, míg 24 helyről nem reagáltak az ankétra.[99]

A PZKO elnöksége 1968. december 3-i ülésén tárgyalt a nyelvtörvényről, melyet a Cseh Nemzeti Tanácsban (Česká národná rada, a továbbiakban: CSNT) kellett volna megvitatni, s kérte a kétnyelvűség biztosítását a munkahelyeken, a közlekedésben, a távközlésben, az egészségügyben, a fegyveres testületekben stb. A PZKO speciális statútumának elfogadása helyett – mely a lengyel kisebbség kizárólagos képviselőjének minősítette volna a szervezetet – egy reprezentatív szerv megalakításának gondolata győzött, amely ernyőszervezetként összefogta volna a társadalmi szervezeteket, az iskolákat, a színházakat, a sajtót, a lengyel könyvtárakat stb. A kisebbségi jogok intézményes biztosítása terén a PZKO határozata kérte egy nemzetiségi tanács kialakítását a CSNT szintjén, a kerületi és a járási nemzeti bizottságokon, illetve egy nemzetiségi titkárság létrehozását a cseh kormány mellett, valamint az oktatási és a kulturális minisztériumokban, melyek élén a kisebbségek képviselői állnának. A KNB és a JNB szintjén nemzetiségi ügyekkel foglalkozó osztályok létrehozását követelték.[100]

Ezeket a követeléseket ismertette a Sembol és Chrząszcz által vezetett PZKO-delegáció Józef Macura, a szervezet alelnöke és Jan Rusnok, a ZG PZKO elnökségi tagja jelenlétében 1969. február 5-én, amikor Prágában találkozott Čestmír Císař CSNT-elnökkel, és a cseh kormány alelnökével, Ladislav Adameccel.[101] A találkozó célja az volt, hogy nyomást gyakoroljanak a kormányra és elérjék a nemzetiségi törvények kidolgozását. A legfelsőbb cseh testületek képviselői megígérték, hogy létrehoznak egy olyan kormányhoz tartozó szervet, amely koordinálná a nemzetiségi politikát, és megváltoztatják a nemzetiségi képviselet formáját is. Ugyancsak el kellett volna fogadni a nyelvtörvényt és a választási törvényt, mely lehetővé tette volna a kisebbségek jelenlétét a törvényhozó testületekben. A bizottság, amelynek feladata volt előkészíteni a nemzetiségi törvényeket, először 1969. július 4-én találkozott.[102] A lengyel kisebbségi követelésekkel szemben előzékenyek voltak a CSNT-nek a nemzeti bizottságok és a nemzetiségek ügyeivel foglalkozó bizottsága keretében létrehozott nemzetiségi albizottság tagjai is, amikor Těšínbe látogattak 1969. június 30-án és július 1-jén. A CSNT bizottságának küldöttei tanácskoztak a Karvinái Helyi Nemzeti Bizottság, az Ostravai Észak-morva Kerületi Nemzeti Bizottság, a ZG PZKO, valamint a karvinái és frýdek-místeki járási pártszervek képviselőivel. A PZKO veze-

tői ismételten szóba hozták a X. kongresszusukon 1968-ban elfogadott követeléseiket, mint pl. a választási törvény reformját, a lengyel szervezetek vagyonának kérdését, de még az SMP regisztrációját is. Bírálták ugyanakkor a cseh és a lengyel iskolák összevonásának gyakorlatát, aminek következtében az ún. lengyel osztályokban lengyelül csak a lengyel nyelv tantárgyat oktatták.[103] Bár a Cseh Tudományos Akadémia megalakított egy bizottságot a nemzetiségek kutatásának összehangolására, a lengyel kisebbség képviselői önálló kutatóműhely létrehozását követelték, mert jelentős kifogásaik voltak az Akadémia Opavában működő Sziléziai Intézetének a tevékenységével kapcsolatban.[104] Végül azonban el kellett fogadniuk az együttműködést.[105]

A lengyel aktivisták sikere volt Karol Śliwka, Fryderyk Krauz és Paweł Kluz haláluk utáni rehabilitálása, melyet a CSKP központi ellenőrző bizottsága 1969. január 30-án hagyott jóvá.[106] Bár ez az ügy lezárult, a régió történelmének egyéb kérdéseiben folytatódtak a konfliktusok, pl. az 1919-ben Těšínért folyó csehszlovák–lengyel viszály értelmezésének kérdésében, ahol kirobbant a *Głos Ludu* és a *Nová svoboda* vitája.[107]

A további követelések viszont (pl. az orlovái lengyel gimnázium újraindítása, amelynek épületében működött volna a lengyel történelmi és néprajzi központ) holtpontra jutottak.[108] Hasonló sorsra jutott a nemzetiségi járás létrehozásának eszméje. Ezt egyrészt az államigazgatás decentralizálását lehetővé tevő statutáris városok, illetve körzetek kialakításáról folyó eszmefuttatások[109], másrészt a nemzetiségi kérdések megoldási szándékának hiánya eredményezte. Nem utolsó sorban az is igaz, hogy pl. Bohumín lakói előnyben részesítették volna, ha az Ostravai járáshoz csatolják őket, míg a Karvinái járás képviselői a járási székhely meghagyását javasolták. Náluk elsőbbséget élvezett az az alternatíva, hogy a Frýdek-Místeki járás etnikailag vegyes részeit a Karvinái járáshoz kapcsolják, vagy alakítsák ki a Český Těšín-i járást, mely a meglévő két járásból válna ki. Egy másik választási lehetőség volt Český Těšín hozzákapcsolása a Frýdek-Místeki járáshoz, valamint a Karvinái járás beolvasztása az Ostravai járásba. A Karvinái JNB az első alternatívát támogatta.[110] Hasonlóképpen holtponton ragadt a lengyel kisebbség reprezentatív szervének, a csehszlovákiai Lengyelek Nemzeti Tanácsának előkészítése, bár a ZG PZKO plénuma október 14-én nyilvánvalóvá tette, hogy továbbra is mindent megtesz a létrehozásáért.[111]

1968 őszétől azonban a normalizáció hatására egyre markánsabban jelentkezett az ideológiai differenciálódás, amely 1969-ben nyílt formát öltött. Ráadásul a lengyel kisebbség vezetői kettős nyomás alatt álltak. Az egyik oldalon közös volt a sorsuk Csehszlovákia többi polgárával, akik támogatták a dubčeki „megújhódási folyamatot" és elítélték az ország szovjet megszállását, s abban Lengyelország részvételét. A másik oldalon azonban tudatosították, hogy szükségszerűen nem szakíthatják meg a kulturális és szellemi kapcsolatot Lengyelországgal, miközben annak lakói a hivatalos propaganda hatására a csehszlovákiai demokratizálódási folyamatot nagyrészt a nyugati fenyegetés prizmáján keresztül érzékelték, melyet a Német Szövetségi Köztársaság lehetséges revansista igyekezetei szimbolizáltak. Tetejébe a PZKO reformpárti képviselői és a lengyel média ellen a lengyelországi hivatalok szankciókat léptettek életbe, s nem léphettek be Lengyelország területére. A kisebbségi – sokszor az irodalomban és a publicisztikában tevékeny – aktivistákat ennél még súlyosabban érintette könyveik kiadásának és terjesztésének, publicisztikai cikkeik megjelentetésének lengyelországi betiltása. A PZKO képviselői ezért is

választottak főképp a lengyel polgárokkal fenntartott nem hivatalos kapcsolatokban mérsékeltebb hangnemet, és igyekeztek jóvátenni a lengyel csúcsvezetők hivatalos politikája kapcsán – 1968 augusztusában – tett éles hangú felszólalásait.[112]

A *Zwrot* főszerkesztője, Jan Rusnok, aki egyidejűleg a ZG PZKO pártcsoportjának elnöki tisztét is betöltötte, már 1969 februárjában óva intett „egyes szféráink egyre feltűnőbb flörtjétől a jellegzetesen konzervatív tendenciákkal" és a szovjet megszállás első napjaiban tett kijelentések visszavonásától.[113] A reformirányzat mellett kitartott Stefan Mamoń, a *Głos Ludu* szerkesztője[114], viszont Tadeusz Chrząszcz, a ZG PZKO titkára a normalizációs irányvonal szellemében lépett fel, amikor a CSKP KB plénuma előtt 1969. június 30-án hangsúlyozta, hogy a „lengyel nemzeti csoport számára nagyon közeli a jelenlegi konszolidáció folyamata".[115] Később, 1969 őszén, más módon reagált a normalizálásra Jan Rusnok, aki bár hibának tartotta, hogy a párt- és állami vezetők 1968 januárja után nem voltak képesek ellenállni a szocialistaellenes erőknek, ugyanakkor az 1968-as csehszlovákiai eseményeket a lengyel októberhez hasonlította, és a PZPR KB első titkárára, Władysław Gomułkára hivatkozott.[116] Amíg pl. Chrząszcz nyíltan „a CSSZSZK-ban a szocializmus érdekeit védelmező tettnek"[117] nevezte az 1968. augusztusi intervenciót, Ernest Sembol kerülte a hasonló típusú megfogalmazásokat.[118]

Az első jelentős normalizációs intézkedés az 1969. augusztus 22-i ostravai CSKP KB Elnökségi ülés volt, amely során elfogadták a *Głos Ludu* 1968–1969-es politikai irányvonalának értékelését. Csak a kétnaponta megjelenő lapban folyt tisztogatások után kezdett a CSKP KB Elnöksége hasonló nagytakarításba a regionális médiumokban.[119] Állítólag a „párt alapszabályának és az újságírói etika előírásainak" megsértése miatt váltották le és bocsátották el a főszerkesztőt, Tadeusz Siweket. Hasonló okok miatt kellett távoznia Stefan Mamońnak, Władysław Sikorának, Łada Krumniklowának, Wilhelm Przeczeknek, elbocsátották Wanda Cejnarowát is, aki félállásban dolgozott a szerkesztőségben, és el akartak beszélgetni Józef Raszyk szerkesztővel is, vagyis tisztogatás áldozata lett a szerkesztők többsége.[120] A főszerkesztő helyett a lap élére a szerkesztőbizottság elnökét, a ZG PZKO dolgozóját, Stanisław Kondziołkát nevezték ki.[121] A beavatkozást azzal indokolták, hogy a szerkesztőség aktív volt a „politikai feszültség, a szovjet- és lengyelellenes pszichózis" terjesztésében, „megsértette a proletár internacionalizmus normáit", antimarxista jobboldali, nacionalista és revizionista nézeteket hangoztatott. Az új szerkesztőbizottság azonnal elhatárolódott az Alois Indra, Vasil Biľak, Drahomir Kolder, Emil Kantor és mások elleni „jogosulatlan támadásoktól", és elítélte a szerkesztőség 1968-as tevékenységét.[122]

Ezt követően a ZG PZKO plénuma az 1969. október 7-i tanácskozásán megsemmisítette az összes határozatát, melyekkel kinyilvánította a dubčeki irányvonal támogatását és elítélte Csehszlovákia megszállását. A szervezet alelnöke Jan Pribula lett, aki 1950–1951-ben a PZKO első elnöke volt. Változások történtek a *Zwrot* szerkesztőbizottságában is, ahol meggyengült Jan Rusnok és Henryk Jasiczek befolyása a ZG PZKO elnökségében.[123] A *Zwrot* szerkesztőségében Tadeusz Chrząszcz vezetésével alakult szerkesztőbizottság. A PZKO vezetésének külön bocsánatot kellett kérnie Lengyelország ostravai főkonzulátusától az 1968-as kijelentések miatt. A kezdődő normalizációs tisztogatások, melyeket többek között a PZKO pártaktíváján, majd ezt követően alapszervezeti körök aktíváján is megvitattak, elégedetlenséget váltottak ki a PZKO-ban. A tagság rámutatott, hogy a félreállított újságírók élvezték

a polgárok bizalmát.[124] Végül 1969 novemberében a *Głos Ludu*nak publikálnia kellett a szerkesztőségi tisztogatások indoklását.[125]

A megtorlások második hulláma 1970 tavaszán következett be. 1970 áprilisának elején a ZG PZKO Elnöksége elfogadott egy határozatot, amely alapján a vezetők egy csoportját megbízták az 1968-ban lezajlott X. kongresszus határozatainak elemzésével. Az elnökség megállapította, hogy ez a közgyűlés „rejti magában több tekintetben is a PZKO helytelen cselekedeteinek okát és az ezzel összefüggő – a PZKO tevékenységére vonatkozó –nézetkülönbségeket (egészen a jelentős vitákig) a szövetség tisztviselői közt". Hibásnak minősítették a preambulum „akkoriban divatos" megfogalmazásait, melyekkel a PZKO az egész nemzetiségi csoport képviselőjévé léptette magát elő, és a kongresszus dokumentumaiban túlságosan nagy teret kaptak a politikai és a gazdasági kérdések, melyek a PZKO esetében „nem tartoznak a lehetőségek és jogkörök közé". Elítélték a PZKO korábbi tisztviselőinek rehabilitálására kifejtett igyekezetet is, és „főleg a rehabilitációval járó káros tendenciákat". Az elnökség felvetette több kádercsere megvalósítását.[126] Ugyanebben az időben a *Głos Ludu* hasábjain folyt Romana Prášil történész kampánya Jan Rusnok ellen az 1970-es *Kalendarz Śląski*-ban megjelent és Leninnek ajánlott *Wielki jubileusz* című cikke miatt. Rusnok ezzel a cikkel igyekezett megindokolni az 1968 januárja után folytatott reformpolitikát, valamint a liberális nemzetiségpolitika szükségességét.

A tisztogatások eredményét véglegesen a ZG PZKO májusi plénuma hagyta jóvá, ennek eredménye volt a ZG PZKO teljes elnökségének visszahívása, bár több lengyel vezető igyekezett a normalizációs rezsim kezdeti stádiumában kedvében járni a Gustáv Husák által képviselt irányvonalnak. Távozni kellett a ZG PZKO elnökének, Ernest Sembolnak, a plénumot elhagyta tíz fő, és a *Zwrot* szerkesztőségéből elbocsátották Henryk Jasiczeket és Jan Rusnokot, akik a PZKO-ban is elvesztették állásukat. Az új elnökségben már nem találjuk a reformfolyamat főszereplőit, de visszatértek a múlt korábbi dogmatikus képviselői, pl. Jan Pribula, Eugeniusz Suchanek, Henryk Szmeja, Józef Macura, Józef Foltyn, Stanisław Kondziołka, Tadeusz Chrząszcz és mások. A régi-új elnök Pribula lett, alelnöknek Eugeniusz Suchaneket és Józef Macurát választották. Titkári tisztét azonban elveszítette Tadeusz Chrząszcz, a normalizáció aktív híve, akinek meg kellett elégednie a *Zwrot* főszerkesztői tisztségével. Az ő helyére Henryk Szmeja lépett. Később a tisztogatások a PZKO apparátusában is folytatódtak.[127] Ezt követően a PZKO plénuma elhatárolódott a X. kongresszus határozataitól mint az „opportunista tendenciák növekedésének légkörében" elfogadott dokumentumtól. Elítélte a PZKO azon szándékát, hogy politikai szervezetté váljon, és hibásnak nevezte az elhatározást, hogy az egész lengyel közösség képviselője legyen. Eugeniusz Suchanek szerint ugyanis ez azt jelentette volna, hogy „a szövetség tevékenységének gyakorlatából teljesen kiiktatták volna a párt vezető szerepét".[128] A normalizációs tisztogatás végeredményét a PZKO XI. kongresszusa hagyta jóvá 1971-ben. Ugyanebben az évben Jan Pribula hirtelen bekövetkezett halála után a PZKO új vezetője az 1968 előtti elnök, Eugeniusz Suchanek lett.

Zárszó

A múlthoz hasonlóan az 1969 utáni kommunista normalizációs rezsim is a kultúra és az oktatás területére igyekezett leszűkíteni a kisebbségi politikát. Ezért a cseh

Těšín vidékének lengyel kisebbségi képviselői által megfogalmazott célok többségét nem sikerült teljesíteni. A másik oldalon az 1968-as kezdeményezések új formát hoztak Csehszlovákia nemzetiségi politikájába. Azon felül, hogy a kisebbségi jogokat kodifikálták az alkotmányban, erre az időszakra a kisebbségi vezetők intenzív aktivitása volt jellemző, miután Csehszlovákia történetében egyedül 1968 nyarán léptek fel közösen a nemzeti kisebbségek, miközben a közös erőfeszítés több szempontból is sikeresnek mondható. Ugyanakkor kidolgozták a kisebbségi önkormányzat tervének csíráit, mely nem területi önkormányzati modell volt, hanem a különböző állami és civil kisebbségi intézményeket integrálta.

A těšíni események azt igazolják, hogy a kisebbségi politikában nagy szerepet játszanak a múlt emlékei. Éppen a lengyel kisebbség emancipációs törekvéseit végigkísérő, történelemről folytatott vita igazolja a szimbólumok és a történelmi emlékezet jelentős szerepét a politikában.

A těšíni történések egyszersmind azt is igazolják, hogy a nemzeti kisebbségek nem homogén, hanem belülről differenciált egységek. A lengyel kisebbségi környezetben végbevitt normalizációs tisztogatásokban és az azokat megelőző nacionalistaellenes folyamatokban saját képviselőik keze is benne volt. Másrészt a nemzetiségi követelések a „megújhodási folyamat" hónapjaiban integráló tényezőnek mutatkoztak, amely az asszimilációs folyamatok által és az alacsony lélekszám miatt meggyengült kisebbségen belüli politikai különválást jelentősen lelassította. 1969-ben viszont éppen ez a tényező játszott szerepet abban, hogy a PZKO-ban az első tisztogatások már októberben végbementek. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a lengyel kisebbség 1968-ban aktívan bekapcsolódott a demokratizálási folyamatba, miközben a szovjet megszállás sorsdöntő pillanataiban is demokratikus álláspontot foglalt el és megőrizte lojalitását Csehszlovákiával szemben.

Ugyanakkor több nemzetiségi követelés nem csupán a lengyelek számarányának – Csehországban, illetve a těšíni régióban és Észak-Morvaországban tapasztalt – csökkenése miatt nem volt sikeres, hanem a nemzeti közömbösség és a lengyel etnikum jelentős számú képviselőjénél tapasztalt nagyfokú asszimiláció is közrejátszott. Ez a jelenség számottevő mértékben meggyengítette a lengyel kisebbségi vezetők legitimitását. Szlovákiával, illetve a szlovákiai magyar és ukrán kisebbségekkel összevetve azonban Csehországban a lényegesen gyérebb képviselet ellenére is sikerült létrehozni a nemzeti bizottságok nemzetiségi komisszióit.

Jegyzetek

1. Részletesebben lásd Kamiński, Marek Kazimierz: *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945 – 1948*. Warszawa, PWN, 1990, 205–207. p.; Siwek, Tadeusz a kol.: *Polská národní menšina v Československu 1945 – 1954*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001, 28–29. p.
2. Kamiński: i. m. 233. p.
3. Siwek, Tadeusz: Demografická charakteristika Poláků v České republice. In Kadłubiec, Karol Daniel a kol.: *Polská národní menšina na Těšínsku v České republice.* Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 1997, 48–49. p.; Krumniklowa, Łada: Polski los. *Karta,* 2007/53, 37. p.
4. Lásd pl. Rychlik, Tadeusz: O śpiew związany z rzeczywistością. *Głos Ludu*, 1968. 7. 11., 3. p.; Śpiew rzeczywisty czy łabędzi? *Głos Ludu*, 1968. 8. 1., 3. p.

5. Hernová, Šárka: Fakta a čísla o polské menšině v ČSSR. *Karvinské noviny*, 1968. 8. 7.
6. Szopa, Franciszek: Perspektywy naszego szkolnictwa 1. *Głos Ludu*, 1969. 3. 15., 3. p.
7. Szopa, Franciszek: Perspektywy naszego szkolnictwa 2. *Głos Ludu*, 1969. 3. 18., 3. p.
8. Macura, Józef: Szkolnictwo polskie. *Głos Ludu*, 1968. 5. 14., 1. p.
9. Szopa, Franciszek: Perspektywy naszego szkolnictwa 3. *Głos Ludu*, 1969. 3. 20., 3. p.
10. Szopa, Franciszek: Szkolnictwo polskie. *Głos Ludu*, 1968. 5. 21., 1. p.
11. Rusnok, Jan: Zanim wejdą w życie. *Zwrot*, 1970/2, 2–3. p.
12. Hernová, Šárka: Głosy Polaków. *Głos Ludu*, 1968. 8. 3., 3. p.
13. Hernová, Šárka: Głosy Polaków. *Głos Ludu*, 1968. 8. 10., 3. p.
14. Jasiczek, Henryk: Prawda musí być nieodłącznym atrybutem prawa. *Głos Ludu*, 1968. 3. 19, 1–3. p.
15. Krumniklowa, Łada: Maleńka prośba. *Głos Ludu*, 1968. 3. 21., 2. p.
16. Kantor, Emil: Spór komunistów o komunistę. *Głos Ludu*, 1968. 4. 6., 3. p.
17. Raszyk, Józef: Jednoczenie czy likwidacja. *Głos Ludu*, 1968. 3. 28., 2. p.
18. Hawierzowskie postulaty. *Głos Ludu*, 1968. 4. 9., 1. p.; Z prof. W. Jośkiem, przewodniczącym SMP. *Głos Ludu*, 1968. 4. 27., 3. p.
19. Nad ankietą narodowościową. Gdzie rozpoczynać? *Głos Ludu*, 1968. 10. 31., 2. p.
20. Powiedzieli. *Zwrot*, 1968/5, 8. p.
21. Gaudyn, Janusz: Przyszłość zależy od nas. *Głos Ludu*, 1968. 5. 4., 1–2. p.
22. Polacy w Hawierzowie. *Głos Ludu*, 1968. 7. 25., 2. p.
23. Chrząszcz, Tadeusz: Front Narodowy i PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 6. 25., 3. p.
24. Zahradnik, Stanisław: O naszych sprawach. *Głos Ludu*, 1968. 4. 27., 2. p.
25. A kétnaponta megjelenő *Głos Ludu*t a CSKP Észak-morvaországi Kerületi Bizottsága adta ki lengyel nyelven, a szerkesztőség székhelye Ostravában volt.
26. Mamoń, Stefan: Nie przeciw czemuś, ale o coś. *Głos Ludu*, 1968. 2. 29., 1–2. p.
27. Jasiczek, Henryk – Rusnok, Jan: Przerywamy milczenie. *Zwrot*, 1968/4, 31. p.
28. Partyjne kontrasty: Stare i nowe. *Głos Ludu*, 1968. 3. 19., 1–3. p.
29. Fajkus, Marian: Przed X Zjazdem PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 3. 26., 1–2. p.
30. Krumniklowa, Łada: Uczulenie narodowościowe. *Głos Ludu*, 1968. 3. 14. 1–2. p.
31. Prudel, Oldřich: Jedyny błąd miał przekreślić więcej niż całe życie. *Głos Ludu*, 1968. 3. 23.
32. Kantor, Emil: Spór komunistów o komunistę. *Głos Ludu*, 1968. 4. 6., 3. p.
33. Zahradnik, Stanisław: Masowe egzekucje na Śląsku Cieszyńskim. *Zwrot*, 1968/6, 22. p.
34. Hawierzowskie postulaty. *Głos Ludu*, 1968. 4. 9., 1. p.
35. Krumniklowa, Łada: Nawrót do logiki. *Głos Ludu*, 1968. 3. 26.
36. Mamoń, Stefan: W Hawierzowie szła dobra karta. *Głos Ludu*, 1968. 5. 18.
37. Fajkus, Marian: Przed X Zjazdem PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 3. 26., 1–2. p.
38. Krumniklowa, Łada: Otwarte słowa do przyjaciół. *Zwrot*, 1968/8, 4–5. p.
39. Stanovisko Plenum ZG PZKO do Towarzysza Aleksandra Dubčeka, I Sekretarza KC KPC w Pradze, 28. 3. 1968. *Głos Ludu*, 1968. 3. 28.
40. Pyszko, Gustaw: O niektórych problemach pracy partyjnej. *Głos Ludu*, 1968. 3. 21., 1.,3. p.
41. Szymik, Jan: Obywatele domagają się powiatu czeskocieszyńskiego. *Głos Ludu*, 1968. 3. 30., 2. p.
42. Mamoń, Stefan: Co tu jeszcze rozbić. *Głos Ludu*, 1968. 4. 4., 1–2. p.
43. 1968 maj 10, Katowice. Notatka służbowa Szefa Wywiadu II 4 GB WOP na temat sytuacji w CSRS, położenia i zachowań mniejszości polskiej na Zaolziu, „Wiecu przyjaźni polsko-czechosłowackiej" i ruchach wojsk sowieckich po polskiej stronie granicy. In Nowak, Krzysztof (ed.): *„Podhale" na Zaolziu. Służba Bezpieczeństwa wobec zaolziańskiej „Praskiej Wiosny". Wybór dokumentów z lat 1968–1968*. Acta historica Silesiae Superi-

oris, T. XVII. Cieszyn, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Cieszynie, 2005, 17. p.
44. Warzechówna, Anna: Obrażono nas w Hawierzowie. *Głos Ludu*, 1968. 4. 4., 3. p.
45. Krumniklowa, Łada: Mówienie po polsku wzbronione? *Głos Ludu*, 1968. 4. 13., 1. p.
46. Odpověď k rezoluci PZKO. *Karvinské noviny*, 1968. 4. 24., 2. p.
47. K ohlasům na rezoluci PZKO. *Karvinské noviny*, 1968. 5. 1., 3. p.
48. Na jaké pozici stojíte? *Karvinské noviny*, 1968. 5. 1., 3. p.
49. Jasiczek, Henryk: Takie to trudne i takie proste. *Głos Ludu*, 1968. 8. 10., 3. p.
50. Regionális napilap, melynek kiadója a CSKP Észak-Morva Kerületi Bizottsága volt Ostravában.
51. Stanovisko pléna OV KSČ k národnostní problematice. *Karvinské noviny*, 1968. 5. 8.
52. Fajkus, Marian: Przed X Zjazdem PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 3. 26., 1–2. p.
53. Krumniklowa, Łada: Nowy model PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 4. 20., 3. p.
54. Akčný program KSČ. *Pravda,* 1968. 4. 10.
55. Zahradnik, Stanisław: O naszych sprawach. *Głos Ludu*, 1968. 4. 27., 2. p.
56. Uchwała X Zjazdu PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 5. 7., 2. p.
57. Wierzgoń, Józef: Czesi, Słowacy, Polacy w jednym szyku. *Głos Ludu*, 1968. 5. 2., 1–2. p.
58. Krumniklowa, Łada: W Czeskim Cieszynie o sprawach narodowościowych. Głos Ludu, 18. 5. 1968, s. 1; O czym głośno myślimy. *Zwrot*, 1968/4, 9. p.
59. Mamoń, Stefan: W Hawierzowie szła dobra karta. *Głos Ludu*, 1968. 5. 18., 3. p.
60. List otwarty do czeskich i słowackich przyjaciół. *Głos Ludu*, 1968. 5. 25., 1. p.
61. Krumniklowa, Łada: Postulaty polskiego szkolnictwa na dobrej drodze. *Głos Ludu*, 1968. 6. 8., 2. p.
62. Jasiczek, Henryk: Takie to trudne i takie proste. *Głos Ludu*, 1968. 8. 10., 3. p.
63. Rusnok, Jan: O pracach komisji narodowościowych. *Głos Ludu*, 1968. 8. 13., 2. p.
64. Polak, Karol: Dla rehabilitacji ŚLąSKA. *Głos Ludu*, 1968. 5. 14., 1. p.
65. Krumniklowa, Łada: Na aktualny temat. Nasza rozmowa z T. Chrząszczem, sekretarzem ZG PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 5. 25., 1. p.
66. Hawierzowskie postulaty. *Głos Ludu*, 1968. 4. 9., 1. p.
67. Milerski, Władysław: Autonomia demokratyczna. *Głos Ludu*, 1968. 4. 6., 1. p.
68. *Učitelské noviny*, 1968. 5. 9.
69. Rusnok, Jan: O Węgrach i Ukraińcach w CSRS. *Głos Ludu*, 1968. 6. 6., 2. p.
70. Węgier, Polak, to dwa bratanki… *Głos Ludu*, 1968. 7. 11., 3. p.
71. Malura, Mirosław: O naszych narodach i grupach narodowościowych. *Głos Ludu*, 1968. 8. 1., 2. p.
72. Krumniklowa, Łada: O problemach narodowościowych. *Głos Ludu*, 1968. 8. 15., 15. p.
73. Wspólna deklaracja węgiersko-ukraińsko-polska. O pełne równouprawnienie. *Głos Ludu*, 1968. 8. 17., 1. p.
74. Mniejszości narodowe razem. *Głos Ludu*, 1968. 8. 17., 1. p.
75. Milerski, Wladyslaw: Szwajcaria i jej języki. *Głos Ludu*, 1968. 7. 27., 3. p.
76. Sikora, Władysław: Młodzież rozpoczyna znowu. Przyczynek do historii SMP. *Głos Ludu*, 1968. 4. 25., 2. p.
77. Raszyk, Józef: Jednoczenie czy likwidacja. *Głos Ludu*, 1968. 3. 28., 2. p.
78. Popieramy myśl wznowienia SMP. *Głos Ludu*, 1968. 4. 17., 1. p.
79. ZG PZKO poczynił kroki. *Głos Ludu*, 1968. 4. 18., 1. p.; SMP istnieje. *Głos Ludu*, 1968. 4. 20.
80. Konkretne załatwienie. *Głos Ludu*, 1968. 4. 23., 1. p.
81. Młody zjazd. *Głos Ludu*, 1968. 6. 25., 1. p.
82. Sikora, Władysław: SMP w stolicy. *Zwrot*, 1969/1, 5–6. p.
83. Szymik, Jan: Walne zebrania SMP. *Głos Ludu*, 1969. 2. 15., 5. p.
84. Przeczek, Wilhelm: żmudne usiłowania. *Głos Ludu*, 1969. 3. 4., 3. p.

85. Klub młodych czy SMP. *Głos Ludu*, 1969. 3. 8., 3. p.
86. Josiek, Władysław: Perspektywa SMP. *Głos Ludu*, 1969. 10. 18.
87. Rusnok, Jan: Zanim wejdą w życie. *Zwrot*, 1970/2, 2–3. p.
88. Z plenum ZG SMP. *Głos Ludu*, 1970. 4. 2., 3. p.
89. Przeczek, Gustaw: Jaką wybierzemy drogę?... *Głos Ludu*, 1968. 5. 14., 2. p.
90. Raszyk, Józef: Rehabilitacja sportu. *Głos Ludu*, 1968. 4. 27., 1. p.
91. Josiek, Władysław: Společenské organizace a instituce. In Kadłubiec, Karol Daniel a kol.: i. m. 161. p.
92. Przeciwko pogwałceniu praw. *Głos Ludu*, 1968. 8. 22., 1. p.
93. *Głos Ludu*, 1968. 8. 22.
94. 1968 wrzesień 8, Katowice. Informacja SB KWMO o referacie sekretarza KO KPCz Evžena Morkesa na temat zaolziańskich Polaków wygłoszonym 6 IX 1968 na konferencji KPCz w Czeskim Cieszynie. In Nowak, Krzysztof (ed.): i. m. 23–25. p.
95. Rusnok, Jan: Bądźmy silni naszą jednością i pracą. Przemówienie J. Rusnoka na zebraniu grupy partyjnej ZG PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 9. 21., 2., 3. p.
96. Nowak, Krzysztof (ed.): i. m. 23–29. Az említett jelentéseket a Polgári Milícia járási parancsnokságain (Milicja Obywatelska, a továbbiakban: MO) gyűjtötték egybe, onnan küldték tovább a milícia kerületi parancsnokságaira. A kerületi parancsnokságokon születtek meg a döntések az egész akció megtervezéséről a „Podhale" operáció keretében. Ezek a kerületi parancsnokságok biztosították a kapcsolatot a központi parancsnoksággal a varsói belügyminisztériumban, valamint a Lengyel Egyesült Munkáspárt járási és kerületi szerveivel. Lásd Nowak, Krzysztof: Wstęp. In: Nowak, Krzysztof (ed.): i. m. 3. p.
97. 1968 wrzesień 11, Cieszyn – Szyfrogram SB KPMO do SB KWMO z opisaniami na temat środowiska zaolziańskich dziennikarzy i działaczy kulturalnych. In Nowak, Krzysztof (ed.): i. m. 28. p.
98. Chrząszcz, Tadeusz: Przed ustawą o narodowościach. *Głos Ludu*, 1968. 10. 24., 1, 2. p.
99. Nad ankietą narodowościową. Gdzie rozpoczynać? *Głos Ludu*, 1968. 10. 31., 2. p.
100. O prawa polskiej grupy narodowej. Komunikat z zebrania Prezydium ZG PZKO. *Głos Ludu*, 1968. 12. 7.
101. Rusnok, Jan: Delegacja PZKO w Pradze. *Głos Ludu*, 1969. 2. 9., 1. p.
102. Rusnok,Jan: Program nie tylko dla nas. Rozpoczęcie prac nad ustawodawstwem narodowościowym CSR. *Głos Ludu*, 1969. 7. 12.
103. Sprawy narodowościowe na warsztacie. *Głos Ludu*, 1969. 7. 10., 3. p.
104. Macura, Józef: Nasze sprawy w parlamencie. *Głos Ludu*, 1969. 7. 1., 1. p.
105. Równy krok naukowców czeskich i polskich. *Głos Ludu*, 1970. 10. 29., 2. p.
106. Nareszcie! *Głos Ludu*, 1969. 2. 1., 1. p.
107. Zahradnik, Stanisław: Zła wola czy ignorancja? *Głos Ludu*, 1969. 2. 8., 2. p.
108. Polak, Karol: Bedzie gimnazjum w Orlowej? *Głos Ludu*, 1969. 4. 5., 2. p.
109. Sikora, Jan: Jak dalej? *Głos Ludu*, 1969. 2. 20., 2. p.
110. Krumniklowa, Łada: Wielkie dyskusje o polskich sprawach. *Głos Ludu*, 1969. 4. 19., 2, 3. p.
111. Ocena pracy i perspektywy. *Głos Ludu*, 1969. 10. 21., 1, 3. p.
112. 1968 grudzień 31, Ostrawa. Pismo Konsulatu Generalnego PRL w Morawskiej Ostrawie do Departamentu Konsularnego MSZ w Warszawie z charakterystyką działaczy zaolziańskich w celu podjęcia wobec nich określonych retorsji Polsce. In Nowak, Krzysztof (ed.): i. m. 33-37. p.
113. Rusnok, Jan: Walczymy i będziemy walczyć. *Głos Ludu*, 1969. 2. 11., 1., 2. p.
114. Mamoń, Stefan: Proponujemy dialog. *Głos Ludu*, 1969. 2. 20., 2. p.; 1969. 2. 22., 2. p.
115. Optymistycznie, pozytywnie. *Głos Ludu*, 1969. 7. 1., 1. p.

116. Chrząszcz, Tadeusz: Zadania przyszłych dni. *Zwrot*, 1969/11, 1–3. p.
117. Rusnok, Jan: O właściwą treść naszej pracy. *Zwrot*, 1969/10, 1–3. p.
118. Sembol, Ernest: Do siego roku. *Zwrot*, 1970/1, 2–3. p.
119. Jedność w działaniu i oddziaływaniu. Dwudniowe plenarne posiedzenie Komitetu Okręgowego KPC. *Głos Ludu*, 1969. 10. 4., 1. p.
120. Zahradnik, Stanisław: Nástin historického vývoje. In Kadłubiec, Karol Daniel a kol.: i. m. 32. p.
121. Zarządzenia kadrowe w związku z oceną linii politycznej Głosu Ludu za okres 1968-69. *Głos Ludu*, 1968. 8. 23.
122. Stanowisko Rady Redakcyjnej Głosu Ludu. *Głos Ludu*, 1969. 8. 30., 1. p.
123. Komunikat z plenum ZG PZKO. *Głos Ludu*, 1969. 10. 11., 1. p.
124. Nie wszystko było pozytywne. Z narad obwodowych kół PZKO. *Głos Ludu*, 1969. 11. 1., 1, 5. p.
125. Dlaczego musieli odejść? *Głos Ludu*, 22. 11. 1969. 11. 22., 3. p.
126. PZKO przed ważnymi zadaniami. *Głos Ludu*, 1970. 4. 7., 1. p.
127. Stabilizacja i konsolidacja w PZKO. *Głos Ludu*, 1970. 5. 16., 5. p.
128. Suchanek, Eugeniusz: Z myślą o jutrze. *Zwrot*, 1970/7, 3–4. p.

(Fordította A. Szabó László)

Juraj Marušiak
The Polish Minority in Czechoslovakia Between 1968 and 1970

Similarly to the past the communistic normalisation regime after 1969 made efforts to restrict minority policy to the territory of culture and education. Therefore the majority of goals defined by the Polish minority representatives of the Czech Teschen territory were not fulfilled. On the other hand the initiatives in 1968 brought a new form to the nationality policy of Czechoslovakia. Besides the fact that the minority rights were codified in the constitution, this period was characterized by the intensive activity of minority leaders. In the history of Czechoslovakia the national minorities presented themselves together in the summer of 1968, while the mutual efforts can be considered to be successful from several aspects. At the same time they worked out the seeds of the plan of minority government, that was not a model of a local government, but it integrated the several state and civil minority institutions.

The Teschen events prove that in the minority policy the memories of the past play a large role. It is the issue on the history - emancipation efforts of the Polish minority - that proves the important role of historical memory in the politics.

BODÓ JULIANNA

A vendégmunka típusú migráció magatartás-mintái a székelyföldi térségben*

(1. rész)

JULIANNA BODÓ 331.556.4:311.213.3
Behavioural Patterns of Guest–work-type Migration at the Székelyföld Territory 314.74(498)

Romania. Székelyföld. Foreign Employment. Migration.

1. Bevezetés

Napjainkban, a rendszerváltást követő időszakban a kelet-európai posztszocialista térség országaiban a nagy méreteket öltött mobilitás nem kerülte el a kutatók érdeklődését. A migráció a világ minden térségére kiterjedt, dinamizálódott. Társadalmi hatásai sokfélék, szűkebb-tágabb régiónként változhatnak ugyan, de trendszerűségükben a társadalomtudomány elméletalkotó törekvéseire is termékenyítőleg hatnak. Megnőtt tehát a jelenségre irányuló vizsgálatok és szakmai diskurzusok száma, a változatosság és a trendszerűség együttes jelentkezése ugyanakkor minden egyes térséget, jelenséget, típust és magatartást érdekessé és figyelemreméltóvá tesz. Jelen munka a migrációkutatások azon sorába próbál beilleszkedni, amely egy régió jellegzetes migrációs magatartásait úgy igyekszik vizsgálat tárgyává tenni, hogy figyeljen azokra a globális tendenciákra is, amelyek ma már a mégoly elzárt térségek esetében is hatást gyakorolnak az illető folyamat helyi alakulására.

A rendszerváltás utáni időszakban a külföldi munkavállalás típusú migráció jelensége a Székelyföldön igen nagy méreteket öltött. Az ide irányuló kutatások a téma dimenziójának, társadalmi fontosságának megfelelően szintén számosaknak mondhatók. Az 1990-es évek elejétől napjainkig egyre nagyobb érdeklődés övezi a témát, több intézményi és egyéni kutatási program igyekezett feltérképezni a vándorlás általános trendjeit, illetve az egyes régiókra, településekre vonatkozó, időbeli paraméterekkel is behatárolható migrációs gyakorlatot.

Ebben a több mint másfél évtizedes időszakban a munkaerő országhatárokon túli (elsősorban, bizonyos időszakokban szinte kizárólagosan Magyarországra irányuló) vándorlása nemcsak kiterjedésében, dimenziójában változott, hanem a jelenséget alkotó összetevők mindegyike különbözőképpen alakult az egyes időintervallumokban és helyszíneken.

A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram támogatásával készült.

Jelen írásban áttekintem az eddigi, közel tizenhét éves, a Székelyföldi térségről készített migrációs kutatásokat, és megkísérlem felvázolni a székelyföldi vendégmunka típusú migrációs magatartások ma domináns modelljeit. Ez az elemző és tipológiaalkotó munka lehetővé teszi, hogy árnyaltabb képet kapjunk a térség vendégmunka típusú migrációjának jelenségköréről.

A tipológia megalkotásához kiindulópontként egy 2006–2007-ben lezajlott kutatási program eredményei szolgálnak. (A kutatást a csíkszeredai Sapientia Egyetem Társadalomtudományi Tanszékének oktatói és diákjai végezték, támogató a Sapientia Kutatási Programok Intézete.) Az itt kapott eredmények igazolták azokat a feltevéseinket, amelyek a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében folytatott célirányos és más tematikájú vizsgálódásaink során a térségi migrációs folyamatok megváltozását jelezték. Ezek a feltevések röviden a következők.

Az elmúlt másfél évtized migrációs folyamataiban egyre erőteljesebben mutatkozik meg az a változási tendencia, amely az itthoni és az idegen világ kettősségének megélésére irányul. Ez a változás tetten érhető a vendégmunka jelenségének szinte minden aspektusában: a két világ kapcsolatában, percepciójában, a kettő közti átjárások formáiban (fizikai és mentális átjárások), a két világhoz kapcsolódás és igazodás módjaiban.

Egy, a KAM keretében az 1990-es évek közepén lezajlott, az 1989-es fordulat utáni évek migrációs gyakorlatát vizsgáló kutatásban (Bodó 1996) azt tapasztaltuk, hogy a Székelyföldről Magyarországra vendégmunkára járók gyakorlatában és mentalitásában a két világ elválasztása az erős elkülönítésben mutatkozott meg. Ez az igyekezet megnyilvánult a vendégmunkához kapcsolódó események, az arról szóló vélekedések, az azzal kapcsolatos nyelvi megnyilatkozások szintjén egyaránt. A 2006-ban és 2007-ben végzett kutatásaink ezzel szemben már azt mutatják, hogy a két világ (az otthon és az idegen) együttes megélésének formái, a viselkedések, a magatartások és mentalitások egyaránt a közeledést, a párhuzamos megélés lehetőségeit mutatják.

A két különböző időszakban végzett kutatás eredményeinek fentebb jelzett megállapítása lesz a kiindulópontja a tipológia megalkotásának. Számbaveszem a vendégmunka jelenségének azokat az aspektusait, amelyek a változás legmarkánsabb jeleiként mutatkoznak meg a vizsgált esetekben és intervallumokban.

A jelzett kutatások során igen gazdag anyag és kutatási tapasztalat gyűlt össze, ezek többféle elemzésre alkalmasak. A munka a kulturális antropológia módszerét alkalmazva a vizsgált jelenséget az adott kulturális közeg egészébe igyekszik belehelyezni és érvényes megállapításokat tenni a folyamatról és annak társadalmi beágyazottságáról. A témával való foglalkozás jelen pillanatban sem szünetel, az anyaggyűjtés és a megfigyelés most is folyik (egyetemi kutatócsoportban, valamint személyes adatgyűjtés, szakmai tájékozódás által).

Az elemzések alapanyagát az a több mint száz interjú és tíz esettanulmány képezi, amelyet a kutatási programok résztvevői (kutatók, egyetemi oktatók, egyemisták) készítettek. Ezeket szerencsésen egészítik ki a résztvevő megfigyelés módszerével szerzett tapasztalatok, valamint a térségre vonatkozó eddigi szakmai munkák feldolgozása. Kiemelt szerepet kap a téma megközelítésében az ide vonatkozó nemzetközi szakirodalom feldolgozása.

2. Szakmai kiindulópontok

A székelyföldi térség több mint száz éve működik vendégmunkás kibocsátó közegként (Oláh 1996a; Venczel 1988) olymódon, hogy a munkavállalási célzatú kilépési hullámok időnként fölerősödnek, időnként pedig ellanyhulnak. Ezekben az alkalmanként fölerősödő kilépési hullámokban a még nem házas/nem férjezett fiatalok, valamint a fiatal házasok mindig jelentős szereplők voltak. Az ezzel a témával foglalkozó elemzések elsősorban a családalapítást elősegítő pénzszerzési igyekezetet, a tanulást/tapasztalatszerzést említik okként. A két világháború közti időszakban az erdélyi, illetve a távolabbi romániai nagyvárosok jelentettek komolyabb vonzerőt. A kollektív gazdaságok létrehozása után az ipartelepek építkezései, az útépítések jelentették a néhány hónapos vagy néhány éves munkavállalási lehetőséget. Az 1960-as évektől kezdődően a tengerparti és más turisztikai központok jelentettek időszaki munkavállalási lehetőséget. Bár ezek a munkavállalási alkalmak országon belüli célpontokra irányultak, az esetenkénti nagy távolságok, a korábbi évtizedekben, különösen az 1945 előtti nagyon markáns falu-város különbségek, illetve az etnikai másságból adódó lényeges kulturális és egyéb különbségek eredményesen termelték ki a saját-idegen oppozíciókat, illetve az ezek kezeléséhez kapcsolódó sajátos vendégmunkás narratívákat. A térségre jellemző vendégmunkával foglakozó korábbi elemzéseink, különösen Oláh Sándor kutatásai egyértelműen jelzik azt, hogy a székelyföldi térség vendégmunka típusú migrációs gyakorlatának belföldi és – később – külföldi patternjei között a szerkezeti különbségek nem számottevőek. Ebben a vonatkozásban a tömbmagyar térség vendégmunka-gyakorlata az országon belül is sajátos színfoltot képez. A korábbi kutatásaink által föltárt több mint egy évszázados, időszakosan fölerősödő vendégmunkavállalási gyakorlat 1989 után – a külföldre utazás lehetőségének megteremtődése révén – nem alapvetően új modellt jelentett, hanem a korábbi, már ismert patternek folytatását, hiszen a korábbi, országon belüli célpontok is jelentős mértékben „idegennek", külföldinek számítottak. Ezek a hasonlóságok a „saját" és az „idegen" hely egymáshoz viszonyított kezelésében, a migrációs gyakorlathoz kapcsolt narratívákban kimutathatók. Ugyanakkor azt is tapasztalni lehet, hogy a térségi vendégmunka-vállalási folyamatokhoz kapcsolódó közéleti-ideológiai narratívák és szakmai megközelítések korábban is, és ma is sokszor eltekintenek ezeknek a társadalmi folyamatoknak a természetes voltától, és elsősorban rendkívüli, különös, a térségre káros, korlátozandó folyamatként kezelik.

Természetesen a különböző elméleti megközelítések a maguk során igen hasznosak lehetnek a vendégmunka jelenségének egyik vagy másik aspektusa föltárásában. Az 1960-as években teret nyert neoklasszikus gazdasági megközelítés (ennek legjobb áttekintését lásd Arango 2000; Massey 1998) mind makroszinten (a migrációs trendek magyarázata), mind pedig mikroszinten (egyéni vagy csoportos migrációs döntések meghozatala) a gazdasági tényezőket helyezte előtérbe. Többek között a munkaerőpiaci kínálatok térségenkénti változását, az eltérő jövedelemszinteket. Ennek a megközelítésnek a magyarázó értéke nyilvánvaló, ugyanakkor már az 1970-es évektől több szakértő vitatta a gazdasági tényezők kizárólagos meghatározó szerepét. Az elsősorban Oded Stark nevéhez kapcsolódó, a neoklasszikus megközelítést pontosító újabb gazdasági interpretáció már nem az egyént helyezi a migrációs folyamat középpontjába, hanem a családi háztartást, ugyanakkor mérsékeli

a jövedelemszerzés kizárólagos meghatározó szerepét. Ha áttekintjük a vendégmunka gyakorlatához kapcsolódó egyéb ismert elméleteket és megközelítési módokat (duális munkaerőpiaci elmélet, függőség- és világrendszer-elmélet, hálózati jellegű megközelítések, intézményelméletek, kumulált okság elmélete, a társadalmi tőke hálózati alapon történő expanziója, a Mabogunje-féle rendszerelméleti megközelítés stb., magyar, illetve román nyelvű áttekintésre jó példát kínál Massey et al. 2001; Constantinescu 2002) azt tapasztaljuk, hogy mindegyik megközelítés a maga során hozzájárul egy-egy nagyon fontos mozaikdarabbal (vö. Arango 2000) a vizsgált társadalmi jelenség megértéséhez, azonban a vendégmunka és a migráció gyakorlatának komplex és változó jellege nem látszik teljes mértékben megragadhatónak. Ennek egyik fontos oka kétségkívül az, hogy valamennyi migrációs elmélet és magyarázó kísérlet migrációs áramlásokat próbál definiálni, olyan „migrációs rendszereket" keres, amelyek adott térbeli és időbeli paraméterekkel jellemezhetők, viszonylag stabil struktúraként definiálhatók. Ez az igyekezet értelemszerűen kibocsátó és befogadó közeget feltételez, s természetesen a kettő közti egyirányú, többékevésbé céltudatos folyamatot is. Amint azt Massey (Massey 2005; Massey–Taylor 2004) nagyon találóan kifejti sokat idézett tanulmányában, a vendégmunkát és a migrációt már nem lehet egyértelműen úgy kezelni, mint az egyik helyről a másikra való átkerülés céltudatos folyamatát. Nyomatékosan hívja fel a figyelmet Massey és munkatársai új megközelítésmódjára Horváth István is (Horváth 2004), jelezve, hogy ezek a folyamatok az erdélyi magyarok migrációjában is érvényesültek. Az *incomplete migration* kifejezéssel a szerzők azt jelzik, hogy a vendégmunkára vállalkozók nem feltétlenül választanak egyik vagy másik hely között, hanem hosszabb időn keresztül „lebegtetik" a státuszukat, és mindkét irányban fenntartják a majdani stabilizálódás lehetőségét. Ez a megközelítés az általunk vizsgált térségre vonatkozóan is hasznos megközelítési és értelmezési lehetőségeket kínál. Ugyanakkor úgy látjuk (Bodó et al. 2006, 18), hogy a „lebegtetett migrációt" nem kell feltétlenül bizonytalanságként, instabilitásként kezelnünk. Ez természetesen függ attól, hogy a két hely mennyire van távol egymástól, különböző vagy azonos kultúrához/nyelvhez tartozike vagy sem, működésében és értékrendjében mennyire különbözik egymástól. De minden bizonnyal nagy mértékben függ attól is, hogy maga a vendégmunkás milyen módon, milyen mértékben, milyen szinteken tartja „egyként" megélhetőnek a két különböző helyet. Ez nagyon fontos tényező lehet annak megélésében, hogy a két helyhez tartozás *incomplete migration* vagy pedig „természetes" életforma. A két különböző hely közti migrációt vizsgáló kutatások rendszerint a két hely különbözőségét, össze nem illeszthetőségét emelik ki vagy elemzik, s nem azt, hogy a két hely közt ingázó (még pontosabban: a két hely között magát megosztó) személy milyen mértékben talál a két hely – akár egymástól nagyon eltérő – szerkezetében összeegyeztethető, viszonylag könnyen megélhető szegmenseket. Nem kell a két helynek szerkezetében, jogszabályaiban, értékrendszerében stb. egyformának lennie ahhoz, hogy a mindkét helyet részleteiben megélő vendégmunkás egyetlen, közös helyként élje meg az itt is, ott is tartózkodás gyakorlatát.

Ide kívánkozik napjaink elméleti megközelítései közül a transznacionális migráció elmélete, amely egy most kibontakozó, termékenynek ígérkező, máris sok kutatási eredményt mutató irányzat (Glick Schiller–Basch–Szanton Blanc 1997; Portes 1997; Hannerz 2002; Faist 2002; Kennedy–Roudometof 2002; Vertovec 2002; Sandu 2005). Ez az elmélet szakít azzal a hagyományos megközelítéssel, amely a

migráló embert elgyökértelenedett személyként fogja fel, aki két különböző társadalom és/vagy kultúra közt tévelyegve kemény, néha reménytelen erőfeszítéseket tesz arra, hogy beilleszkedjék az otthonától eltérő világba. A transznacionális migráció antropológiája – ez a most körvonalazódó elmélet és elemzési módszer – azt hangsúlyozza, hogy a transzmigránsok sok szálból összeszőtt, ugyanakkor konstans kapcsolódásai átnyúlnak a határokon, identitásuk épülése pedig már nem csak egyetlen területhez (országhoz, nemzetállamhoz) kapcsolódva alakul ki. A migránsok eme felfogás szerint olyan folyamat részesei, amelyben szimultán módon alakulnak ki azok a kapcsolatok, amelyek egyszerre kötik őket mindkét közeghez, a kibocsátó és a befogadó társadalomhoz. Ennek a folyamatnak az elemzése tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kutató feltérképezi és elemzés tárgyává teszi azokat a módokat, eljárásokat, amelyek által kiépülnek a kettős kötődések. Kutatásainkban magunk is arra törekedtünk, hogy az előzetes tapasztalatokat és jelen vizsgálat anyagait, a megfigyeléseket és a migránsokkal folytatott beszélgetéseket finom elemzés tárgyává téve ráleljünk azokra a mindennapi praxisokra, vélekedésekre, „elszólásokra", amelyek a jelenség elmozdulási trendjeit jelzik. Úgy véljük, a kutatási anyag további értékes „leleteket" rejt magában, ami a székelyföldi migrációs gyakorlat napjainkbeli alakulását illeti.

Mindezzel nem azt jelzem, hogy ne lennének tapasztalhatók közvetlen környezetünkben is mindazok a „klasszikus" migrációs folyamatok, amelyeknek részleteit a korábban bevált elméletek eredményesen leírják. Az „itt is, ott is élés" gyakorlatának „természetes" társadalmi jelenségként való kezelése azonban sajátos módon gazdagítja az amúgy is nagyon komplex migrációs jelenségkört, és arra készteti a kutatókat, hogy – kontextuális elemzések tárgyává téve a témát – különös figyelmet fordítsanak a jelenség transznacionális jellegére.

A vizsgált jelenség komplexitását, nemkülönben a megközelítések szükségszerű sokféleségét jól példázza a romániai kutatások alakulása is. A Dumitru Sandu által koordinált, minden községet és gyakorlatilag majdnem minden egyes települést érintő 2001-es adatfelvétel a lehető legteljesebben mérte fel a romániai migrációs folyamatokat az 1990–2001-es intervallumra vonatkozóan. Ennek az adatfelvételnek az eredményeként, de már az előzetesen végzett terepmunka alapján (Sandu 2000) a szerző nagyon határozottan jelzi, hogy a vendégmunka egyre fokozódó mértékben életstratégiává válik. Nem rendkívüli, nem valamiféle átmeneti esemény, hanem tartósan jelenlévő és egyre inkább természetesnek tekinthető életvezetési gyakorlat, amelyet egyfelől a belföldi gazdasági nehézségek implikálnak, másfelől pedig a globalizációs folyamatok. Míg a kilencvenes évek elején a külföldi munkavállalás elsősorban etnikai, vallási, térségi vagy családi-rokonsági hálózatok mentén strukturálódott, ma már mindebben a vendégmunkára vállalkozók társadalmi tőkéjének tartalma a meghatározó. A szerző már 2000-ben jelzi, hogy az adminisztratív korlátok megszűnte után ezen a téren a fiatalok magatartásában robbanásszerű változás fog beállni.

A mai helyzetet a Soros Alapítvány által támogatott kutatás eredményei alapján összegezhetjük. A szintén Dumitru Sandu vezetésével dolgozó munkacsoport eredményei 2006-ban kerültek publikálásra (Sandu et al. 2006). Az elkészült tanulmánykötet az 1990–2006 közti időszak folyamatait elemzi adatfelvétel, korábbi kutatási összegzések, valamint esettanulmányok alapján. Jellemző, hogy nem összegző jelentés készült, hanem szemléleti és módszertani szempontból is alapvetően moza-

ikszerű leírás, amely a gazdasági aspektusoktól a családokra gyakorolt hatásig, a mentalitásban kimutatható változásoktól a jövedelmek hazai hasznosításáig, a közösségi hatásokról a középtávú jövőképekig a jelenségkör több lényeges dimenziójáról kíván szemléletes képet adni. S egyáltalán nem véletlen, hogy a jelentést nem zárja átfogó, összegző tanulmány, miközben a szerzők nagy teret szentelnek annak, hogy – a nagyon jelentős empirikus anyag elemzése nyomán – úgymond leszámoljanak egész sor, a vendégmunkához kapcsolódó hiedelemmel és téves értelmezéssel. A következtetések az általunk vizsgált térségre vonatkoztatva is jelzésértékűek, ezért röviden összefoglaljuk azokat.

A romániai külföldi munkavállalás a kilencvenes évek elején alig a népesség 5%-át érintette. 1996 után valamelyest növekedett ez az arány, de lényeges változás csak a schengeni övezetbe való belépés jogi kereteinek megteremtése után következett be. Ettől kezdve a külföldi vendégmunka tömegessé vált, esetenként a külföldi vendégmunkán tartózkodók aránya elérte a teljes lakosság egynegyedét. Az első időszakban főleg férfiak vállalkoztak vendégmunkára, 2001 után a nők aránya eléri majd egy ideig meg is haladja az 50%-ot. A romániai vendégmunkás robotképe kezdetben: házas férfi, szakmai vagy középiskolai végzettséggel, elsősorban városi. Később ez lényegesen módosult, a nők aránya megháromszorozódott, a falusi lakhelyről származók aránya eléri a városiakét. Kezdetben a 30–45 évesek korcsoportja volt domináns, ma már a 15–29 év közöttiek vannak többségben. Ez a korcsoport a kilencvenes évek elején alig 5%-ot képviselt, ma már ez az arány közelíti az 50%-ot és várhatóan növekedni fog. Ezzel párhuzamosan a 30–55 évesek aránya látványosan csökkent a korábbi 80%-ról 50%-ra, miközben az 55 év felettiek gyakorlatilag lemondtak a külföldi vendégmunka gyakorlatáról. A mezőgazdaságban dolgozók – a közhiedelemmel ellentétben – alig 15%-ot tesznek ki, legtöbben az építkezésben és a háztartásban dolgoznak (30-30%). Annak az illúziónak, hogy a külföldön dolgozók a megszerzett pénzzel itthon vállalkozásba fognak, gyakorlatilag nincsen alapja. Először a család hiányait szeretnék pótolni, házat építeni, autót vásárolni, segíteni a gyerekek tanulását vagy pályakezdését. Általában elmondható, hogy inkább a jelenre koncentrálnak, és kevésbé a távoli jövőre. Fontos kiemelni azt, hogy a vendégmunkások nagy többsége intelligens, mobilis ember, tanulásra törekednek és hamar képessé válnak arra, hogy a külföldi és a hazai körülményeket, a gazdasági helyzetet, az intézmények működését összehasonlítsák.

A vendégmunkára vállalkozók több mint fele mondja azt, hogy ez a gyakorlat egyértelműen jó dolog. Ez a vélekedés nyilván jelentős társadalmi támogató hátteret jelent mindazok számára, akik vendégmunkára akarnak vállalkozni. Az előnyök között a gazdasági helyzet javulása mellett nagy szerepet kap az ismeretszerzés, a mentalitásváltás. Úgy érzékelik, hogy a vendégmunka révén dinamikusabbak lesznek, gondolkodásuk modernebbé válik. A közhiedelemmel ellentétben megmarad az élénk érdeklődés a barátokkal való kapcsolattartás, a hasznos és kellemes szabadidő eltöltés, a közéleti kérdések iránti érdeklődés.

A romániai háztartások egyharmadából legalább egy családtag volt már vendégmunkán. Arról, hogy ki marad idegen környezetben és ki tér majd vissza, nem lehet egyértelmű megállapításokat tenni. A hazatérést általában az itthoni gazdasági helyzet alakulásától, valamint az intézmények működési módjának változásától teszik függővé. A vendégmunka gyakorlata komplex és tartós folyamat, amelyet nem lehet jó-rossz alapon megítélni. A kutatás végzői szerint trendszerűen érzékelhető az,

hogy a vendégmunkára vállalkozók kevésbé kötődnek a kiinduló helyhez, és keresik a kapcsolódást azokkal a helyekkel is, ahol dolgoznak. Egy olyan szélesebb szegmens formálódik, amely egyidőben gondol a hazai letelepedésre és a kinti megélhetés biztosítására, megpróbálják a két helyet és a két életmódot összekötni, együttesen megélni.

Ez a dinamikus, többsíkú értelmezés jól jelzi, hogy a gyorsan változó és várhatóan mennyiségében és változataiban még tovább bővülő vendégmunka-gyakorlat szemléleti és módszertani értelemben egyaránt rugalmas megközelítést igényel. A vizsgált társadalmi folyamat változó és dinamikus jellegére mutat rá Monica Serban és Melinda Stoica alapos elemző tanulmánya is (Serban–Stoica 2007), amelyben kimutatják, hogy a vonatkozó országos jogi-szabályozási környezet nem tudott érdemben lépést tartani még a kifejezetten legális külföldi munkavállalási gyakorlattal sem.

2.1. A térségi kontextusról

Az 1989 után nagy lendülettel újrainduló térségi vendégmunka elsősorban Magyarországot célozta meg. Az ezzel a folyamattal kapcsolatos vizsgálataink azt mutatták, hogy az 1990-es évek első felében a középkorúak rétege határozta meg a térségre jellemező vendégmunka gyakorlatát, a fiatalok szerepvállalása markánsan nem különült el. Ezt követően a fiatalok aránya egyre nagyobb, ma már minden kétséget kizáróan a fiatalok a vendégmunkára vállalkozók meghatározó rétegét jelentik.

Egész sor hiedelem és ideologikus magyarázat van forgalomban arról, hogy miért mennek el külföldre dolgozni a térségi fiatalok. Ezeket a markáns ítéleteket vagy magyarázatokat kivétel nélkül a térség elmaradott jellegéből vezetik le, s így a vizsgált rurális térség hátrányos jellemzői térségi identitásképző funkciót is nyernek.

Kutatásunk számára ez a típusú megközelítés természetesen nem volt fölvállalható. Miközben tudomásul kell vennünk a térség adottságait (természetesen a hátrányokat is) arra törekedtünk, hogy a vendégmunkára vállalkozók és a térségi adottságok közti viszonyt írjuk le, legalábbis nagyvonalakban. Ennek a viszonynak az összetevői és hordozói a vendégmunkás életutak elemzése során kerülnek majd folyamatosan előtérbe. E rövid ismertetés keretében csupán a fontosabb térségi adottságok ismertetésére szorítkozom, elsősorban azokra a jellemzőkre utalva, amelyek – tereptapasztalataink alapján – a vendégmunkára vállalkozó fiatalok magatartásainak alakulásában meghatározó szerepet játszanak. A tárgyalandó három jellemző: 1. a családi háztartások működési módja; 2. a tanulással és ismeretszerzéssel kapcsolatos magatartás; 3. a munkaerőpiaci foglalkoztatással kapcsolatos gyakorlat.

Az összefoglalót a térségre vonatkozó, korábban elvégzett elemzési anyagok alapján készítettem el (Túros 2006; Bálint 2006; Gergely 2006; Kiss 2006).

1. A térségi családi háztartások legfontosabb jellemzője az, hogy döntő többségük (több mint 80%) az úgynevezett „átlagos” családok közé sorolja magát (Biró 2006). Ezek az átlagos családok – saját bevallásuk szerint – nem tudnak pénzt felhalmozni, ugyanakkor az 1989 előtt felhalmozott, elsősorban a lakás felszereltségében mutatkozó hiányokat mindenáron igyekeznek pótolni. Rendszerint arra törekednek, hogy minél teljesebb mértékben önellátóak legyenek, ezért sok időt és energiát fordítanak mezőgazdasági munkára vagy egyéb kiegészítő foglalkozásokra. A fiatalok tanulását, pályakezdését minden lehetséges eszközzel próbálják támogat-

ni, de két nagyon fontos problémával kell szembesülniük. Az egyik: a rendelkezésükre álló anyagi erőforrások szűkösek. Ennél azonban nagyobb gondot jelent az, hogy az elmúlt másfél évtized életforma- és vagyonrehabilitációs folyamatainak sodrában nem igazán tudnak lépést tartani a társadalmi változásokkal. Tulajdonképpen nem is ismerik fel, hogy gyerekeik versenyképességének biztosítása céljából a szocializációs folyamat során mivel is kellett volna törődniük, milyen családi befektetéseket kellett volna eszközölniük, beleértve saját képzésüket is. Csak készpénzzel és rokoni-családi hálózattal tudják a fiatalokat segíteni, miközben nem mindig értik, hogy mi a segítés célja, értelme, haszna. Jellemző példa, hogy nem látják át a felsőfokú képzés mechanizmusát, s nagy számban finanszíroznak olyan felsőfokú tanulási pályákat, amelyek szemmel láthatóan soha nem fejeződnek be. A családok működési módja, értékrendje az esetek többségében nem teszi lehetővé, hogy gyerekeiket a piacgazdaság és a globalizáció játékszabályaira direkt vagy indirekt módon felkészítsék.

2. Minden, a vizsgált térségben végzett kutatás azt jelzi, hogy a térségre vonatkozó iskolázottsági mutatókban nincsen érdembeni változás. Az 1989 előtti egyszakmás középfokú képzés nem kínált 1989 után váltási esélyeket, ugyanakkor a térségben a szakmai képzés rendszere érdemben alig változott. Egyfelől a térségi intézményrendszer változási képtelenségéből, másfelől pedig a földtulajdon és az életforma rehabilitációjához szükségszerűen kapcsolódó korábbi életvezetési minták előtérbe kerüléséből vezethető le az, hogy a háztartások közel egyharmada meglehetősen nyíltan elfordul az iskolától, a gyerek tanulási életpályáját nagyon rövidre tervezi (Bodó 2004; Túros 2005; Laki–Biró 2001). A tanulási életpálya rövidre zárása azt eredményezi, hogy a térségi fiatalok közel 30% nem, vagy csupán formálisan tanul középfokú szinten, s ez az iskolától való „elfordulás" menet közben akár az 50%-ot is elérheti. A másik pólust (ez szintén 50% körül van) azok a családok képezik, amelyek már a gyerek kiskorában eldöntik, hogy minél hosszabb ideig kell tanulni, beleértve a térségen kívüli tanulást is. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a második csoport sem tartja igazán sokra a térségi oktatási rendszert. Az iskolában tartózkodás – a társadalmi szereplők szemszögéből, az alapkészségek elsajátításán túl – formálissá válik.

Mindez nem csupán azt jelenti, hogy a térségi iskolarendszer a tanulmányok befejeztével nem kínál megélhetésre alkalmas, közvetlenül anyagiakra konvertálható tudást. Jóval nagyobb gondot jelent az, hogy nem kínál (nem kínálhat) olyan felkészítést az értékek, a magatartásmodellek, az önmenedzselés stb. terén, amely segíthet abban, hogy a fiatalok a globalizációs folyamatok kontextusában helyeket és pozíciókat tudjanak maguknak megalkotni (jobb esetben kész helyeket megszerezni). Mindez nyilván országos léptékű probléma is, de rurális térségben ez a hiányosság hangsúlyozottan jelentkezik.

3. A térségi foglalkoztatási szerkezet csak igen alacsony szinten intézményesült. Ez elsősorban azt jelenti, hogy az alkalmazások nagy része az informális hálók révén történik, sokszor nem hivatalos, vagy pedig a hivatalos részt személyi egyezségek (korlátok vagy előnyök) kísérik, a karrierutak nem kiszámíthatók, a fizetések alacsonyak, a nem formalizált önfoglalkoztatás szerepe nagyon jelentős. Miközben mindenki valahol dolgozik és pénzt is keres, a rendszert nem lehet átlátni, működését kiszámítani, a saját helyet benne eltervezni. A munkaerőpiac fiatal szereplőiben az ilyen rendszer azt a benyomást kelti, hogy az egész rendszer működik, de neki nem jut benne megfelelő hely, bárhol próbálkozik, a tevékenység nem tűnik perspektivikusan kiszámíthatónak. Falat éreznek maguk körül, és az a benyomásuk,

hogy nincsen elegendő erejük (tapasztalat, tudás, kezdeményezőkészség, anyagi forrás stb.) ahhoz, hogy áttörjék ezt a falat.

A bemutatott három tényező a fiatalok külföldi munkavállalásának vonatkozásában azt jelzi, hogy a térségben nem taszító, külföldi pénzszerzésre kényszerítő tényezők hatnak, hanem alapvetően hiányos a piacgazdaságra és a globalizációra felkészítő intézményes szocializációs folyamat. Ez a szocializációs deficit – amelyet egymással versengve termel az iskola, a család és a térségi formális és informális intézményi szerkezet – a legfontosabb és meglehetősen komplex tényező, amely a fiatalokat a külföldi munkavállalási folyamat felé taszítja. Kiemelten fontos eleme ennek a szocializációs deficitnek, hogy a társadalmi szereplőkben hiányérzetet, lemaradásérzetet kelt. Nyilván nem véletlen, hogy egyre nagyobb mértékben fiatalok vállalkoznak külföldi vendégmunkára, s közülük is azok, akik dinamikusabbak, akik „kezdeni akarnak magukkal valamit". Nagyon leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy kézbe kell venniük saját felkészülésük ügyét, mert környezetük nem kínálta fel számukra a sikeres felkészülést. Mindez nem zárja ki a migrációs folyamatból az anyagiak fontosságát, esetenként a végleges elköltözést sem, azt azonban látnunk kell, hogy a migránsok és a térség viszonyában az előbbiek részéről a viszony rendezésének igénye az alapvető meghatározó tényező.

2.2. A térségi adatfelvételekről – röviden

A 2006-os év folyamán a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében 11 témakörben tekintettük át a székelyföldi léptékű 1989 utáni társadalomtudományi kutatásokat, s ennek keretében számbavettük a migrációs folyamatokkal kapcsolatos vizsgálatok publikációit, adatbázisait is. Bár a kutatások száma jelentős, gyakorlatilag minden vizsgált területre érvényes az a megállapítás, hogy egy-egy adott téma iránt a társadalomtudományi érdeklődés nem rendszerszerű, az egyes megközelítések elméleti-módszertani kerete meglehetősen heterogén, az egyes vizsgálatok térbeli/társadalmi léptéke pedig esetenként változó. A térségi migrációs folyamatokkal kapcsolatos vizsgálódásokra is érvényes az a megállapítás, hogy ahány elemzés, annyiféle megközelítés. A migrációs kutatások sok esetben csupán altémái egy-egy kutatásnak. Még mostohább a helyzet, ha kimondottan a fiatalok migrációs gyakorlatával kapcsolatos, kérdőíves adatfelvételeken alapuló elemzéseket vesszük számba.

Bár a rendelkezésre álló anyag nagyos sok információt tartalmaz, s ezek alapján sokféle részeredményt lehet bemutatni, szakmai összegzésre vagy összehasonlításra a fent felsorolt okok miatt gyakorlatilag nincsen lehetőség. A vendégmunka gyakorlat mai helyzete felől nézve azt kell mondanunk, hogy a korábbi vizsgálatok kevés információt nyújtanak az aktuális szakmai kérdések megválaszolásához. Egyfelől azért, mert a kilencvenes években a fiatalok sokkal kisebb mértékben vállaltak részt a külföldi vendégmunka gyakorlatából. Másfelől pedig azért, mert a korábbi kérdőíves kutatások elsősorban az elköltözéssel kapcsolatos terveket, illetve a végleges elköltözés társadalmi feltételrendszerét szerették volna mindenáron föltárni. Ezek a feltételes módban fogalmazott kérdéssorok sokkal inkább a migrációval és a külföldi munkavállalással kapcsolatos, éppen aktuális közvélekedést (illetve óhajokat) tárták fel, mintsem a tényleges migrációs vagy vendégmunka-gyakorlatot, és elsősorban a várható negatív forgatókönyvek körvonala-

zására összpontosítottak. A *Mozaik 2001* kutatásban (erről, tágabb kontextusban részletesebb elemzés jelent meg 2004-ben, vö. Kiss–Csata 2004) a 15–29 éves fiatalok 32%-a tervezett külföldi munkavállalást, köztük kétszer annyi férfi mint nő, másfélszer annyi városon élő fiatal mint falun élő, és mintegy 80%-a magyarországi célterületben gondolkodott.

A Csíki-medencében két évvel korábban végzett reprezentatív adatfelvétel ifjúsági almintája (KAM, SOCO-projekt) keretében egyébként a már munkanélküliséget is megismert fiatalok 40%-a jelezte, hogy szívesen vállalna vendégmunkát (23% már dolgozott is külföldön), míg a munkanélküliséget nem ismerők körében ez az arány néhány százalékponttal még nagyobb (41,7% dolgozna külföldön, a megkérdezettek 19,8%-a már dolgozott is, mindkét csoportnál nagy többségük kevesebb mint 3 hónapot). A munkanélküliek körében 72% választaná Magyarországot, a másik csoport körében ez az opció 46%.

Ezek az adatok a kérdezések időpontjában még sok vonatkozásban csak óhajnak minősültek, és ezt a „vágyképet" a schengeni utazási lehetőségek 2002-es kibővülése, majd a 2007-es uniós csatlakozás alaposan átfogalmazta.

A lokális léptékű vagy kisebb társadalmi csoportokra irányuló későbbi adatfelvételek egy része (Mezőmadaras, Csíkszenttamás, Északkelet-Hargita térség, Kászoni térség, Gyergyóremete, Gyergyóditró és mások) nem alkotott külön ifjúsági almintát, ezért ezek a vizsgálatok csak a népesség egészének migrációs gyakorlatával, illetve terveivel kapcsolatban közölnek információkat (ezek áttekintését lásd Bodó 2006a; 2006b).

A kifejezetten fiatalokra irányuló vizsgálatok közül példajelleggel kettőt említünk meg:

– A csíkszeredai középiskolák 2005-ben végzett tanulói körében végzett vizsgálat (Ferencz 2006) azt regisztrálta, hogy a végzősök 26%-a vállalna munkát hosszabb időre Magyarországon, míg más országokban további 28%, és ezek az opciók nem mutatnak nemek szerinti eltérést. A kérdezettek kétharmada a tercier szektorban tervez munkát vállalni, s ugyancsak kétharmad a legális forma szükségességét hangsúlyozza. A külföldi munkavállalásra vállalkozók 5%-a jelezte végleges eltávozási szándékát.

– Ugyancsak 2005-ben készült Csíkszentdomokoson, a 20–24 éves fiatalok körében teljeskörű adatfelvétel (Sárosi 2007, N-272). A vizsgálat érdekes megállapítása, hogy a magasabb iskolai végzettségűek először külföldön kísérleteznek munkavállalással. A megkérdezettek 35%-a tervez a közeljövőben külföldi vendégmunkát, többségük hivatalos formában dolgozna. Majdnem minden megkérdezett jobb kereseti lehetőséget lát a külföldi munka révén, de ezt a tevékenységet inkább a családalapítás előtti időre korlátozná. A végleges elköltözésre vonatkozó kérdésre a megkérdezettek 10%-a válaszolt igennel, köztük kétszer annyi a nő, mint a férfi.

Ezek a szociológiai adatfelvételek jól jelzik, hogy a „dolgoznék-e külföldön" típusú kérdésekre adott válaszok és a tényleges külföldi munkavállalási gyakorlat között meglehetősen nagy különbség van. A migrációs potenciál mérésére, a várható folyamatok mértékének becslésére irányuló kutatói igyekezet esetenként háttérbe szorítja a vizsgálat időpontjára jellemző helyzetkép tárgyilagos és árnyalt értelmezését. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a jövő migrációs magatartásait firtató kérdések gyakran előtérbe kerültek, hiszen ezek az adatfelvételek a szabad mozgást lehetővé tevő EU-csatlakozás előtt készültek, és joggal tartott mindenki – kutató és köz-

életi szereplő – attól, hogy váratlan, tömeges vándorlási folyamatok indulhatnak be, s a jelek keresése, megtalálása politikai, etnikai optikából értékes eredménynek számított. A bemutatott szociológiai adatfelvételek az elmúlt másfél évtized társadalmi hiedelmeinek és közéleti diskurzusainak fontos dokumentumai, azonban viszonylag kevés támpontot adnak a tényleges vendégmunka-gyakorlat mai értelmezéséhez. Nagyvonalakban ugyanezt lehet elmondani azokról az adatfelvételekről is, amelyek a – változó térségi megközelítésekben – a teljes lakosságra irányulnak.

Amint azt a térségi kutatásokat bemutató összefoglalóban kimutattuk (Bodó 2006a), „ambiguitás jellemzi a kutatások egészét. A térségi társadalom működését fontosnak tartó vizsgálatok nem tagolódnak be az ideológiai/közéleti megközelítésbe […] Az ideológiai/közéleti indíttatású vizsgálatok pedig folyamatosan arra törekednek, hogy a jelenség dimenzióinak nagyságára vagy veszélyességére hívják fel a figyelmet, a közéleti ágenda tematizálására törekednek […] az elemzési eredmények inkább nyílt vagy burkolt intő figyelmeztetések […] A kétféle megközelítés elmegy egymás mellett" (Bodó 2006b, 51). Az egészen bizonyos, hogy az adatfelvételeknek a továbbiakban is kiemelten fontos szerepe lesz, amennyiben a térségi munkavállalási folyamatok egészéről akarunk majd képet nyerni. Azonban az is nyilvánvaló, hogy az adatfelvételek koncipiálásának folyamatában az ideologikus megközelítések helyett a külföldi munkavállalási gyakorlat mai komplex és változó gyakorlatának kell helyet adni.

3. A migrációs magatartások domináns modelljei, az azokat meghatározó tényezők

Az alábbiakban a térségben napjainkban folyó vendégmunka típusú migráció tipizálási lehetőségeinek bemutatása következik. A kutatási anyagok másodelemzése, újbóli vizsgálata, a különböző korszakok összehasonlítása nyomán a migrációs magatartások domináns modelljeinek a megrajzolására nyílik lehetőség. Ezek a modellezési kísérletek – az elemzés módszertani jellegzetességeiből adódóan – nem eredményeznek egy merev szerkezetet. Az elemzés célja elsősorban az, hogy a változásra, az egyes modellek rugalmasságára, ezzel együtt az egész folyamat dinamikájára hívja fel a figyelmet. Az egyes korszakok – a kilencvenes évek elejétől máig terjedő perióduson belüli korszakolási lehetőségek – között nem húzódik éles határvonal. A kutatónak inkább azt kell észrevennie, hogy a finom változások milyen társadalmi kontextusba illeszkednek bele, és az egyes változó elemek hogyan illeszkednek a helyi kisvilágok mindennapjaihoz, és ezzel együtt a világméretű globalizációs trendszerűségekhez is.

Jelen tanulmányban a migrációs magatartások modellezése nem tekintheti át napjaink migrációs gyakorlatának minden összetevőjét. A téma komplexitása és jelen munka keretei csupán arra adnak lehetőséget, hogy kiragadjak néhány – a vendégmunka szempontjából fontosnak tűnő – aspektust, amelyek meghatározók a folyamat mai arculatának megrajzolása, alakulása szempontjából. Ezek az aspektusok a következők: a kibocsátó környezet, az életkor, a nem, az iskolai végzettség, a vendégmunka motivációi, okok és célok, valamint a hasznosulási formák.

Fontosnak tartottam ugyanakkor, hogy a már jelzett térségi kutatások időbeliségét jelezve hangsúlyozzam, hogy milyen markáns változások mutathatók ki az elmúlt

17 év migrációs magatartásainak tekintetében. Ebben az összehasonlító munkában három, a székelyföldi térségben lefolytatott kutatásra támaszkodom. Az első a KAM keretében folyt 1994–1995-ben (KAM 1995), a másik kettő az Erdélyi Magyar Tudományegyetem Sapientia Társadalomtudományi Tanszékének a Kutatási Programok Intézete (a továbbiakban: KPI) által támogatott egy-egy éves programjai (KPI/1 és KPI/2), amelyek a 2005–2007-es időszakokra vetítve végeztek vizsgálatokat. A KAM 1995-ös kutatása a Székelyföldről Magyarországra irányuló vendégmunka típusú migrációt vizsgálta, fő célkitűzése az volt, hogy a kibocsátó közegre gyakorolt hatást tegye komplex elemzés tárgyává. A 2005-től kezdődő kutatásokban azt tekimtettük elsőrangú feladatnak, hogy az egyszerre két térben, két közegben élés, a transznacionális migráció jellegzetességeit egyre inkább magán viselő migrációs gyakorlat hogyan működik, milyen praxisok által ragadhatók meg és milyen módon elemezhetők azok az új összetevők, amelyek módosítják az 1990-es évek első felében megfigyelt migrációs magatartásokat és az azoknak megfelelő modelleket. A KPI/2 programban az elemzés dimenzióit bizonyos tekintetben tágítottuk, más tekintetben szűkítettük. Tágítottuk olyan értelemben, hogy nemcsak a Magyarországon dolgozókra vetítettük rá a vizsgálatot, hanem mindazokra, akik munkavállalásuk helyszínéül valamilyen más országot választottak (nem Romániát). Mindezt abból a meggondolásból, hogy megfigyeléseink azt mutatták, hogy a vendégmunkások célpontjaiként még mindig Magyarországé az első hely, de egyre dinamikusabban jelennek meg újabb és újabb célországok. A szűkítés azt jelenti, hogy vizsgálataink kizárólagosan a fiatal korosztályra irányultak (18–35 évesek, de belekerült néhány középiskolás fiatal is). A korosztály kiválasztását az indokolta, hogy a térségben ez a korosztály vette át a vezető szerepet (számbelileg és a folyamat jellegének mentalitását is meghatározó módon) ami a külföldi munkavállalást illeti.

3.1. A vendégmunkásokat kibocsátó települések típusa

A kutatás alanyai Székelyföld lakói. A térségről elmondható, hogy alapvetően rurális jellegű térség, hiányoznak a nagyvárosok, a kisvárosok lakossága mellett a népesség nagy részét a falusi lakosság teszi ki. Az elemzések arra világítottak rá, hogy a vendégmunkához való viszony, a kilépés megélése változatosságot mutat a régión belül aszerint is, hogy a megkérdezettek a régió milyen településtípusáról származnak, vagyis milyen közösségtípusban szocializálódtak. Ugyancsak nagy jelentőséggel bír a település típusa, nagysága abban a tekintetben is, hogy az ott élő, külföldre járó vendégmunkások milyen lehetőségeket látnak otthoni életvitelük megerősítésére, folytatására a vendégmunka által szerzett jövedelem, tapasztalat által.

Külön kategóriát képeznek azok a vendégmunkások, akik nehezen megközelíthető, a világtól elzárt, kis falvakban laknak. Számukra a külföldi időszakos munkavállalás gyakorlatilag az egyetlen munkalehetőség. Saját falujukban csak a mezőgazdasági munkavégzés adott, mely szerény megélhetést nyújt csupán, komolyabb élettervek kivitelezését nem teszi lehetővé. A kistelepülés nemcsak az anyagi gyarapodás számára jelent akadályt, hanem a fiatal családok jövőtervezését is gátolja: az infrastruktúra gyengén fejlett volta (nehéz megközelíthetőség), az intézmények hiánya (iskola) a gyermekek továbbtanulását is nehezíti. Több példa mutatja, hogy a kistelepülésről származó vendégmunkás egyetlen munkalehetőségként éli meg a rendszeres Magyarországra járást. Az ott szerzett, hazahozott jövedelem helyi szin-

tű, szerény „kiemelkedést” jelent, lassú gyarapodást, néhány presztízsjellegű fogyasztási cikk beszerzését. Az otthoni közeg mindezt megelégedéssel veszi tudomásul, az életrevalóság, a szorgalom, a kitartás jeleként könyveli el. Ezen kategória jellemzői közé tartozik ugyanakkor az idegen környezetbe való nehézkesebb beilleszkedés. A kisebb települések lakói jónéhány beszámolójából kiderül, hogy kinti életformájukra az erős elzárkózás, az enklávészerű saját világépítés a jellemző. Tartózkodásuk a kinti világtól természetesen nem csak ennek az egy tényezőnek tudható be, jelentős szerepe van például a takarékosságnak vagy a szabadon eltölthető idő csekély voltának. Ezekről a későbbiekben bővebben esik majd szó. A származási hely jellege – mint az elzárkózást, a nehézkes beilleszkedést magyarázó egyik tényező – az otthoni kisléptékű térhasználati szokások megtanulására nyújt csupán lehetőséget, új gyakorlat elsajátítása egy merőben idegen, nehezen átlátható környezetben nem mindenki számára egyszerű feladat.

A másik kategóriába tartozó népesebb csoportot azok jelentik, akik nagyobb faluból vagy a régió valamelyik kisvárosából származnak. Számukra is elsősorban a pénzkereset, a jobb anyagi lehetőség a vendégmunka elsődleges motivációja. Sokan közülük szintén egyetlen gyarapodási lehetőségként választották a külföldi vendégmunkát, de nem mindenki beláthatatlan, megtervezetlen folyamatként éli meg azt („csinálom, amíg bírom, aztán majd lesz valahogy”), hanem egy tervezett, valamelyest előreláthető folyamat első lépéseként, ahol a pénzkereset és a tapasztalatszerzés a saját lábra állás érdekében, annak első lépéseként történik. Számukra a kinti világba való beilleszkedés, kapcsolatteremtés könnyedebb, fesztelenebb. A szabadidő eltöltése sem kimondottan az otthonról jöttekkel kiépített világba való bezárkózást jelenti.

A fentiek értelmében az is elmondható, hogy a székelyföldi vendégmunkások találkozása a másik világgal (a Magyarországra járók esetében) nemcsak az erdélyi-magyarországi kapcsolatot jelenti, hanem a falusi térség-városi térség kapcsolatát is. A találkozás ilyenformán gyakran a nagyvárosi életmód-falusi életmód találkozás mentén írható le. Maguk az interjúalanyok is – akik ilyen jellegű tapasztalatokat is szereztek – megjegyzik néha, hogy mások az emberek vidéken és mások Budapesten.

A vizsgálat során számbavett esetek többsége a második kategóriába illesztehető be, azok kategóriájába, akik a külföldi munkavállalást nem az idegen világtól való teljes elzárkózásként élik meg. Ezek az emberek nagyobb településekről származnak, számukra a külföldi vendégmunka már nem egy teljesen új, idegen világgal való találozás, hanem egy, a munkavégzés időszakára élhetővé tett és érthetőbbé vált térség, amely alkalmas arra, hogy az egyéni tervek számára anyagi és tapasztalati forrásokat teremtsen.

3.2. A vendégmunkások életkora, neme, családi és társadalmi helyzete, iskolai végzettsége

3.2.1. Életkor

A beszámolók alanyai túlnyomórészt a huszas-harmincas éveikben járó fiatal korosztályhoz tartoznak. Jóval kisebb számban találunk köztük negyven-ötvenéveseket, az ennél idősebb korosztály egyáltalán nem képviselteti magát az általunk megismert esetek körében. Jellemző a fiatal korosztályra, hogy a külföldi vendégmunkát, az otthontól távol vállalt munkalehetőséget elég könnyedén tudja egy viszonylag tartós

életvezetés kereteként kezelni. Számukra az országhatáron túli munkavállalás az ingázás egy meghoszabbított változatát jelenti, és az első kilépés nehézségein túllépve, egyre természetesebbnek tekintik a vándorlásuk két végpontja közti út rendszeres megtételét. Rendszerint felemlítik az utazás hosszúságát, amely „elég unalmas", de mégis vállalják a többé-kevésbé rendszeres, periodikus hazajárást. A vendégmunkás életforma velejárója – az ingázásszerű utazás mellett – az alkalmazkodás a kinti élethez, a munkához, az emberekhez. A beszámolókból kiderül, hogy a fiatal életkor nagy segítség ugyan az alkalmazkodásban, de nem mindenki egyformán éli meg az igazodást, az elfogadást és saját maga elfogadtatását. Majdnem mindenkinek szüksége van egy kezdeti beilleszkedési időszakra, ez függ a személytől, beállítódásától, otthoni neveltetésétől, tapasztalataitól és attól is, hogy milyen munkafeltételek közé, milyen emberi környezetbe kerül.

3.2.2. Nemi hovatartozás

Az egyéni vendégmunkás tapasztalatról készült beszámolók többsége férfiaktól származik. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a KPI/2 kutatásba – ahol már kimondottan fiatalok voltak a kutatás tárgyai – a nők aránya javult, itt már nem mutatkozott komoly számbeli eltérés a két nemnek a folyamatban való részvételét tekintve. A terepen való tájékozódásunk egyébként is azt mutatja, hogy még ma is több férfi vállalkozik vendégmunkára, mint nő, de a számbeli különbség csökkent a férfi és a női külföldi munkavállalók között. A vizsgálatba bevont nők életkora megegyezik a férfiakéval, a különböző életkorok közti arány nem mutat eltérést a vendégmunkás férfiak és nők között. Különbség viszont, hogy a nők részéről sokkal nagyobb hajlandóság mutatkozik a célkörnyezet elfogadására, az új környezethez való igazodást is könnyebben megoldják. Több olyan nővel is találkoztunk, aki elfogadhatónak ítéli meg a „kettős kötődést", mindkét közegben megnevezve azokat az összetevőket, amelyek egy sajátos életforma alkotóelemei lehetnek. Több mindent hajlandók elfogadni az idegen környezetben, és nem áll messze tőlük, hogy a tapasztaltakat saját maguk is kipróbálják vagy akár meg is honosítsák saját világukban.

3.2.3. Családi állapot

A házasságban, párkapcsolatban élők számára meghatározó, hogy párjuk hol él, együtt vannak-e, vagy csak a hazautazások alkalmával lehetnek egymás közelében. Vannak olyan fiatal, még független, nem házas férfiak, akik a majdani megállapodásuk színhelyét attól teszik függővé, hogy barátnőjük mit szeretne. Az otthoni barátnő gyakran nehezményezi a túlságosan hosszú távollétet, ez esetben a vendégmunkáról való időbeli elképzelések („még meddig folytatom ezt az életmódot") függőben maradnak. A házas férfiak közül csak igen kevesen terveznek végleges kilépést, azt mondhatjuk, hogy ilyen irányú határozott állásfoglalással nem is találkoztunk. Döntő többségük viszont nagyon határozottan jelenti ki azt, hogy a család jóléte, a jövő megalapozása érdekében vállalja a vendégmukát addig, amíg muszáj, de végleges kitelepedést egyáltalán nem tudna elképzelni.

A családi állapot ilyenformán meghatározónak tűnik a vendégmunka tervezése, időbeli kitolódása szempontjából. A férfiak magasabb száma is ezt a megállapítást támasztja alá. Időleges, hosszabb-rövidebb távollétük az otthoni családi életvitelre

nézve kevésbé jelent akadályt. Gyermekes családanyák, akik maguk is tettek rövid kísérletet az országon kívüli munkavégzésre, arról számoltak be, hogy nem tudják hosszabb időre vállalni ezt az életformát. Még abban az esetben is nehézségekbe ütközik a kétlakiság megélése, ha a nagyszülők, rokonok gondját viselik az otthon maradt gyermekeknek. A családi életvezetés mindennapjaiból időlegesen kilépő férfit az otthon maradt családtagok sokkal könnyebben „helyettesítik". Az egyedülálló, a családalapítást tervezgető vagy nemrég férjhez ment nők körében viszonylag gyakrabban fogalmazódik meg az esetleges kitelepedés gondolata. Ez a kategória az, amely a majdani családi életvitel szempontjából előnyös választásnak tartaná azt az új életformát, amelynek megteremtésére – megítélésük szerint – a kinti környezet több lehetőséget kínál. Ide sorolják a nők a színesebb, mozgalmasabb nagyvárosi környezetet, a megbízhatóbb egészségügyi ellátást, a jobb tanulási lehetőséget.

A tíz évvel ezelőtt végzett kutatás tapasztalatai hasonló képet mutattak, de meg kell jegyeznünk egy fontosnak mutatkozó különbséget. A mai körülmények között a távolság csökkenni látszik, a térbeli távolság leküzdésére irányuló lépések eredményesebbek, és átélhetőbbé, mi több, természetesebbé is tehetik a nagyobb távolságra „ingázás" életmódját. Az utazás könnyebbé vált, az utazás feltételei nem jelentenek túl nagy megpróbáltatást. Akinek a „papírjai" rendben vannak (nem lépte túl a hivatalos külföldön tartózkodás idejét, van munkavállalási engedélye, vízuma, tartózkodási engedélye, érvényes az útlevele), annak számára a határon való átkelés nem megpróbáltatás többé. A fiatalabb korosztálynak már nem is állt módjában gyakorolni azokat a fárasztó praktikákat, amelyeket még akár tíz évvel ezelőtt is (nem is beszélve az ennél is régebbi időszakról) az egyéni vagy a közösségi tapasztalat átadásából származó leleményességgel használtak a sikeres át- és visszalépések érdekében. Az utazás mellett fontos szerep jut az otthoniakkal való kapcsolattartásnak is. Az utóbbi évek ebben a tekintetben is sok könnyebbséget hoztak. Mobiltelefonja mindenkinek van, s bár nem kerül kevés pénzbe, mindenki minimum heti rendszerességgel érintkezik az otthon maradt családtagokkal.

3.2.4. Iskolai végzettség, a munkavégzés típusa

A vendégmunkások jelentős többsége fizikai munkásként dolgozik külföldön, legtöbbjük építkezésnél vállalt munkát. Végzettségüket tekintve leggyakoribb a szakiskolát végzettek száma, kevesen rendelkeznek középfokú, még kevesebben felsőfokú végzettséggel. Jellemző ugyanakkor, hogy a szakiskolát végzettek közül nem mindenki abban a szakmában dolgozik, amelyet itthon tanult. A székelyföldi munkavállalókról elmondható, hogy részvételük a külföldi munkaerőpiacon elsősorban az építőiparban, kisebb részben a szezonmunkák területén mondható tömegesnek. Ezeknek az embereknek a származási környezete is alacsonyabb iskolai végzettséget mutat. Ami az otthoni, családi anyagi helyzetet illeti, elmondható, hogy szüleik, családjuk rendelkezik kisebb földterülettel, amelyet többnyire saját maguk művelnek meg, az önellátásra berendezkedve. A beszámolókból az is kiderül, hogy az interjúk alanyai közül többen maguk is kipróbálták a földművelést, de hamar belátták, hogy nagyon szerény megélhetésre ad csak lehetőséget a kevés földterületen történő önellátó gazdálkodás, megtakarításra, gyarapodásra pedig egyáltalán nincs lehetőség. Ezért igyekeztek olyan kereset után nézni, amely gyorsabb és jelentősebb gyarapodási lehetőségekkel jár.

A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők alacsony aránya a külföldre irányuló aktív népesség körében a székelyföldi régióra – mint kibocsátó környezetre – vonatkozóan néhány következtetés megfogalmazását teszi lehetségessé. Jelen írás keretei között csak röviden utalhatunk néhányra:

a) Egyre nyilvánvalóbb, hogy a hagyományos módon folytatott gazdálkodás kevesek számára ad munkalehetőséget, még kevesebbeknek nyújt biztos módot a megélhetésre és a gyarapodásra.

b) A gyarapodás továbbra is erős parancsként fogalmazódik meg, sejthetően már nem csak a közösségi elvárás, hanem a tervezhető egyéni-családi életvezetés szintjén is. Ez erős motiváló tényezőként működik a vizsgált jelenség esetében.

c) A régió még nem rendelkezik olyan nagyszámú felsőfokú végzettségű munkaerőpotenciállal, hogy jelentős mértékű lehetne körükből a kivándorlás. Az elkövetkező időszak fogja majd megmutatni, hogy a felsőfokú végzettek már látható számbeli megugrására hogyan reagál a régió, megfelelő fogadókészséggel válaszolle majd, vagy a kilépést szorgalmazza. Ezekre a kérdésekre egy következő kutatás adhatja meg a választ.

A fentieket összefoglalva a napjainkban Magyarországon és más külföldi országban munkát vállaló székelyföldi vendégmunkás „fantomképe" a következő jellemzők mentén rajzolható meg: életkorát tekinteve huszas-harmincas éveiben jár, férfi, családi állapotát tekintve független vagy fiatal házas, iskolai végzettsége szakiskola. Mint már jeleztük, ez a kép valamelyest módosulni látszik akkor, amikor kimondottan a fiatal korosztályra irányul a kutatás: javul a nők aránya, ugyanakkor az iskolai végzettség tekintetében is módosulni látszik a kép.

A következőkben – továbbra is az életkorhoz kapcsolódó tényezőknél maradva – azoknak a kutatási tapasztalatoknak az összefoglalására kerül sor, amelyekben a leginkább megmutatkoznak a migrációs modellek változó trendjei. Ezek leginkább a fiatal korosztály migrációs viselkedésében érhetők tetten.

(A tanulmány befejező részét lapunk következő számában közöljük.)

Felhasznált irodalom

Bálint Blanka–Biró A. Zoltán 2004. Helyzetkép Mezőmadarasról. In Bodó Julianna (szerk.): *Székelyföldi mozaik. Térségi szociológiai tanulmányok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 97–148. p.

Bálint D. Gyöngyvér 2004. Migrációs folyamatok és aspirációk a székelyföldi fiatalok körében. In Bodó Julianna (szerk.): Székelyföldi mozaik. *Térségi szociológiai tanulmányok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 77–96. p.

Biró A. Zoltán 1994. Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához. Migrációs folyamatok a Székelyföldön 1985–1989. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak? A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve.* Budapest, MTA PTI, 19–39. p.

Biró A. Zoltán 1995. The Socio-Cultural Bases of the Migration Process in Eastern Transylvania, 1985–1989. In Sik Endre–Tóth Judit (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads. Yearbook of the Research Group on Internationla Migration, the Institute for Political Science of the H. A. S.* Budapest, MTA PTI, 237–244. p.

Biró A. Zoltán–Bodó Julianna 2006. Szakmai szintézis a székelyföldi térség migrációs és külföldi munkavállalási folyamataival kapcsolatos kutatási programok és szakmai eredmények alapján. Kézirat.

Biró A. Zoltán – Zsigmond Csilla 2005. *Székelyföld – Számokban.* Csíkszereda, Alutus Kiadó.
Biró A. Zoltán et al. 1996. Vándormunka – otthonról nézve. A Székelyföldről Magyarországra irányuló vendégmunka hatásai a kibocsátó közegre. Összefoglaló tanulmány. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 143–183. p.
Biró A. Zoltán et al. 1999. The Influence of Seasonal Migration on the Szekler Local Community. In Biró A. Zoltán–Lőrincz József (eds.): *Szeklerland in Transition. Essays in Cultural Anthropology.* Csíkszereda, WAC – Pro-Print, 103–126. p.
Bodó Julianna (szerk.) 1996. *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
Csata Zsombor 2001. Magyarországi vendégmunka-vállalás a határon túli magyarok körében. In Dobos Ferenc (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* Budapest, BFI–Books in Print–Osiris.
Csata Zsombor–Dobos Ferenc 2001. Migrációs folyamatok a határon túli magyarok körében. In Dobos Ferenc (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* Budapest, BFI–Books in Print–Osiris.
Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária 2002. *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében.* Budapest, Balassi Kiadó.
Dobos Ferenc (szerk.) 2001. *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* Budapest, BFI–Books in Print–Osiris.
Faist, Thomas 2002. Transnationalism in international migration: Implications for the study of citizenship and culture. In *Working Paper Series for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University.* WPTC-99-08, http://www.-transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm.
Gagyi József–Oláh Sándor 1997. Vendégmunkások utazási formái Hargita megyéből Magyarországra. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika. A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve.* Budapest, MTA PTI, 106–120. p.
Gagyi József–Oláh Sándor 1998. Vendégmunkások utazási formái Maros megyéből Magyarországra. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon. A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve.* Budapest, MTA PTI, 49–56. p.
Gagyi József 2003. *Székelyföld – Csíkpálfalva. A község migrációs potenciálja. 1990–2002.* In Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások.* Budapest, MTA KI, 203–214. p.
Glick Schiller, Nina–Basch, Linda–Szanton, Blanc, Cristina 1997. From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. In Ludger Pries (Hrsg.): *Transnational Migration Sociale Welt.* Baden-Baden, NOMOS. /Sonderband, 12./
Gödri Irén 2004. Etnikai vagy gazdasági migráció? Az erdélyi magyarok kivándorlását meghatározó tényezők az ezredfordulón. *Erdélyi Társadalom,* 2. évf. 1. sz. 37–55. p.
Hanners, Ulf 2002. Flows, boundaries and hibryds: keywords in transnational anthropology. In *Working Paper Series for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University.* WPTC-2K-02, http://www. transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm.
Horváth István 2002. A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség,* 2002/4, 24–36. p.
Horváth István 2003. Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében 2003 október. *Erdélyi Társadalom,* 1. évf. 2. sz. 39–55. p.
Horváth István 2004. Az erdélyi magyarság vándorlási vesztesége 1987–2001 között. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben.* Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség–Kriterion Könyvkiadó, 61–90. p.
KAM–MTA PTI 2004. Földbirtoklás, földhasználat és gazdálkodás Erdélyben. Kutatási jelentés. Kézirat. Csíkszereda–Budapest.
Kennedy, Paul–Roudometof, Victor 2002. Communities Across Borders under Globalizing Conditions: New Immigrants and Transnational Cultures. In *Working Paper Series*

for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University. WPTC-01-17, http://www. transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm.

Kiss Adél 2006. Háztartások gazdálkodása Csíkszenttamáson. In Biró A. Zoltán (szerk.): *Állapotok és változások.* Csíkszereda, Alutus Kiadó.

Kiss Tamás–Csata Zsombor 2004. Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben.* Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség–Kriterion Könyvkiadó, 91–125. p.

Laki László–Biró A. Zoltán 2001. *A globalizáció peremén.* Budapest, MTA PTI.

Massey, Douglas S. – Taylor, J. Edward 2004. International migration. Oxford, Oxford University Press.

Massey, Douglas S. 2005. *Five Myths About Immigration: Common Misconceptions Underlying U. S. Border-Enforcement Policy.* www.ailf.org/ipc/policy_reports_2005_five-myths.shtml.

Oláh Sándor 1991. Egy falu és a kivándorlás. *Regio*, 2. évf. 4. sz. 103–109. p.

Oláh Sándor 1994. Egy székely falu vendégmunkás potenciálja (1990–1993). In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Jönnek? Mennek? Maradnak? A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve.* Budapest, MTA PTI, 9–18. p.

Oláh Sándor 1996a. A székelyföldi migráció előtörténetének áttekintése. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 15–36. p.

Oláh Sándor 1996b. A kilépés társadalmi feltételei a Székelyföldön. In Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma Székelyföldön.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 51–68. p.

Portes, Alejandro 1997. Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities. In *Working Paper Series for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University.* WPTC-98-01, http://www. transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm.

Ravenstein, E. G. 1889. The laws of Migration. *Journal Of the Royal Statistical Society,* vol. 52, June, 241–301. p.

Sandu, Dumitru 2000. Migraţia transnaţională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologia românească*, 2000/2–3, 5–50. p.

Sandu, Dumitru 2005. Transnational Migration from Romanian Villages. *Current Sociology,* vol. 53, no. 4, 555–582. p.

Sik Endre 2003. A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások.* Budapest, MTA KI, 15–18. p.

Sik Endre – Simonovits Bori 2003. A migrációs potenciál mértéke és társadalmi bázisa a Kárpát-medencei magyarok körében. In Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások.* Budapest, MTA KI, 43–66. p.

Sorbán Angella 1999. Emigrációs potenciál a határon túli magyar közösségek körében. *Magyar Kisebbség,* 5. évf. 2–3. sz.

Túros Endre (szerk.) 2005. *Igény a tanulásra?* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Vertovec, Steve 2002. Transnational Networks and Skilled Labour Migration. In *Working Paper Series for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University.* WPTC-0202, http://www. transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm.

Julianna Bodó

Behavioural Patterns of Guest–work-type Migration at the Székelyföld Territory

After the period of system-changes the phenomena of foreign employment-type migration at the Székelyföld was very extensive. From the beginning of the 1990's to the present the topic is more and more interested, several institutional and individual research programs made efforts to map the general trends of migration, and/or migration practice relating to certain regions, territories defined by time parameters.

In this work I summarize the migration research made on the Székelyföld territory done to this time, that is sixteen years and I also try to outline the dominant models of guest-work-type migration at the Székelyföld. This analyzing and typology-creating work enables to get a more subtle picture of the guest-work-type migration phenomena of the territory.

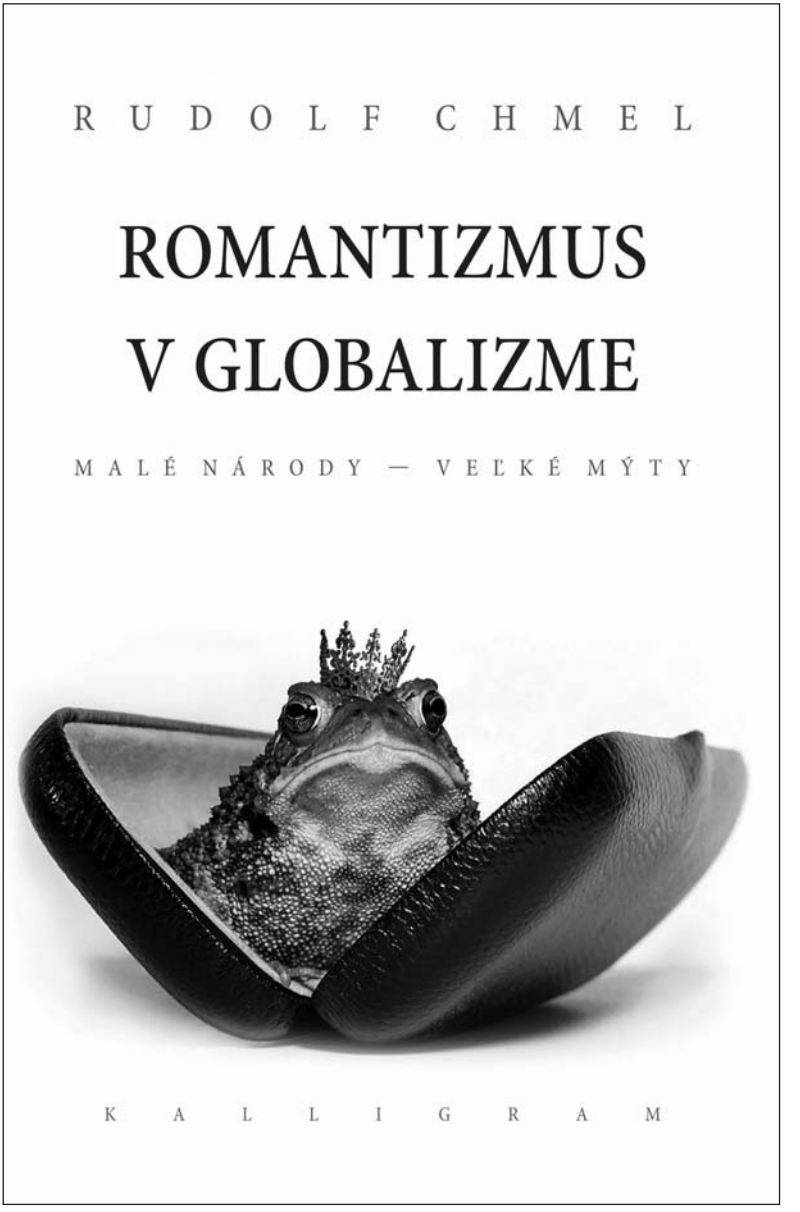

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. évfolyam 2009/1, Somorja

Felülnézetből, kritikusan és rácsodálkozva

Beszélgetés a 70 éves Rudolf Chmellel

Hrapka Tibor felvétele

Rudolf Chmel szlovák irodalomtörténész és hungarológus, diplomata, közéleti személyiség. Egyetemi tanulmányai befejezésétől (1961) máig az SZTA Szlovák Irodalmi Intézetének tudományos munkatársa, 1989–1990 között igazgatója. 1992-től a tudományok doktora. Később más tudományos intézeteket is vezetett: a pozsonyi Comenius Egyetem magyar tanszékét (1993–1996), a prágai Károly Egyetem szlovák tanszékét (1994–2002). 2006-tól a prágai Károly Egyetemen a Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetét vezeti. Tisztségei sokoldalú irodalomszervező tevékenységét, közéleti szerepvállalását jelzik: volt a Csehszlovák Írók Szövetségének titkára (1982–1990), az Open Society Foundation elnöke (1993–2000), több eszmei nyitottságáról ismert folyóirat szerkesztőségének a vezetője, illetve főszerkesztője: *Slovenské pohľady* (1988–1990), a *Magyar Hírlap,* a *Népszava,* a *Gazeta Wyborcza* és a *Sme* közös kiadásában megjelent *Közép-Európa* c. melléklet (1994–1999), Os (1997–). 1990–1992 között Cseh-Szlovákia magyarországi nagykövete. 2002–2005 között Szlovákia kultuszminisztere, 2005–2006-ban parlamenti képviselő.

Hungarológiai tárgyú irodalomtudományi munkáiban a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokat vizsgálta tipológiai, tematikai és stiláris szempontból, valamint a kölcsönös irodalmi recepció visszhangja tekintetében: *Literatúry v kontaktoch* (1972), magyar fordításban *Két irodalom kapcsolatai* (1980), *Paralely a konfrontácie* [Párhuzamok és konfrontációk] (1986). Hungarológiai érdeklődésének művelődéstörténeti, politológiai tárgyú esszékötetei: *Moja maďarská otázka* (1996), magyar fordításban *Nagykövet voltam Magyarországon* (1997), *Moje slovenské pochybnosti* [Szlovák kétségeim] (2004), *Egy érzelmes (közép-) európai* (2008). A szlovák irodalomtörténeten belül a 19. és 20. századi irodalomkritikai gondolkodást dolgozta fel tanulmányköteteiben: *Kritika a kontinuita* [Kritika és kontinuitás] (1975), *Dejiny v dejinách* [Történelem a történelemben] (1981), *Sondy* [Szondák] (1983), melyet a *Dejiny slovenskej literárnej kritiky* [A szlovák irodalomkritika története] című monográfiában összegzett. Számos szlovák irodalmi antológia és eszmetörténeti válogá-

tás szerkesztője. Legutóbbi kötete tanulmányainak, esszéinek, beszélgetéseinek válogatását tartalmazza, születésének 70. évfordulójára jelentette meg idén a pozsonyi Kalligram Kiadó *Romantizmus v globalizme* [Romantizmus a globalizmusban] címmel, ahogy a tevékeny irodalomtudóst és közéleti személyiséget köszöntő emlékkönyvet is Szigeti László összeállításában 70 szerző tollából: *Slová. Pamätnica k sedemdesiatke Rudolfa Chmela* [Szavak. Emlékkönyv Rudolf Chmel 70. születésnapjára].

A szlovák irodalomtudóssal szintén ebből az apropóból beszélgetünk indulásáról, ötvenes évekbeli tanulmányairól, tudományos munkásságának kezdeteiről, a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása és a valós szlovák–magyar, nem irodalmi kapcsolatok révén nyert tapasztalatairól.

– Irodalom és politika. Ez a két fogalom kínálkozik életműve és életútja kulcsfogalmául. Mindkettőhöz kapcsolható jelzőként a szlovák és a magyar vonatkozású. Otthonról, a családból, az iskolákból kapott ilyen irányú indíttatást?

– Olyan családi és tágabb szociális környezetben volt szerencsém felnőni, amelyben szó szerint jelen volt a nemzetiségi vagy faji, de akár a politikai tolerancia is, az elfogadás, noha a szűkebb mikrokörnyezetem tulajdonképpen szinte apolitikusnak nevezhető. Ez nyilván a szüleim költözködésével is összefüggött (csaknem 10 éve éltek már a csehországi Pilzenben, amikor megszülettem), anyai nagyszüleimnek inkább „monarchikus" nemzettudatuk volt, azon belül is főleg magyarországi, amelyen mégis nyomot hagytak azok a stációk, amelyeken a tehetséges kertész nagyapám nagyanyámmal Monarchia-szerte megfordult. Apám nógrádi szlovák – természetesen még magyar iskolázottságú – fémmunkás családból származott. Szüleim az anyai nagyszülőkkel együtt költöztek Pilzenbe, s onnan hároméves koromban, 1942-ben tértek vissza Szlovákiába, az önálló országba, melynek korlátozott önállósága mégiscsak különbözött a Cseh–Morva Protektorátustól, amelyben három évig éltünk. Nem nemzeti lelkesültségből költöztek vissza, hanem pragmatikus okokból – apám vonzóbb ajánlatot kapott Svitből, a tátraalji kisvárosból, amelyet a harmincas évek második felében Baťa épített fel a Magas-Tátra alatt szó szerint a zöld mezőn. Így tehát gyermek- és serdülőkorom formáló korszakát egészen az érettségiig ebben az ipari, de természeti adottságokban is gazdag, gyors tempóban fejlődő kisvárosban töltöttem, amelynek jól kiépített sport- és kulturális infrastruktúrája is volt. Kezdettől fogva soknemzetiségűnek és multikulturálisnak tekinthető város volt, ahová Szlovákia különböző régióiból érkeztek emberek a maguk nyelvjárásával (ha a legtöbben a közeli Szepességből vagy Liptóból jöttek is), de nagy számban képviseltették magukat a csehek, a magyarok, a ruszinok is. Mindannyian konfliktusmentesen éltek együtt – annak ellenére, hogy a háború alatt és után nem volt irántuk nagy igény.

– Egy toleráns fiatal kisvárosból kilépve a „világba" nem volt túl nagy a kontraszt?

– A nemzetiségi és faji tolerancia ennek a városnak valahol az alapjaiban volt benne, s amikor tizennégy évesen, 1953-ban a frissen alapított gimnáziumba kezdtem járni (amit akkor a szovjet minta alapján tizenegy éves középiskolának neveztek) a közeli Poprádra, amely a többi környékbeli várossal együtt, mint Késmárk vagy Igló,

valamiféle szepességi multikulturális koncentrátumot képviselt, ahol egyenértékűen keveredtek a szlovák elemek a némettel és a magyarral, azaz akkor az én sviti, valamelyest mesterséges multikulturalizmusomat tovább gazdagítottam. Ráadásul a közeli Magas-Tátra, Ótátrafüred, Tátralomnic, Csorbató, ahova először a szüleimmel jártam (beleértve az ótátrafüredi Grand Szálló kávéházának vasárnap délutáni látogatásait), a hangulatával és turista vendégeivel ezt a multikulturalitást erősítette. És ne feledkezzünk meg Lengyelország közelségéről: nemcsak a határmentét látogattuk, hanem Krakkóba is eljártunk, ami egy ifjú embernek par excellence kulturális élményt jelentett! Gimnáziumi éveim alatt ehhez jöttek még a kassai kirándulások, s Kassa az ötvenes években inkább magyar volt még, mint szlovák.

– Fordítva feltéve a kérdést: miként élte meg fiatalemberként a szlovákságát?

– Ha a szlovák nemzeti szimbólum, a Kriváň hegy alatt nőttem is fel, szlovákságomat természetesnek vettem, ha úgy tetszik, spontánul fogtam fel, bár – az irodalmon, a művészeten, a kultúrán keresztül – talán programszerűen is. De hangsúlyozom: természetesnek tartottam, nem volt szükségem hozzá semmiféle ellenpólusra, netalán ellenségre, amellyel szemben határoztam volna meg magam. Inkább ellenkezőleg: a csehek, majd utánuk a magyarok és a lengyelek nekem a legközelebbiek voltak, semmiképpen sem éreztem velük szemben előítéletet, amelyből a szélesebb társadalmi közegben nem volt hiány. De a családban nálunk ilyen fóbiákat, beleértve az antiszemitizmust is, egyáltalán nem ápolgattunk. Amikor a későbbiekben elgondolkodtam ezen, magam is elcsodálkoztam, habár a dolog – ha erős egyszerűsítéssel is – a monarchikus–csehszlovák örökséggel magyarázható, amit magamba szívtam. Végül is első találkozásaim az irodalommal, a mesével Božena Němcovához kötődnek (nővérem könyvtárából), s majd csak később Pavol Dobšinskýhoz. És nagyon korán, talán tizenhárom-tizennégy évesen szoros közelségbe kerültem a 19. századi orosz klasszikusok műveivel, s ez, azt gondolom, szintén lényegileg határozott meg.

– Térjünk még vissza nagyanyjára, aki – úgy tűnik – valamiféle családi folyamatosságot képviselt!

– Széles látókörrel rendelkezett valóban, ami valahol vajdasági származásából eredt: Törökbecsén és Versecen szökkent szárba egy soknemzetiségű, a szerb elemet sem nélkülöző környezetben. Ezt sokszori elmondásából meghitten szívtam magamba én is. Később, a nagyapám szakmájából adódó költözések, állomáshelyek nyilván többször alkalmat adtak arra, hogy újra ilyen közegbe kerüljön, többek között Berzétén, ahol édesanyám született. Ő a közeli Rozsnyóra járt iskolába. Majd a nagyszüleim Katalinhutára költöztek, a szüleim ott ismerkedtek meg és házasodtak össze, a húszas évek végén pedig Pilzenbe kerültek. Nagyanyám a maga elragadó elbeszélő modorával közel hozta számomra a Vajdaság, Budapest, Bécs világát, amit emberi sorsokon keresztül festett meg, de nemegyszer a multikulturalitás színeivel vagy irodalmi, kulturális háttérrel színezett ki. Sőt az apósa, vagyis a dédapám a besztercebányai erdészeti akadémia professzora volt, később magas hivatalnok a minisztériumban Budapesten, s többek közt annak a publikációnak a szerzője, amely a magyar erdészeti terminológiát vezette be. De más erdészeti szak-

könyveket is írt, amelyek ma már a tudomány és technika magyar és ugyanúgy szlovák történetének a részét képezik. Végül is nagyanyám nemegyszer hangsúlyozta, amikor a pályafutásomat kezdtem, hogy „írnok" leszek, mint dédapa. Csak mint bizarr esetet említem meg, amelynek persze megvan a maga helye a professzionális fejlődésemben, hogy amikor hungarológiai tudományos érdeklődésem elején Csukás István *Ady Endre a szlovák irodalomban* című munkájáról kellett recenziót írnom, hazautaztam Svitre, és nagyanyám fordítói segítségével rágtam át magam a szövegen. Máig megvan otthon az a szélein gazdagon jegyzetelt példány mint kissé különös relikviája tudományos kezdeteimnek. De kissé előreszaladtam.

– Tanulmányait a rosszhírű ötvenes években folytatta, egyetemre 1956-tól járt. Mindez: az ideológiai korlátok vagy egyéb deformációk hogyan hatottak Önre?

– Az ötvenes évek, főleg az első felük, de tulajdonképpen az egész évtized egyrészt valóban az ideológiai agymosás és a szörnyűséges jogi elnyomás kivonata volt, másrészt azonban a nem feltétlenül alaposan informált fiatalok számára megvolt a maga vonzása, beleértve a kulturálist is. Nekem például, a zeneiskolai zongora szakos diáknak (az érettségivel párhuzamosan záróvizsgáztam Liszt Ferenc *II. magyar rapszódiá*jával) nagy élményt jelentettek a szving- és dzsesszzenekarok, mindenekelőtt a csehek. Ezek az európai színvonalú, ideológiailag nem terhelt repertoárral rendelkező zenekarok a kisvárosokban és a fővárosban is játszottak. Aztán, ahogy kezdtem megismerni, külön elbűvölt a két világháború közötti cseh színházi avantgárd főleg az *Osvobozené divadlo* [Felszabadult Színház] hatására, amely csúcsteljesítményt jelent a műfajon belül az egész 20. századi cseh kultúrában. Elsősorban Jaroslav Ježek dalai, melyeket Jiří Voskovec vagy Jan Werich előadásában hallgattam, nyújtottak a számomra egyfajta oázist az ötvenes években, sőt az első csehszlovák köztársaság demokráciájának az oázisát is megidézték. Mindezt talán összefüggések nélkül említem azért is, hogy érzékelhetővé váljon: a totalitárius rendszernek is megvoltak a maga rései, amelyeken keresztül kicsit tovább el lehetett látni, mint azt a hivatalos, látszólag internacionális – vagyis hivatalos proletár internacionalista – ideológia előírta. Irodalomtörténetet tanulni, bármilyet, vagy általában bármilyen társadalomtudományt, a kezdődő szocializmus időszakában nyilván nem volt egyszerű dolog, de azokban a kietlen időkben is voltak olyan tanárok, akik mással szólították meg a diákokat. És ezt-azt, talán éppen a lényeget, saját tanulmányok révén is meg lehetett ismerni vagy olyan kapcsolatok által, amelyek aztán meghatározták a későbbi érdeklődési irányt.

– Például?

– Gimnazistákként mi például kötelezően olvastuk a *Kultúrny život* című folyóiratot, melyben annak idején nyilván túltengett az ideológiai ballaszt, de a pozitív impulzusokat is megtaláltuk benne. Tizenöt-tizenhét éves koromban tulajdonképpen valamennyi szlovák és cseh kulturális folyóiratot megvettem, és annak az egyvelegnek az ellenére, mellyel a hivatalos ideológia minket az iskolán keresztül is tömött, valamiféle támpontokat azokon a hivatalosokon kívül is kerestünk. S hol másutt, mint a művészetben, a múltban. Ami nem is volt annyira egyszerű, mint azt pár nappal az érettségi után a Spoločenský dom kávéházában – amely akkortájt nemcsak Svit-

ben, hanem Szlovákia-szerte ismert luxushelynek számított, ahol főleg nyáron élvonalbeli tánczenekarok játszottak – próbálta nekem bebeszélni a katolikus egyház *regenschorija* és egy helyi szakiskola nevelője (tanítani nem taníthatott, nevelni azonban igen – ez is a totalitárius rendszer réseinek egyike). Egy máig kitörölhetetlen mondatot mondott: „Kolléga úr, nekünk szlovákoknak saját államunk kétszer volt – Svätopluk alatt és Tiso alatt." Ez 1956-ban történt! Nem mintha elájultam volna ettől, őszintén szólva jobban sokkolt, hogy azokban az elvtársias időkben valaki – bár már az érettségi után – kolléga úrnak szólít. Ha nevelő volt is, nemigen kellett nevelnie. Házi könyvtárunk választéka alapján művelődtem, néha érdekes fordulatokkal: például Gustáv Husák *Zápas o zajtrajšok* [Küzdelem a holnapért] című könyvére is rábukkantam, egy kommunista politikuséra, aki akkor, 1956-ban több mint öt évet töltött a legkegyetlenebb börtönökben, amit az ember el sem tudott képzelni (s a következő öt ekkor még előtte állt). Ez is az ötvenes évekhez tartozott. Mint mondtam, nem volt egyszerű eligazodni bennük.

– Az egyetemi tanulmányok alatt mégis talán másképp érzékelte a politikai helyzetet, mint a gimnázium alatt.

– 1956, amikor a Comenius Egyetem Bölcsészkarára jöttünk, különös évnek mutatta magát. Már az érettségink előtt elkezdődött a szovjet kommunisták XX. kongresszusa, amelyen Hruscsov „detronizálta" – a három évvel korábban az egész szocialista táborban megsiratott – Sztálint mint megabűnözőt. Tehát első ízben fedte fel a kommunista rendszer bűnöző mivoltát (ez némiképp a mi hazai bűnözőinket is megrázkódtatta, sajnos annyira mégsem, hogy az segíthetett volna azokon, akik már meghaltak a bitóikon, vagy azokon a demokratákon, katolikusokon stb., akik Husákhoz hasonlóan még jó pár évet leültek szörnyű kínzókamráikban!). Az év végén zajlott a magyar forradalom, melyet ugyanezek a szovjetek fojtottak vérbe. Én a magyar októbert különös környezetben töltöttem, az egyetemi kollégiumban majd tíz évvel idősebb magyar szakos diákokkal laktam együtt, Simkó Tiborral, Koncsol Lászlóval és másokkal, akik az eseményeket sokkal emotívabban élték át, de tájékozottabban is, amiből valami rám is átragadt. Ezek a történelmi események ránk, alig tizennyolc évesekre még akkor is hatással voltak, ha nem hozták magukkal a rendszer teljes értékű átalakulását. Épp ellenkezőleg, Csehszlovákiában még sokáig konzerválódott a dogmatikus politikai modell, és nekünk, fiatal irodalomtörténészjelölteknek is jutott belőle éppen elég.

– Hogyan formálták Önöket az akkori pedagógusok, mindenekelőtt a szlovák irodalom már akkor nagynevű professzorai?

– Külön fejezetet alkottak természetesen azok az oktatók, akik az ideológiai tárgyakat vitték, ezeknek – ahogy akkoriban mondták – világnézetileg kellett minket alakítaniuk, ezek nemhogy nem voltak a javunkra, hanem ellenkezőleg, félrevezettek bennünket. S bár a többi előadók, mint Andrej Mráz, Milan Pišút, Mikulás Bakoš vagy a valamivel fiatalabb Miloš Tomčík továbbadták az ismereteiket, de ők is csak bizonyos határok között. A szlovák irodalom főleg 20. századi történetét többszörösen is kasztrálták, hiszen az írók úgymond ex professo vannak kapcsolatban a korabeli ideológiákkal, kormányokkal, politikai pártokkal, s minthogy a rendszer,

amelyben éltünk, totalitárius volt, a folyamatos osztályharcra épülő, azaz – ahogy akkoriban mondták – az osztályellenség leleplezésében érdekelt, ezt a történelemben és az irodalomtörténetben is megvalósították: kiiktatásukkal, illetve a hatalmi ideológia alapján történő leértékelésükkel. A romantika irodalmában ez még nem jelentett akkora gondot, noha már abban is keresték az utópista szocializmus elemeit, a realizmus irodalmában egyenesen a pánrealizmus kultusza dívott, tehát minél realisztikusabb, azaz „igazabb" volt a mű, annál magasabbra értékelték művészileg. Az értékegyveleg leginkább a 20. századi irodalomban érződött. A korabeli ideológiának nemcsak az irodalmi avantgárd kísérletező változatai nem feleltek meg (amit egyes alkotók, főleg a szlovák szürrealisták, az ún. nadrealista költők a háború után egészen simán oldottak meg – beléptek a kommunista pártba, „realista" verseket írtak először a felszabadulás, majd 1948 után a szocializmus uralomra jutása kapcsán érzett eufória jegyében), több szerző azért nem fért az új ideológiai portfólióba, mert vagy nem volt hajlandó az új ideológiát hirdetni (Smrek, Lukáč), vagy mert netán kapcsolatban volt a szlovák fasiszta állam ideológiájával, illetve hatalmával (Urban, Gašpar, Beniak, nem beszélve az emigránsokról, Hronskýról és a ludák emigráció költőinek, prózaíróinak, kritikusainak egész plejádjáról). A legnagyobb zűrzavart a fejünkben a félreállított vagy nem könnyű életüket éppen a kommunista börtönökben töltő baloldali értelmiségiek és írók-költők okozták, mint Laco Novomeský, Ivan Horváth, Daniel Okáli, de az ún. davisták szintén tabut jelentettek. A totalitárius rendszer réseihez tartozik az is, hogy alig első vagy másodévesként meglátogattuk a közeli Németgurabon Milo Urbant, aki valamiféle száműzetésben élt ott. Ivan Kadlečík szervezte meg Urban fián, Cyrilen keresztül, aki az osztálytársa és barátja volt, még Albín Bagin volt velünk; az elgyötört író (pedig alig volt túl az ötvenen!), aki a harmadik, s talán írói pályája leggyengébb szakaszának az elején volt, nem tett ránk éppen felemelő hatást. Két évvel később Prágában jártunkban már tudatosan akartunk elmenni Laco Novomeskýhez, akit, miután kiengedtek a fogságból, a Památník národného písemnictví nevű archívumba dugtak be, de nem sikerült. A totalitárius rendszer ilyen résein keresztül is igyekeztünk tájékozódni.

– Az említett tanárok tulajdonképpen a szlovák irodalomtudomány első professzionális művelői közé tartoztak.

– Valójában az alapító nemzedékről van szó, amely a tudást elsősorban cseh mesterektől szívta magába, de a szlovák hagyományra is kapcsolódott: Jozef Škultétyra, Jaroslav Vlčekre, de Štefan Krčméryre és Pavol Bujnákra is. A húszas évek végén és a harmincas években formálódott, az eszmei pluralitás tudományos közegében, amely már továbblépett a pozitivizmustól és a szellemtörténettől az alaktani tanulmányokig. Ez aztán a prágai strukturalizmusban iskolává formálódott, melynek szellemi atyja, Jan Mukařovský egyébként először Pozsonyban adott elő. Ebből a módszertani keverékből tulajdonképpen érthető módon a szlovák strukturalizmus forrott ki leginkább, mindenekelőtt Mikuláš Bakoš érdemeként. Professzoraink munkáiból inkább a marxista éra előttieket olvastuk, amikor még nem volt jellemző az ideológiai manipuláció, és elismerték a nézetek és a módszertan sokféleségét. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején keletkezett irodalomtudományi munkáikban már vulgárisan alkalmazták a marxista–leninista ideológiát, és egyszerűsített változatban használták a szocialista realizmus elméletét (melyben, úgy gondolom,

nem hihettek, csupán „hirdették"), így kutatták például az utópista szocializmus jegyeit már a Štúr-nemzedéknél, a realizmus egyenesen varázsigének számított, a szocialista realizmus pedig mindenható gyógymódnak, amellyel mindent úgy le lehetett írni, ahogy azt az élet hozza, pontosabban ahogy a korabeli ideológia kívánta. Az irodalomelméletet egy vaskos szovjet könyvből tanultuk, amelyben a fő esztétikai kategória az osztályjelleg, a pártosság és az irodalom népisége volt, s csak úgy mellékesen kellett tudnunk, mi a metafora, a metonímia, az epitheton ornans, amit már a középiskolából ismertünk. Valamikor az ötvenes évek legvégén az irodalmi és pártfolyóiratokban folyt egy vita a szocialista realizmusról, amely látszólag, de csak látszólag volt kicsit liberálisabb, s ennek az ötvenes évek elejének ortodox dogmatizmusát kellett revideálnia, de nem volt ránk nagy hatással (emlékszem, hogy Bakoš professzor szemináriumán volt róla egy háromórás „beszámolóm").

– Volt valamiféle alternatívája a hivatalosan sulykolt tananyagnak?

– A helyzet magával hozta, hogy magunk képeztük magunkat, sőt a Nyerges utcai antikváriumban Albín Baginnal minden hétfőn reggel sorban állva vártuk az „újdonságokat", amelyek között nemegyszer találtunk már több rezsim alatt betiltott könyveket. Például az orosz formalista iskola teoretikusainak szövegeiből készült terjedelmes válogatást Mikuláš Bakoš összeállításában és fordításában, amely már az első szlovák állam idején indexre került, de sikerült 1948 „győzelmes" februárja után újra odajutnia. Ebből ismertük meg a 20. század irodalomtudományának olyan avantgárd személyiségeit, mint például Sklovszkij, Eichenbaum, Tinyanov, akiktől megtanultuk, hogyan van „megcsinálva", vagyis miképpen van megírva a szépirodalom, ami bizony más módszertan volt, mint amit ugyanaz a Bakoš professzor vagy más tanárok tártak elénk még az ötvenes évek második felében is.

– Tudatosították közben, hogy annak a rigid, ortodox szocialista művészetnek és elméletnek a korszaka a végét járja?

– Tudtuk, hogy Bakoš professzor könyvei Sztálinról és a művészetről, a szocialista realizmusról szóló brosúrái vagy a nyelvtudósok számtalan publikációja Sztálin jelentőségéről a nyelvtudomány számára (amely analogikusan a többi humán tudományra is vonatkozott) nem más, mint a kornak fizetett adó, amit szerzőik az ötvenes évek második felében már nyilván szégyelltek, csak a kritikus önreflexió hiányzott még, szóval inkább hallgattak róla. Végül is ezt az adót Jan Mukařovský és mások is megfizették. Máig a szemem előtt lebeg a korszak abszurd képe, amelyet a számomra pars pro toto nyújtott a tiltott könyvek raktára Prágában valahol a Národní třídán 1960 körül, ahova ismeretségen keresztül egy idősebb barátom vezetett el, s ahol Merezskovszkij regényeit, Dosztojevszkij naplóit vásároltam meg, olyan irodalmat, amely akkortájt a legszigorúbb indexen volt. De minthogy minden totalitárius rendszer lyukas, még ezt is meg lehetett benne tenni. Egyébként alapjaiban véve a tanáraink a kedvezőtlen külső környezet ellenére pozitívan is alakítottak minket. Milan Pišút a romantikát adta elő, éppen akkortájt fejezte be a Janko Kráľról, a szlovák romantika legjelentősebb képviselőjéről szóló monográfiáját, 1938-as könyve a Štúr-iskola kezdeteiről viszonylag inspirálóan helyezte a hangsúlyt a költészet alaki oldalára, amit akkoriban elnyomtak az ideologizáló „tartalom" nevében.

Andrej Mráz alapos képet adott a realizmusról; Kukučínról, Timraváról és más szerzőkről saját régebbi kutatásai alapján beszélt, amelyekben használta a formai elemzés vívmányait is.

– Mikor, hogyan merült fel, hogy hungarológiával foglalkozzon?

– Amikor 1961-ben az egyetem után beléptem a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetébe, a frissen megvédett diplomamunkámmal mentem oda, melyet Mikuláš Dohnányról, egy Štúr-iskolabeli költőről, irodalomkritikusról, drámaíróról, szervezőről írtam, sőt akit valamelyest fel is fedeztem, amennyiben hozzáférhetővé tettem a kéziratban maradt hagyatékát (műveit később 1968-ban és 1972-ben könyvben is közreadtam). Az még a romantika feldolgozatlan irodalmának valamiféle Mráz és Pišút szellemében készült kiegészítésének a kísérlete volt hagyományos irodalomtörténeti szempontból. A felvételi beszélgetésen az intézet vezetése, sőt Mráz és Pišút is a magyar „agendára" próbáltak rávezetni, de az egyetlen erre vonatkozó kérdést Mráz tanár úr tette fel: „Hol jutottál a magyarhoz?" Mondtam, hogy a nagyanyámtól. Erre ő: „Látod, egy nagyanya mindig jól jön az embernek." Ez volt a felvételi beszélgetés egyetlen „szakmai" kérdése, amellyel a bizottság arról akart meggyőzni, hogy jó lenne ezen az úton haladnom, s a szlovák irodalomtudományban folyamatosan elhanyagolt területtel, a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkoznom. E konszenzuális megállapodást követően beléptem az Akadémiára, s a kétéves katonai szolgálat letöltése után (ami sajnos nem volt szakmai épülésemre) 1963-tól dolgoztam a Szlovák Irodalmi Intézetben, majd 1964-től a Világirodalmi és Nyelvi Intézetben, melynek igazgatója Mikuláš Bakoš lett.

– Mikuláš Bakošsal tehát, aki – mint mondta – a szlovák strukturalizmus megalapítói közé tartozott, pályáján kétszer is szoros szakmai kapcsolatba került.

– Igen, az Akadémián másodízben. Bakoš részéről az igazgatói poszt elvállalásában bizonyára az is szerepet játszott, hogy akkor indult programszerűen a szlovák komparatisztika, amelynek szolid metodológiai alapjait kívánta megadni. Ez a tevékenység szerencsére már csak platonikus kapcsolatban volt az ötvenes évek eleji munkáival. Az ötvenes években még burzsoá áltudománynak tartott, majd revitalizált komparatisztikát megpróbálta a megújult strukturalista hagyományba oltani, amely abban – az irodalomtudomány liberalizációjának kezdeteivel jellemezhető – időszakban újra szóhoz jutott. Bakoš professzor mint ortodox módszertanos és irodalomteoretikus (nem pedig irodalomtörténész vagy -kritikus) a gyakorlatban is újra akarta indítani a komparatisztikát, s annak keretein belül a szlovák *maďaristikát* (ezt a terminust preferálta a hungarisztikával vagy a hungarológiával szemben). Ezt nekem kellett volna képviselnem, szóval 1963 őszén elég lendületesen győzködött arról, hogy lépjek át az újonnan alakuló intézetbe. Az aspirantúrát (amely a mai doktori képzésnek felel meg) már ott folytattam és fejeztem be. A komparatisztikát addig főleg csak Dionýz Ďurišin művelte, de Bakoš kezdeményezésére az új intézetben összegyűltek azok a munkatársak a Csehszlovák-szovjet Intézetből vagy más intézetekből, akikkel aztán a „szűkösebb" szlovákiai körülmények ellenére is megindulhattak az összehasonlító irodalomkutatások.

– Milyen szerephez jutottak ebben a hungarológiai vagy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó kutatások?

– A szlovák komparatisztikai hagyomány inkább a szlavisztikára irányult, a nem szláv irodalmak közül inkább a német kapcsolatokkal foglalkozott, s csak rapszodikusan a magyar kapcsolatokkal. Noha elismerte, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatoknak különös és sajátos a jelentősége, de inkább csak hipotetikus szinten. A szlovák irodalomnak a magyarral történő összehasonlításában azonban már az elejétől fogva volt némi töltés vagy egyenesen neurotikus mozzanat, ami a témát nemcsak dinamizálta, hanem dramatizálta is. A szlovák–magyar kapcsolatok kutatása akkortájt teljesen hiányzott a szlovák irodalomtudományból. A tanáraim, Mráz és Pišút ugyan helyenként marginálisan szóltak róla (ők magyarul még az elemi iskolából tudtak), ezt-azt el is olvastak, főleg ahol a szlovák irodalomról volt szó (például Sziklay László munkáit), de ez rendszertelen, véletlenszerű és a saját kutatási irányukat vagy a szlovák irodalomtudomány kontextusát tekintve is mellékes érdeklődés volt. Az Akadémián a régi szlovák irodalom kapcsán a magyar irodalommal ebből a generációból még Ján Mišianik vagy a heurisztikán belül J. V. Ormis foglalkozott, de nagyjából ez volt minden. Tekintettel arra, hogy a szlovák irodalom jelentős része a szélesebb magyarországi kultúrán belül fejlődött, ez keservesen kevésnek számít. De a többi, analogikus terület (képzőművészet, zene, történelem) sem állt jobban.

– A két világháború között induló szlovák hungarológia hatása teljesen elenyészett?

– A szlovák hungarológia mintha már professzionalizálódásának kezdeteitől el lett volna átkozva. Alapítója, Pavel Bujnák, aki egy fél évszázaddal azelőtt habilitált a *Ján Arany v literatúre slovenskej* [Arany János a szlovák irodalomban] című munkájával, néhány évvel később meghalt. Tanítványa, Alžbeta Göllnerová, aki Eötvös Józsefről írt monográfiát és a magyar irodalomról több érdekes dolgozatot, pár évre rá az ókörmöckei mészégetőben lett a fasiszta őrület áldozatává. A fiatal irodalomtudós-jelölt Rudo Uhlár, aki a harmincas évek elején publikált néhány nevezetes összehasonlító dolgozatot főleg Ady Endrével kapcsolatban, szintén hamar meghalt. Ez a fátum nyilván nem sok jót ígért a szlovák hungarológia fejlődése szempontjából, s az idősebb költőnemzedék rapszódoszai – Štefan Krčméry, Ján Smrek, Valentín Beniak, Emil Boleslav Lukáč – ezt a hiányt inkább csak a fordításaik által tudták kitölteni. Ők képviselték mégis azt az utolsó hősi nemzedéket, amely hozzáférhetővé tette a magyar költészet talán minden legjobb művét. Ezek a költők kommentárok, glosszák révén egyfajta értékorientációt nyújtó gondolati hátteret is kialakítottak a szlovák befogadás érdekében. Más kérdés persze, hogy némelyikük néha – 1945, illetve 1948 után – az ilyen fordítási feladatokra éppen azért vállalkozott, mert az önálló alkotómunkának nem voltak adottak a feltételei.

– Térjünk még vissza pályája kezdeteihez, illetve a hungarológia hatvanas évekbeli revitalizációjához!

– Bakoš tanár úr az intézetben külön „osztályt” hozott létre a hungarológia művelésére. Anton Popovič – aki akkor már megvédte kandidátusi munkáját a szlo-

vák–orosz kapcsolatok témájában – volt az osztályvezető, én pedig az egyetlen beosztottja. Talán kissé bizarr konstelláció volt ez így, de ez senkit sem érdekelt különösebben. Jó csapatot alkottunk, a legkülönbözőbb konferenciákra és tanulmányutakra jártunk, főleg Budapestre, de vidéki kiutazásokra is Magyarországon, ő főleg a saját, a műfordítás és az irodalomelmélet területére eső témáit kutatta, én viszont a szlovák–magyar kapcsolatok alapvető heurisztikájával voltam elfoglalva, a téma egyfajta rekogníciójával. És a disszertációmmal, melyet 1967 decemberében védtem meg (szövege nagyjából azonos a *Literatúry v kontaktoch* című 1972-ben megjelent könyvem szövegével, melyet 1980-ban *Két irodalom kapcsolatai* címmel magyarul is kiadtak). Kiterjedt forrástanulmányaim eredményeit használtam fel benne, azokat a módszertani impulzusokat, amelyekben a hatvanas évek aránylag gazdagok voltak: egyrészt a strukturalista hagyományokból, másrészt a hazai és külhoni komparatisztikából eredő ösztönzéseket. Saját vizsgálódásaim következtetéseit pedig azokban a kérdéskörökben próbáltam megfogalmazni, amelyek a diszciplína fejlődése szempontjából tűntek relevánsnak a számomra. Mindenekelőtt a kutatás addigi állapotát mértem fel, a kölcsönös irodalomkritikai és irodalomtörténeti visszhang alakulását, a fordítás kérdéseit, kidolgoztam a szlovák és a magyar irodalom rendszerének interferenciáját, az ehhez kapcsolódó kétnyelvűség problémakörét mindazon sajátosságokkal, melyet az ebben az irodalomközi kapcsolatban jelentett, de foglalkoztam a nagyobb irodalmi egységek, illetve szintézisek kérdéseivel is. Ez utóbbiakat a hatvanas évek közepén főleg a magyar irodalomtudományban vetették fel, aktualizálva a harmincas évekből származó gondolatokat.

– A komparatisztikán belül akkoriban két koncepció volt polemikus helyzetben: az egyik hagyományosan a szláv irodalmakkal foglalkozott, a másik tágabb, közép-európai (más megnevezés szerint kelet-közép-európai) horizontot képviselt.

– Akkortájt talán azon kevés irodalomtudós egyike voltam Csehszlovákiában, aki a szlavista komparatisztikát megpróbáltam szélesíteni, nyilván a szlovák–magyar kapcsolatokból nyert tapasztalat alapján is, illetve megpróbáltam másfajta lehetőségekkel is konfrontálni, amelyek akkor már léteztek vagy körvonalazódtak, nem beszélve arról a szintézisről, amelynek akarva-akaratlan mindannyian a részesei lettünk: mégpedig a szocialista irodalmak szintéziséről. Talán nem volt értelmetlen a dolog, hiszen a hatvanas évek közepén (de akár az 1972-es könyvemben is, amely ugye megváltozott politikai konstelláció idején jelent meg) a szlovák–magyar bináris kapcsolatok európai, illetve világirodalmi betagozásáról beszéltem, tehát az európai irodalomról és a világirodalomról, nem pedig a szocialistáról. Csak már mint a korra jellemző paradoxont említeném meg, hogy a budapesti Irodalomtudományi Intézetben töltött gyakori tanulmányútjaim egyike során mondtam ironikusan az egyik ottani kollégának az irodalomelméleti osztályról, hogy talán már nem kellene annyit foglalkozniuk a szocialista irodalommal, nálunk már teljesen passzé. Aztán a hetvenes évek elején, sajnos, fordult a kocka. Azt szoktam erre mondani, hogy lám, ez a szocializmus egyenetlen fejlődésének a törvénye...

– Nagyon jó volt a kapcsolata a magyar irodalomtörténészekkel, sőt az írókkal, értelmiségiekkel. Mely kapcsolatok voltak az Ön számára szakmai szempontból igazán fontosak?

– Minthogy Szlovákiában az irodalomtudományban elsősorban módszertani ösztönzést találhattam, gyakorlati okokból, de a szlovák–magyar problematika kutatása miatt is kerestem a magyarországi kapcsolatokat. Valahogy természetesen alakult, hogy az aspirantúrám idején határon túli témavezetőm a terület legjelentősebb magyar ismerője, Sziklay László lett, aki akkortájt a magyarországi partnerintézetben dolgozott, vagyis az együttműködésünknek „hivatalos" háttere is volt. De a viszonyunkat főleg Laci bácsi (ebben a megszólításban már az elején megállapodtunk) nagyon emberi hozzáállása határozta meg. Született pedagógus volt, komolyan vett, s noha már eléggé önálló voltam, hálásan fogadtam jó szándékú javaslatait, tanácsait (amit hosszadalmas levelekben fejtett ki – a levelezés akkoriban még szeriőz műfajnak számított), ha kénytelen voltam is némileg szelektálni. Emberi jósága alapozta azt az elgondolását, hogy az irodalmi kapcsolatokban is a pozitív dolgokkal kellene foglalkozni, s a negatívokat, amennyire csak lehet, kirekeszteni. Tudom, hogy fájt neki, amikor megjelentettem a 19. századi és 20. század eleji szlovák és magyar irodalom kölcsönös visszhangjából összeállított antológiát, de igyekeztem meggyőzni, hogy azok nélkül a „negatív" visszhangok nélkül sajnos nem megy, deformálnám a fejlődéstörténetet. Laci bácsi magától értetődően a régi iskola neveltje volt, a harmincas években a pozitivizmuson és a szellemtörténeten formálódott, de figyelte a csehszlovák strukturalizmus kezdeményezéseit is. Az irodalmat nem csupán eszmei rostán átszűrve vagy kölcsönös kapcsolataiban vizsgálta, szlovákirodalom-értelmezésében például (a nevéhez fűződik a máig legterjedelmesebb külföldi szlovák irodalomtörténet) természetesen kereste a magyar vagy a közép-európai filiációkat. Éppen ő volt az egyike azoknak a magyar irodalomtudósoknak, akik a hagyományosan szláv komparatisztikába igyekezett bevonni a magyar irodalommal történő összehasonlítást is.

– Sajnos szlovák részről nem volt egyértelműen kedvező a fogadtatása.

– Szlovák oldalról helyenként túlérzékenyek voltunk, főleg Sziklay kortársai, akik úgy fogták fel, hogy valamiféle rejtett hungarocentrizmusról van szó (amit a harmincas évek magyar irodalomtudományából ismertek). Pedig ellenkezőleg, Sziklay László éppen hogy ki akarta ragadni a magyar irodalmat a szláv világ ölelésének zártságából, s abból az izolációból, melybe a nyelvi elszigeteltségen túl a pozitivista hatásvizsgálat, pontosabban annak a magyar kulturális fölényt hangsúlyozó, hamis kiindulópontja juttatta. Gyakori találkozásaim Laci bácsival vagy Fried Istvánnal, aki szintén a tanítványa volt, és más kollégákkal, többek között Käfer Istvánnal, Kis Gy. Csabával, jótékony hatással voltak rám mind a magyar irodalom fejlődésének és sajátosságainak alaposabb megértése, mind a téma szélesebb közép-európai viszonylatban való tanulmányozása szempontjából. Ha valakit mesteremnek tarthatok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok területén, az csakis ez a kassai születésű tudósember (Kassára egyébként, ahol fiatal koráig élt, mindig különös szeretettel és nosztalgiával emlékezett), aki még magán viselte a régi idők előkelőségét, és ki tudott térni az új idők szélsőségei elől annak ellenére, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok vizsgálatára ítéltetett, amely akkor is, ahogy most is, eleve deformációknak volt kitéve irodalmon kívüli tényezők miatt. Az az egyén, aki a téma vizsgálatára, interpretálására, értékelésére adja a fejét, nem sok dicsőségre számíthat. Laci bácsi, aki jó ember és irodalomtudós volt, sajnos nemegyszer volt ennek pél-

dája. A hálátlan téma kutatójának „osztályrészét” azonban méltósággal és felülemelkedő professzionalitással viselte, melyből máig merítek.

– Irodalomtörténeti érdeklődése pályája első két évtizedében olyan témákra irányult, amelyek feldolgozása levéltári kutatást is feltételezett, eközben nyilván sok érdekes és publikálatlan, esetleg régi kiadványok lapjain elfeledett anyagra is bukkant. Így született a már említett, 1973-ban kiadott Literárne vzťahy slovensko-maďarské *című kötet is, amely a kölcsönös irodalmi visszhang egyfajta antológiája.*

– Amikor a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal kezdtem foglalkozni, fel kellett térképeznem a területet, azaz meg kellett néznem, hogy a 19. századtól kezdve, amikor is ezek a kapcsolatok úgymond szignifikánssá váltak a szlovákok számára (s talán kicsit a magyarok számára is), mire jutottak az előttem járók. Összegyűjtöttem tehát a folyóiratokban vagy könyvben megjelent, továbbá a levéltári azaz kéziratos dokumentumokat, de azt gondoltam, mindennek nem kellene az én magánlevéltáramban maradnia. Az anyag válogatása kiegészítette a disszertációmat, s mivel már volt némi szerkesztői-textológiai gyakorlatom a szlovák irodalom kiadása területén, úgy döntöttem, a kiválasztott anyagot közreadom egy antológiában. Ez természetesen nagyon sok aprólékos munkát jelentett, elsősorban kommentárok készítését, amelyekben a korabeli összefüggésekre próbáltam rámutatni. Abban az időben relatíve, hangsúlyozom relatíve jól honorálták ezt a munkát, de így is kimerítő vállalkozás volt. A mai piacorientált feltételek között az ilyen munka nem jövedelmező, nem értékelik, pedig változatlanul értelmes és fontos feladat. Főleg szlovák kontextusban, ahol még mindig hiányoznak nemcsak a szlovák klasszikusok, hanem a történeti, művelődéstörténeti forrásanyag kritikai kiadásai is. Én azokban a nem éppen kedvező hetvenes és nyolcvanas években aránylag sok válogatást és különböző antológiát készítettem elő; ezek nem voltak kiszolgáltatva az ideológiának, s főleg a 19. századra vonatkozóan alapvető jelentőséggel bírtak a szlovák irodalom megismerése szempontjából, és nincs tőle rossz érzésem az idő múltával sem.

– A kilencvenes években egy terjedelmes antológiát állított össze Slovenská otázka v 20. storočí *[A szlovákkérdés a XX. században] címmel, amely magyarul és lengyelül is megjelent. Ebben nyilván nemcsak a szerkesztői hév játszott szerepet, hanem a „zajló történelemben” való részvétel inspirációi is, hiszen közvetlenül vett részt az eseményekben: 1990-től Cseh-Szlovákia magyarországi nagykövete volt egészen 1992 végéig, az ország szétválásáig, s közelről figyelhette az önálló Szlovákia születését is, amely új nemzeti és állami identitását kereste.*

– Az az igazság, hogy mindig volt affinitásom azokhoz a témákhoz, amelyek a szlovák identitás és államiság (főleg annak totalitárius, második világháborús változata) körül forogtak, végtére is ezek gyökere a romantikában található, Jozef Miloslav Hurbannál, Ľudovít Štúrnál, s a romantika korszakával szisztematikusan foglalkoztam egyetemi éveimtől kezdve. S mivel szakmai érdeklődésem második felében határozottabban foglalkoztam a szlovák irodalommal, azon belül a szlovák irodalomkritika történetével, annak esztétikai és társadalmi: egyszerűbben fogalmazva nemzeti identitásképző szerepével, olyan tapasztalatra tettem szert, melyből később is tudtam meríteni. A szlovák irodalomkritika (de nyilván a magyar vagy a lengyel is,

csakúgy, mint a modellként szolgáló orosz) ugyanis kétségtelenül betöltött ilyen szerepet, olykor erősebben, máskor rejtettebben. Már a hetvenes–nyolcvanas években voltak olyan projektjeim, amelyek során az irodalmi folyóiratokat vizsgáltam át, s ezekben nemcsak irodalmi, hanem szélesebb társadalmi vagy kultúrpolitikai kérdéseket is reflektáltak. És természetesen nemzeti kérdéseket is. 1993-ban, a diplomáciai szolgálatból való visszatértem után kezdtem a témával a 20. századi szlovákkérdés kapcsán foglalkozni, és forrásokat kerestem, amelyek megkönnyítették volna a történeti fejlődésnek az önálló – akkor még demokratikusnak látszó – államban való kicsúcsosodását. Szembesülnöm kellett a kérdéssel, hogy miképpen lehetséges, hogy erről a fundamentális témáról nincs olyan kiadványunk, amely hiteles történeti források alapján nyújtana áttekintést.

– Egyszóval létrehozta...

– Egyszóval néhány évet a heurisztikának szenteltem, ami aztán az említett publikáció alapját képezte. S minden szerénység mellett is meg kell jegyeznem, büszke vagyok rá. Ugyanis ebben a kiadványban találkoztak első ízben (és nem tudom, nem utoljára-e) mindazok a szlovák értelmiségiek, írók, tudósok, politikusok, akik a 20. század folyamán releváns módon reflektálták a szlovákkérdést a legkülönbözőbb ideológiai, felekezeti, politikai, világnézeti szempontból, egyszerűen szólva mindenki összejött benne: a konzervatívok, a liberálisok, a szocialisták, a kommunisták, a keresztények, a nemzeti szocialisták, a demokraták és mások; vagyis mindenki, aki annak az alapját képezte (és képezi mind a mai napig), amit szlovák identitásnak hívunk, s amit többnyire csak nagyon leegyszerűsített, fekete-fehér formában szeretnénk még mindig látni, ahogy azt évtizedeken át tálalták és tálalják, sőt erőszakolják a kormányzó ideológiák és politikusok.

– Ha már ideológiákról és politikusokról esett szó. A szlovák–magyar kapcsolatok, tapasztalatból tudjuk, és jelenleg a bőrünkön is érezzük, ilyen tekintetben valóban kiszolgáltatottak. A rendszerváltás után Ön a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatójából azok aktív részesévé, alakítójává válhatott mind diplomataként, mind közéleti vagy politikai tevékenysége révén. Mindez milyen tapasztalattal szolgált?

– A szlovák–magyar kapcsolatokat megpróbálom felülnézetből, szinte kozmikus felülnézetből tekinteni, de valahányszor azt gondolom, hogy a mélyükre értek, bebizonyosodik, hogy az még mindig nem a definitív mélypont. Ebben a dologban az életem nagy részében eléggé szkeptikus voltam, de amikor 1990 júniusában Magyarországon átadtam a Cseh és Szlovák Föderatív Köztársaság nagyköveti megbízólevelét, melyet Václav Havel és Göncz Árpád írt alá, megérintett a korszak varázsa, hittem a demokráciában, szintén kozmikus távlataiban majdhogynem. Hamar kigyógyultam, amikor szlovák és magyar politikusok közelébe jutottam, akikről régi barátommal, az akkori magyar köztársasági elnökkel gyakran szívből elbeszélgettünk, nem éppen diplomatikusan. Ugyanis – talán elárulhatom – mindkettőnk legőszintébb, nem csupán intellektuális tapasztalatokkal alátámasztott szándéka volt, hogy a Cseh-Szlovákia, s főleg a Szlovákia és Magyarország közötti kapcsolatokat olyan természetes állapotba hozzuk, melyet már akár barátinak is nevezhetünk. Csakhogy az elnök és a nagykövet közötti barátságot sajnos nem egészen sikerült a szomszéd

államok és nemzetek közötti kapcsolatba transzformálni, noha ezt-azt azért letettünk az asztalra. Talán ezért volt bennem keserűség a szlovák–magyar kapcsolatok helyzete tekintetében, amikor két és fél év után Cseh-Szlovákia utolsó nagykövetéként távoztam Budapestről, hiszen a kezdeti eufóriától rövid idő alatt a fagypontra jutottunk.

– A következő években talán voltak olyan momentumok, amelyek megvillantották a változás lehetőségét.

– A következő tizenhét év alatt nem sok minden változott, még ha néhány rövid periódus alatt úgy tűnt is, hogy jobbra fordulnak a dolgok. Csakhogy ennek a szinuszgörbének kíméletlen a logikája, azaz többnyire negatív értéktartományban mozog, sőt a minimumponthoz közelít. Függetlenül attól, hogy az egyik vagy a másik országban jobboldali vagy baloldali kormányok vannak uralmon, többé-kevésbé mindegyik nacionalista. Ez szomorú, de mindkét félre vonatkozó, valós megállapítás. Mit tehet egy ilyen helyzetben az a polgár, aki mégis kicsit kritikusabban szemléli a valóságot, s aki nem hajlandó az alagsorba ereszkedni ahhoz, hogy a földijei megértsék? Mit tehet az a lassan kihaló faj, a homo intelectualis, akire tesz mindenki, a politikus jó esetben csodabogárnak tartja, rosszabb esetben ellenségének, aki fölöslegesen bonyolítja az egyébként egyszerű dolgokat? Gyakran gondolok a lengyel Ahasvérus, a kitűnő író, Witold Gombrowicz gondolatára, aki nemzettársait száműzetéséből arra intette, hogy „a nemzet nem csupán gyönyörű és fennkölt valami, hanem veszélyes valami is, s ezt szem előtt kell tartani”. Mert emlékezzünk csak, hogy nemcsak a munkásosztály nevében, hanem a nemzet nevében is elkövettek, s követnek el a mai napig nagy disznóságokat! A nagy lengyelt segítségül híva, már csak emiatt is javasolnám a Duna mindkét partja felé: ha valóban szeretnénk valamit kezdeni a világgal és a történelmünkkel, szakadjunk ki szűkös lokális valóságunkból, ne vessük alá magunkat passzívan, sőt fejetlenül nemzeti mivoltunknak, tekintsünk rá felülnézetből, kritikusan és rácsodálkozva s főleg szabadon!

Az interjút Görözdi Judit készítette

Lankadatlanul

Žilka Tibor hetvenedik születésnapjára

A jubileumnak tekinthető születésnapok kapcsán óhatatlanul felmerül a számvetés igénye: az életút fontos mérföldkövéhez érkezett ember akaratlanul is visszapillant mindarra, amit megélt és elért, túlélt és elviselt. S ha esetleg el is hessegetné a múlthoz kapcsolódó gondolatokat, rendszerint akadnak valakik – családtagok, barátok, munkatársak, ismerősök –, akik nem hagyják, hogy ama mérföldkőre ügyet se vetve, közönyös arccal tovább lépdeljen.

Mi persze nem azért idézzük fel Žilka Tibor eddigi pályafutását, hogy újabb és újabb születésnapi önreflexiókra késztessük, hanem annak az egyszerű – de a jubiláns számára nem feltétlenül örvendetes – ténynek az okán, hogy napjaink e jeles irodalomtudósa január 29-én betöltötte hetvenedik életévét.

Žilka Tibor a lévai járáshoz tartozó Paláston látta meg a napvilágot; gyermekkora teljes egészében Dél-Szlovákiához kötődik. Általános és középiskolai tanulmányait Ipolyságon végezte, az 1957-ben letett érettségi vizsga után pedig Pozsonyban a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–szlovák szakán folytatta az ismerkedést az irodalom és a nyelvészet világával. Nem érdektelen megemlíteni, hogy 1961-ben egy szemesztert a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett el, s itteni tartózkodása alatt a strukturalizmus és a Prágai Nyelvészeti Iskola élvonalbeli reprezentánsának, az esztétika és az irodalomelmélet kiváló tudósának, Jan Mukařovskýnak (1891–1975) az előadásait is hallgatta. Tanulmányait 1962-ben fejezte be, de már 1961-től a Nyitrai Pedagógiai Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatója volt. Hét év múlva, 1968-ban bölcsészdoktori címet (PhDr.) szerzett, 1969-ben pedig szerepet vállalt az ugyancsak nyitrai Irodalomkommunikációs Intézet megalapításában. A tudományos kutatás e műhelye a későbbiekben nemzetközi hírnévre tett szert, s ehhez Žilka Tibor munkássága is jelentősen hozzájárult. A hatvanas–hetvenes években a stilisztika kérdései álltak érdeklődése homlokterében; első, 1973-ban megjelent kötete, *A stílus hírértéke* is ehhez a szakterülethez kötődik. Ugyancsak 1973-ban szerezte meg a Szlovák Tudományos Aka-

démia Nyelvtudományi Intézetében a nyelvtudományok kandidátusa (CSc.) fokozatot. Pályája sikeres kibontakozását 1974-ben egy újabb figyelemre méltó könyv, a *Stilisztika és statisztika* tanúsította. Az 1976-os évtől az egyetem szlovák tanszékén folytatta a stilisztika oktatását, két év múlva pedig közreadta harmadik, ismét magyar nyelvű könyvét, a *Poétikai szótár*t, amely hatékonyan segítette a tanárok, a diákok és az irodalom iránt behatóbban érdeklődő olvasók tájékozódását az irodalomelmélet és a stilisztika fogalmainak világában. A szerző a következő években műfordítóként is hallatott magáról: 1980-ban az ő tolmácsolásában látott napvilágot az ismert hungarológus, Rudolf Chmel *Két irodalom kapcsolatai* [Literatúry v kontaktoch] című kötete, valamint Anton Popovič kiemelkedő jelentőségű munkája, a *Műfordítás elmélete* [Teória umeleckého prekladu]. A nyolcvanas évek elején Anton Popovičcsal, Peter Zajaccal és Peter Libával együtt társszerzőként jegyezte az *Interpretácia umeleckého textu* [A művészi szöveg értelmezése, 1981] című, rendkívül kedvező visszhangot kiváltó kötetet.

Žilkát 1984-ben docenssé nevezték ki, s ugyanebben az évben első szlovák nyelvű kötetével, a *Poetický slovník* [Poétikai szótár] címet viselő munkával is színre lépett. A cím és a téma azonos volt az 1977. évi könyvével, a siker pedig még nagyobb: a mű 1987-ben bővített és átdolgozott kiadásban is megjelent, szerzője pedig a következő évben megkapta a Tatran Kiadó díját. Az ekkor már neves irodalomtudósnak számító Žilka Tibor a következő években szlovákul írta a könyveit: *Téma a štýl v postmodernizme* [Téma és stílus a posztmodernizmusban, 1991], *Text a posttext* [A szöveg és az utószöveg], 1995], *Od moderny k postmoderne* [A modernizmustól a posztmodernizmusig, 1997], *Postmoderná semiotika textu* [A szöveg posztmodern szemiotikája, 2000], *(Post)moderná literatúra a film* [(Poszt)modern irodalom és film, 2006]; *Vademecum poetiky* [A poétika vademecuma, 2006]. Miként a címek is jelzik, érdeklődése a stilisztikán és a poétikán túl a posztmodern irodalom meglehetősen szerteágazó problémakörére, a szemiotikára, a narratológiára, valamint az irodalmi művek és a film kapcsolatának elemzésére is kiterjedt. (Ez utóbbi témakör kutatását azért is méltánylandónak tartjuk, mert a bölcsészértelmiségiek körében különös módon még ma is elég gyakran találkozunk azzal a régóta tarthatatlan felfogással, mely szerint a film valamiféle „alacsonyabb rendű" művészet az irodalomhoz képest, és az irodalmi alkotások filmvászonra való átültetése mindig kétes és valószínűleg eleve kudarcra ítélt vállalkozás.) Pedagógiai és tudományos munkájának egyértelmű elismerését jelentette, hogy 1994-ben a nyitrai egyetem professzorává nevezték ki. Hírneve, elismertsége korántsem korlátozódik szülőföldjére: tanulmányai, cikkei, esszéi Lengyelországban, Csehországban, Jugoszláviában, Magyarországon, Ausztriában, Németországban, Olaszországban, Észtországban és Hollandiában is napvilágot láttak; előadóként pedig számos külföldi egyetemen és tudományos intézményben megfordult – többek között Varsóban, Berlinben, Lyonban, Bécsben, Grazban, Bernben, Szegeden, valamint olyan, sokáig s bizonyos értelemben talán még most is hazainak számító városokban, mint Prága, Olmütz (Olomouc) és Brünn. A oktatói munkában és a tudományos kutatásban is fáradhatatlannak bizonyuló Žilka Tibor energiájából arra is futotta, hogy 2000-ben a brünni Masaryk Egyetemen megvédje nagydoktori értekezését – ettől kezdve a „tudományok doktora" (DrSc.) titulus illeti meg.

Žilka Tibor jelenleg a dicső emlékezetű hittérítőről, Konstantinról elnevezett nyitrai egyetem keretében működő Irodalmi és Művészeti Kommunikáció Intézetének

tudományos munkatársa, sokan azonban elsősorban egy másik feladatkör révén ismerik: 1993 óta a magyarországi Pázmány Péter Katolikus Egyetem vendégtanára, 2003 nyarától pedig professzora. Bár az egyetem központja Budapesten van, Žilka Tibort a Pilis egyik népes településéhez, Piliscsabához köti a munkája, az egyetem bölcsészettudományi kara ugyanis itt, egy kies völgyben épült ki az ezredforduló időszakában. Az ismert szlovakista, Käfer István örökébe lépve 2005-ben ő vette át a cseh, lengyel és szlovák tanszéket magába foglaló Szlavisztika – Közép-Európa Intézet vezetését, s e sorok írásakor is ezt a tisztséget tölti be.

Žilka Tibor a Szlavisztika – Közép-Európa Intézet tanáraként, majd vezetőjeként olyan tekintélyt szerzett munkatársai és a diákok körében, amely nem tudományos fokozatokon és kinevezési dekrétumokon, hanem vonzó tulajdonságain alapul. Őszintesége, nyitottsága, a környezetét alkotó emberek problémái iránti fogékonysága éppoly rokonszenvessé tette őt, mint az a tény, hogy vezetőként is megmaradt kollégának, barátnak, olyan embernek, akitől a „parancsnoki" modor rendkívül távol áll. A jó néhány bölcsészkaron mindmáig érvényre jutó, a képzést jószerivel csak a klasszikus irodalomtudományi és nyelvészeti diszciplínákra alapozó, áporodottan konzervatív felfogással szemben a komplex műveltség eszményét képviseli, ami nem jelent se többet, se kevesebbet, mint hogy a hallgatók az általuk választott ország kultúrájának minden aspektusát s magát az országot is alaposan megismerhetik. Az órákon egyaránt szó esik Csehország, Lengyelország és Szlovákia társadalmi-politikai életéről, színház- és filmtörténetéről, a populáris kultúráról (horribile dictu: a rockzenéről), a közép-európai és egyetemes kontextusok mibenlétéről – gyakorlatilag mindenről, melynek révén a diákok valóban bohemistákká, polonistákká, szlovakistákká válhatnak. Arról pedig, hogy intézetvezetőjük és professzoruk kivételes tudású, nemzetközi rangú szaktekintély, éppoly hamar meggyőződhetnek, mint arról, hogy az értelmiségi legrokonszenvesebb típusát testesíti meg: a világ s a lét minden jelensége iránt nyitott, eleven szellemű, a kiválasztottság és a (vélt) szellemi felsőbbrendűség rendszerint elviselhetetlen sznobizmussal párosuló gőgjét hírből sem ismerő embert.

Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy a fentebb elmondottak hosszú idő személyes tapasztalatán alapulnak: jelen sorok szerzője egy évtizeden át Žilka Tibor kollégája, három évig pedig a beosztottja volt a piliscsabai szlovák tanszéken.

Aki találkozik a meghökkentően fürge mozgású, életét változatlanul „örökmozgóként" élő, eszmecserére, vitára mindig kész Žilka professzorral, joggal vélheti úgy, hogy az írásunk elején említett életrajzi adat téves. Csakhogy nem az, így hát írásunkat nem zárhatjuk mással, mint egy jókívánsággal: Isten éltesse Tanár Úr!

G. Kovács László

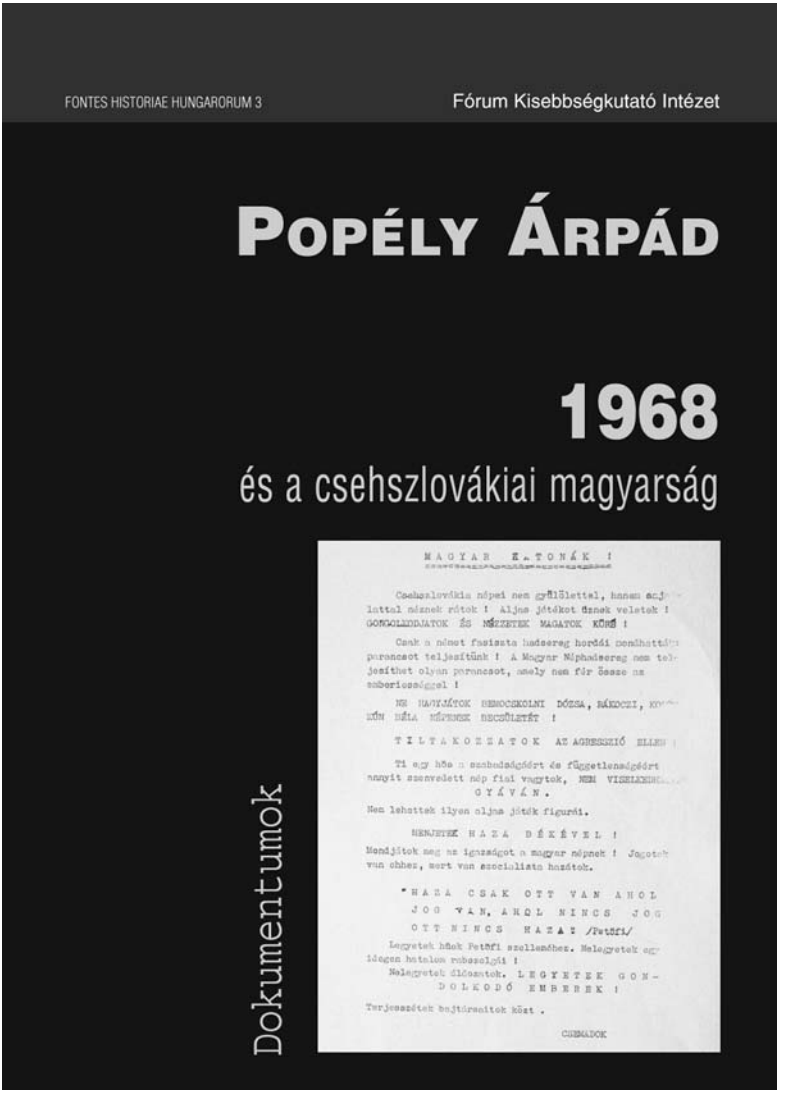
FONTES HISTORIAE HUNGARORUM 3
Fórum Kisebbségkutató Intézet
POPÉLY ÁRPÁD
1968
és a csehszlovákiai magyarság
Dokumentumok
MAGYAR ZÁTONÁK !
Csehszlovákia népei nem gyűlölettel, hanem szeretettel néznek rátok ! Aljas játékot játszanak veletek !
GONDOLKODJATOK ÉS NÉZZETEK MAGATOK KÖRÜ !
Csak a német fasiszta hadsereg hordái menekülhettek parancsot teljesítünk ! A Magyar Néphadsereg nem teljesíthet olyan parancsot, amely nem fűr össze az emberiességgel !
NE HAGYJÁTOK BENGOCZKOLNI DÓZSA, RÁKÓCZI, KOSSUTH BÉLA NÉPÉNEK BECSÜLETÉT !
TILTAKOZZATOK AZ AGRESSZIÓ ELLEN !
Ti egy hős a szabadságért és függetlenségért annyit szenvedett nép fiai vagytok, NEM VISELKEDHETTEK GYÁVÁN.
Nem lehettek ilyen aljas játék figurái.
MENJETEK HAZA BÉKÉVEL !
Mondjátok meg az igazságot a magyar népnek ! Jogotok van ehhez, mert van szocialista hazátok.
"HAZA CSAK OTT VAN AHOL JOG VAN, AHOL NINCS JOG OTT NINCS HAZA! /Petőfi/
Legyetek hűek Petőfi szellemhez. Melegretek az idegen hatalom robotosai !
Melegretek diákoatok. LEGYETEK GONDOLKODÓ EMBEREK !
Terjesszétek bajtársaitok közt .
CSEHADOK

KÖNYVEK

Popély Árpád: 1968 és a csehszlovákiai magyarság. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 468 p.

A 2008-as év a szlovákiai történetírás szempontjából mindenképpen 1968 jegyében telt el, amit számos konferencia és közel egy tucat különböző kiadvány igazol. Ha azonban az SZTA Történettudományi Intézetének amúgy színvonalas munkáit kézbe vesszük, kénytelenek vagyunk konstatálni, hogy a szlovák kollégák ismét megfeledkeztek arról, hogy Szlovákiában rajtuk kívül mások, így magyarok is élnek, hiszen az érintett monográfiák és tanulmánykötetek 1968 magyar törekvéseivel szinte egyáltalán nem foglalkoznak, még a Csemadoknak a korabeli szlovákiai közéletben oly nagy visszhangot kiváltó autonómiatervét sem említik.

Ezért is rendkívül fontos az a tény, hogy az 1968-as év történeti kutatásába a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet is bekapcsolódott, s egy nemzetközi konferencia megszervezésével és egy forráskiadvány megjelentetésével járult hozzá a prágai tavasz 40. évfordulójának méltó megünnepléséhez.

A Popély Árpád által összeállított forráskiadvány a Fórum Intézet Fontes Historiae Hungarorum sorozatában jelent meg, folytatva azt a sort, amelyet a két világháború közötti szlovákiai, illetve kárpátaljai magyarság történelmével kapcsolatos dokumentumgyűjteményeivel Angyal Béla, illetve Fedinec Csilla megkezdett.

Popély Árpád ma minden kétséget kizárólag a második világháború utáni szlovákiai magyar történelem legjobb ismerője. Évek óta folytatott aprólékos levéltári kutatásai, amelyek nyomán az utóbbi évek legfontosabb szlovákiai magyar történeti munkája, *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992* megszületett, a korszak szlovákiai magyar vonatkozású levéltári, illetve sajtóanyagának olyan mélységű ismeretével ruházták fel, amely eleve predesztinálta őt egy ilyen forrásválogatás kiadására.

A dokumentumkötetet egy rövid tanulmány, ahogy a szerző nevezi „eseménytörténeti összefoglaló" vezeti be. A mindössze 20 oldalas szöveg viszonylagos rövidsége ellenére is az eddigi legalaposabb és legtényszerűbb összefoglalása mindannak, ami a prágai tavasz folyamatában a szlovákiai magyar társadalmon belül megindult, s amit a normalizáció politikája a hetvenes évek elején lerombolt.

1968 nem csupán Csehszlovákia számára volt rendkívül fontos év, de az országban élő magyarok számára is. A prágai tavasz folyamata ugyanis azon kevés történelmi pillanatok egyikét kínálta fel számukra, amikor nem csupán elszenvedői voltak a körülöttük folyó eseményeknek, de maguk is tevékeny alakítói próbáltak annak lenni. Az, hogy ez ismét csak ideig-óráig sikerült nekik, nem ennek a több százezres közösségnek a hibája volt.

Popély Árpád a Csemadok mára már elhíresült 1968. március 12-i állásfoglalásával kezdi a dokumentumok közlését, amely választás az 1968-as év szűkítő jellegű értelmezését feltételezi, s bizonyos – noha nem nagy – hiányérzetet hagy bennünk.

1968 története ugyanis nem január elsején, sőt még csak nem is azon a január 5-i napon kezdődött, amikor Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága felmentette a párt főtitkári tisztségéből a sztálinizmust megtestesítő Antonín Novotnýt, és a helyére az akkor még a Szovjetunió iránt elkötelezettként számon tartott, de néhány héttel később már a prágai tavasz folyamatának emblematikus alakjává váló Alexander Dubčeket választotta meg. A csehszlovákiai erjedés kezdetét a hatvanas évek elejére, 1962–1963-ra tehetjük. Ezt a korszakhatárt olyan szimbolikusnak is minősíthető események jelölték ki, mint a prágai Sztálin-szobor lerombolása, Klement Gottwald holttestének a Prága fölé magasodó mauzóleumból való kivétele és főleg a koncepciós perek áldozatainak rehabilitációja. Ezek az események az egész csehszlovák – s benne a szlovákiai magyar – társadalmat is mozgásba hozták. Ez a mozgás hozta aztán a felszínre azokat az erőket, amelyek 1968-ban a Csemadokban és azon kívül a magyar kisebbség jogainak bővítése érdekében színre léptek.

Az a további 149 dokumentum, amely a Csemadok már említett állásfoglalását követi, viszont teljes képet ad, nem csupán a magyar reformkövetelések fokozatos kiteljesedéséről, de a normalizáció lassú, de biztos felülkerekedéséről is. Az eredetére nézve is sokszínű anyag az elemzői szándéktól függően több tematikus csoportba is besorolható, amelyek külön-külön történetként is kezelhetők, de amelyek természetesen szorosan összefüggnek. A teljesség igénye nélkül ilyen tematikus csoportnak tekinthetjük a Csemadok-állásfoglalás nyomán a különböző szintű magyar szervezetek által megfogalmazott, a szlovákiai magyarok helyzetének javítására irányuló követeléseket; a magyar javaslatok alapján kibontakozó heves szlovák–magyar sajtópolémiát; a nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésének folyamatát; a Csehszlovákia megszállására adott szlovákiai magyar reakciókat; a magyar „civil-szféra" 1968-as kialakulását; a Csemadok és a magyar közélet „normalizálását" stb.

A dokumentumgyűjtemény persze számos más szempont szerint is olvasható, így a benne szereplő közéleti szereplők egyfajta fejlődéstörténeteként is: Lőrincz Gyula, Szabó Rezső, Dobos László és mások 1968-as története ugyanis magán viseli a szlovákiai magyarok történetének minden ellentmondását.

A dokumentumgyűjtemény utolsó, szerkezetileg elkülönülő részét a pozsonyi és a prágai magyar külképviseleti szervek 1968 áprilisa és 1972 májusa között keletkezett jelentései zárják. Ezek az olykor nagyobb távlatokból visszatekintő, olykor összegző jelentések jól egészítik ki a dokumentumgyűjteményben található egyéb dokumentumokat, s számos olyan összefüggésre világítanak rá, amelyek a többi dokumentumból nem derülnek ki. Különösen érdekes, adatokban gazdag források Sztankó Pál pozsonyi magyar főkonzul jelentései, melyek stílusukban és bátor egyéni véleménynyilvánításukban is meghaladják a szokásos diplomatakörökből származó forrásokat.

Egy jó forrásgyűjtemény elkészítésének számos buktatója van. Popély Árpád ezeket jó érzékkel kerülte el, s kitűnően megoldotta források megválogatásának nem is olyan könnyű feladatát is. Ennek is köszönhető, hogy kötete nem csupán érdekes olvasmány (a kortársaknak és a kései utódoknak is), hanem az eddigi legteljesebb keresztmetszete egy drámai korszak szlovákiai magyar törekvéseinek.

A másik hiba, amelybe a dokumentumgyűjtemények összeállítói bele szoktak esni, az, hogy a kelleténél több szövegmagyarázó lábjegyzetet zsúfolnak abba bele. Ezáltal az összeállító saját történészi énjét tolja előtérbe, az olvasót pedig megfosztja attól, hogy saját maga értelmezze a szövegeket. Popély Árpád azonban jó érzékkel kerüli ezt el, csak oda tesz lábjegyzetet, ahová feltétlenül szükséges, s ahol a szöveg értelmezése feltétlenül megkívánja, így maga helyett a dokumentumokat beszélteti.

Popély Árpád kötete tartalmazza a forrásgyűjtemények minden szükséges és szokásos kellékét. A könyv elején található tartalomjegyzék jól foglalja össze a dokumentumok tartalmát, segítve ezzel az olvasót. Azt az általam szerkesztői koncepcionális hibának tartott hiányosságot, miszerint hiányzik a szlovák nyelvű tartalomjegyzék (amely lényegesen elősegítené a munka szlovák recepcióját), nem kívánom felróni, mivel a Fontes sorozat azóta megjelent következő kötete már ezt is tartalmazza. A könyvet a dokumentumokban szereplő személyek rövid és lényegre törő életrajzai zárják.

A forráskiadványok összeállítása alulértékelt történészi teljesítmény, hiszen ez a fajta munka nem teszi lehetővé a szerzői én és a szerző stílusának olyan mértékű kibontakozását, mint egy tanulmány vagy monográfia. Megköveteli viszont a téma hátterének alapos ismeretét, illetve egy olyan aprólékos és gondos szöveggondozási hajlamot, amely a jó forráskiadáshoz nélkülözhetetlen. A jó forráskiadvány a forrásokat tisztelő, azokhoz alázattal közeledő, a szakmáját komolyan vevő szakembert kíván. Popély Árpád kétségkívül ilyen történész, kötete pedig kiváló és hasznos munka, amely még akkor is ott lesz a témával foglalkozó szakemberek könyvespolcán, amikor 1968-ra már egészen másként fog tekinteni az utókor, mint ahogyan mi ma tekintünk rá.

Simon Attila

Divinský, Boris: Labor market – migration nexus in Slovakia: time to act in a comprehensive way. Bratislava, International Organization for Migration, 2007, 229 p.

Szlovákiában az egy tudományterülettel, illetve problémakörrel szisztematikusan foglalkozó szakértők számát gyakran egy kezünkön meg tudjuk számolni. Kis területű és viszonylag fiatal országról lévén szó ez nem is annyira meglepő. Ennek következménye viszont az, hogy a tudományos kutatás és a megjelenő (nyilvánvalóan nem túl gazdag) szakirodalom színvonala, sőt egyáltalán a léte is nagyban függ az adott kérdéskörrel foglalkozó néhány szakértőtől. Így van ez a nemzetközi migrációval is, amely korunk egyik legfontosabb, kutatását tekintve összetett, ellentmondásos és rendkívül szerteágazó, ha úgy tetszik többszörösen interdiszciplináris problémaköre. Szlovákiában ennek ellenére az elmúlt évtizedben nem sokat foglalkoztak a kérdéssel, sem a kutatás, sem a gyakorlati intézkedések kidolgozása területén. Ez talán részben annak tudható be, hogy az ország idáig nem vált a nemzetközi migráció jelentős célpontjává, az ide érkező bevándorlók (különösen a tartósan letelepedni szándékozók) aránya az összlakosságon belül minimális, az Európai Unión belül a legalacsonyabbak közé tartozik. Másrészt viszont a menekültek beáramlása (akik jórészt tranzitországként tekintettek Szlovákia), az ezt jelentős részben átfedő illegális migráció vagy a szlovák állampolgárok külföldre távozása (többnyire átmeneti munkavállalás céljával) igenis jelentős méreteket öltött. Emellett a külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy az egykori kivándorlóországok történelmi léptékkel mérve villámgyorsan bevándorlóországgá tudnak válni, ha gyors gazdasági növekedésük sok külföldit vonz az országba – gondoljunk csak Spanyolországra vagy Írországra. Mindezen okokból rendkívül fontos, hogy Szlovákiában is meginduljon a diskurzus a bevándorlás problematikájáról, ehhez viszont elengedhetetlen a területen végzett kutatás és ennek közreadása.

Boris Divinský, a Nemzetközi Migrációs Szervezet munkatársa tett ez idáig a legtöbbet a probléma jobb megismeréséért, széleskörű publikációs tevékenysége ezt jól bizonyítja. Eddigi legkomplexebb munkája a migráció demográfiai, munkaerő-piaci és közpolitikai aspektusairól ad átfogó képet, miközben konkrét cselekvési javaslatokkal is ellátja a döntéshozókat. Külön ki kell emelni, hogy a könyv angolul jelent meg, az sem mellékes, hogy az internetről is szabadon letölthető. Az idegen nyelven való publikálás, akárcsak a világhálón való megjelentetés nemzetközi szinten természetesnek számít, Szlovákiában annál kevésbé, ezért minden ilyen teljesítmény dicséretet érdemel. Az angol nyelvű kiadás már csak azért is fontos, mert még a hazai olvasó is a források elégtelenségével szembesül, a külföldi viszont teljesen szlovákiai szakirodalom nélkül maradna Divinský munkája nélkül.

Az bevezető részt követő második és harmadik fejezet leíró jellegű: Szlovákia demográfiai és gazdasági (mindenekelőtt munkaerő-piaci) helyzetéről és kilátásairól ad képet, a hazai olvasó számára talán túl részletesen is, de ne feledjük, hogy a könyv a külföldi szakértők számára is íródott, erre való tekintettel már sem a leíró fejezetek terjedelme, sem mélysége nem nevezhető eltúlzottnak. Bár a népesedési trendek és prognózisok jól ismertek, sokadszorra is megdöbbentő a termékenység csökkenésének és az átlagos élettartam meghosszabbodásának kombinációjából következtethető jelentős népességfogyás és a társadalom drámaian gyors és nagymértékű elöregedése, ennek minden gazdasági és egyéb következményével együtt. Egyes prognózisok szerint az idős lakosság (65 év felettiek) száma 2010-től 2050-ig 730 ezer fővel (111%-kal!) emelkedik, részaránya az össznépességen belül 12,3%-ról 29,3%-ra ugrik, az átlagéletkor 37-ről 51 évre nő, és ezzel Szlovákia lesz a világ 11-ik legelöregedettebb országa (28. p.). Ami a legnagyobb probléma az ilyen előrejelzésekkel, hogy gyakran épp a nemzetközi migráció borítja fel teljesen őket. A szerző ezért jóval kritikusabban is viszonyulhatott volna hozzájuk, hivatkozva a számos nemzetközi példára, amely már rövid távon jelentősen megcáfolta (épp a nagy bevándorlás miatt) a vészjósló prognózisokat. Érzésem szerint a kérdést szervesebben össze kellett volna kapcsolni a migrációs előrejelzésekkel, amelyek szerepelnek ugyan a könyvben,

de a 4. fejezetben (96–100. p.). Emellett az olvasónak némi hiányérzete támadhat, hogy a könyv nem említ egy olyan etnikai csoportot, amelynek demográfiai mutatói diametrálisan eltérnek a részletesen ismertetett átlagos szlovákiai trendektől. Nem nehéz kitalálni, hogy a roma vagy cigány (származású) lakosságról van szó, amely már csak azért is fontos, mert a környezetük által románnak tartott állampolgárok aránya az összlakosságon belül a legmagasabbak közé tartozik Európában. Ezért legalább utalni kellett volna ezen problémakörre, amely épp a sokat emlegetett külföldi olvasó számára lehet fontos aspektus. A két fejezet mindezen apróbb hiányosságok ellenére alapos képet ad a demográfiai és munkaerő-piaci folyamatokról. Külön említést érdemel a fekete/szürke gazdaságot és foglalkoztatást elemző alfejezet, amely az árnyékgazdaság viszonylag magas aránya és az illegális és/vagy alacsonyan képzett bevándorlók várhatóan magas részvétele miatt rendkívül fontos.

A negyedik fejezet a Szlovákiába irányuló migrációt elemzi, különös tekintettel a munkaerő-migrációra. A szerző átfogó képet ad a folyamatokról és a migrációban részt vevők összetételéről bevándorlási státusuk, származási országuk, szociális, demográfiai összetételük szerint. A kutató előtt tornyosuló legkomolyabb probléma a nem egységes, ellentmondásos és koncepciótlan statisztikai nyilvántartás az országon belül, amelyen mindenképpen változtatni kellene. A gondok nagyságrendjét jól jelzi, hogy a külföldi dolgozók számára vonatkozó 2006-os adatok és becslések 3 és 20 ezer fő között ingadoznak (94. p.), és Divinský saját becslésének 20 ezres felső határa háromszorosan meghaladja a legmagasabb rendelkezésre álló hivatalos statisztikát. A hatóságoknak ezért mindenképpen meg kellene szívlelniük a szerző tanácsait a nyilvántartási rendszer átalakítását illetően.

Az ötödik fejezet a Szlovákiából külföldre irányuló migrációval foglalkozik. A kivándorlás nyilvántartása, ha lehet még a beáramló külföldi munkavállalók statisztikáinál is pontatlanabb, a szerző a hazai és külföldi statisztikákat összehasonlítva rámutat, hogy az országot elhagyók túlnyomó többsége elmulasztja teljesíteni a hazai nyilvántartásból való kijelentkezésre vonatkozó kötelezettségét, így a hazai adatok a tényleges kivándorlás 5-10%-át fedik. Ez viszont azt jelenti, hogy évente 15-20 ezer fő hagyja el regisztrálatlanul az országot. Az adat sokkoló, már csak azért is, mert szétrombolja az enyhe nettó bevándorlási szaldóval jellemezhető Szlovákia mítoszát, mely a szerző szerint csak a pontatlan statisztikai nyilvántartás következménye volt. A külföldön dolgozó szlovák állampolgárok (az esetükben már jórészt átmeneti migrációról van szó) számának megállapítása már valamivel könnyebb feladat, a könyvben részletes elemzés található a fő célországokról, akárcsak a külföldön dolgozók összetételéről, de a migrációnak a származási országra gyakorolt hatásairól (agyelszívás, hazautalások kérdése) is.

A hatodik fejezet, Szlovákia mint fogadó ország gyakorlatban alkalmazott migrációs politikájával foglalkozik, miközben kitér az országban tartózkodó (meglehetősen kis létszámú) bevándorló közösségek bemutatására, ill. társadalmi elfogadottságuk, a többségi társadalom hozzájuk való viszonyának leírására. A szerző itt elkerülhetetlenül beleütközik a statisztikai nyilvántartás hiányosságai mellett meglévő másik fő problémába: Szlovákia lényegében nem rendelkezik átfogó migrációs stratégiával és koncepcióval, ahogy integrációs és munkaerő-migrációs politikával sem. Bár 2005 januárjától létezik a Szlovák Köztársaság migrációs politikájának koncepciója (11/2005. sz. kormányhatározat), és alkalmaznak egy egész sor jogi normát, amit főleg az uniós csatlakozás feltételeként, a közösségi jog átvétele és harmonizációja kapcsán fogadott el és implementált az ország, hiányzik azonban az alapvető vízió, a prioritások megnevezése, a fő problémák azonosítása és a megoldásukra tett javaslatok, akárcsak az e mellé rendelhető pénzösszegek. A legnagyobb hiányosságokat épp a munkaerő-migráció területén lehet felfedezni. „Szlovákiában de facto nem létezik egy stratégia, koncepció, terv, prognózis vagy bármilyen más típusú dokumentum, amely a munkaerő-migráció heterogenitását (annak formáit, okait, következményeit, megjelenési módjait, trendjeit, társadalomra gyakorolt hatását, előrejelzéseit) elemezné komplex módon” (145. p.). Divinský

műveiben visszatérő téma az ilyen stratégiai gondolkodás és dokumentumok meglétének hiánya. Egyetértek a szerzővel abban, hogy erre nagy szükség lenne, ellenkező esetben egy jövőbeli migrációs hullám teljesen felkészületlenül érheti az országot.

A hetedik fejezetet, mely (amellett, hogy összegzi a legfontosabb megállapításokat) konkrét ajánlásokat fogalmaz meg az egyes területeken, elsősorban a politika formálóinak kellene elolvasni. Csak néhány fontosabb javaslat a teljesség igénye nélkül: a) megalkotni és széleskörű nyilvános fórumokon megvitatni Szlovákia migrációs doktrínáját, összhangban az uniós jogrendszerrel és az ország általános gazdasági, demográfiai, szociális, kulturális, politikai és biztonsági fejlődésével; b) kialakítani az érintettek és a döntéshozók hálózatát (állami intézmények, kamarák, szakszervezetek, civil szervezetek, tudományos kutatók, bevándorló közösségek) lehetőleg a Munka-, Szociális és Családügyi Minisztérium felügyelete alatt egy átfogó (máig nem létező) munkaerő-migrációs politika kidolgozásának céljából; c) alapvetően javítani a statisztikai adatgyűjtés színvonalán, összeegyeztethetővé és hozzáférhetővé tenni a különböző állami szervezetek által használt rendszereket és adatbázisokat. A javaslatok sorát számos más ajánlással lehetne folytatni, amelyek a migrációval vagy anélkül is kulcsfontosságúak, például az oktatási struktúrának a munkaerő-piaci keresletlehez való igazítása vagy a foglalkoztatottság további jelentős növelése.

Végezetül megállapítható, hogy a könyv fő értéke abban rejlik, hogy gyakorlatilag ez az első komplex munka, amely szisztematikusan feldolgozza a nemzetközi vándorlás Szlovákia szempontjából legfontosabb aspektusait. Teszi ezt a rendelkezésre álló csaknem teljes szakirodalom és statisztikai adat szakszerű és korrekt felhasználásával, miközben nem marad meg a leírás síkján, hanem rávilágít az összefüggésekre, nem fél prognózisokat megfogalmazni és politikai ajánlásokkal látja el a döntéshozókat. Divinský munkája megkerülhetetlen alapművé vált a szlovákiai migrációval foglalkozók számára, és remélni lehet, hogy a szerző a továbbiakban is ilyen termékeny marad kutatási és publikációs tevékenységében.

Gál Zsolt

Számunk szerzői

Bodó Julianna (1954)
szociológus (KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, Románia)

Chmel, Rudolf (1939)
irodalomtörténész (SZTA Szlovák Irodalmi Intézet, Pozsony, Szlovákia; Károly Egyetem Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézete, Prága, Csehország)

Gál Zsolt (1978)
gazdasági elemző (Pozsony, Szlovákia)

G. Kovács László (1961)
történész (Budapest, Magyarország)

Görözdi Judit (1968)
irodalomtörténész (SZTA Világirodalmi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Homišinová, Mária (1956)
történész (SZTA Társadalomtudományi Intézet, Kassa, Szlovákia)

Lanstyák István (1959)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Marušiak, Juraj (1970)
történész (SZTA Politikatudományi Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Misad Katalin (1961)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Simon Attila (1966)
történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)